Türklerin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

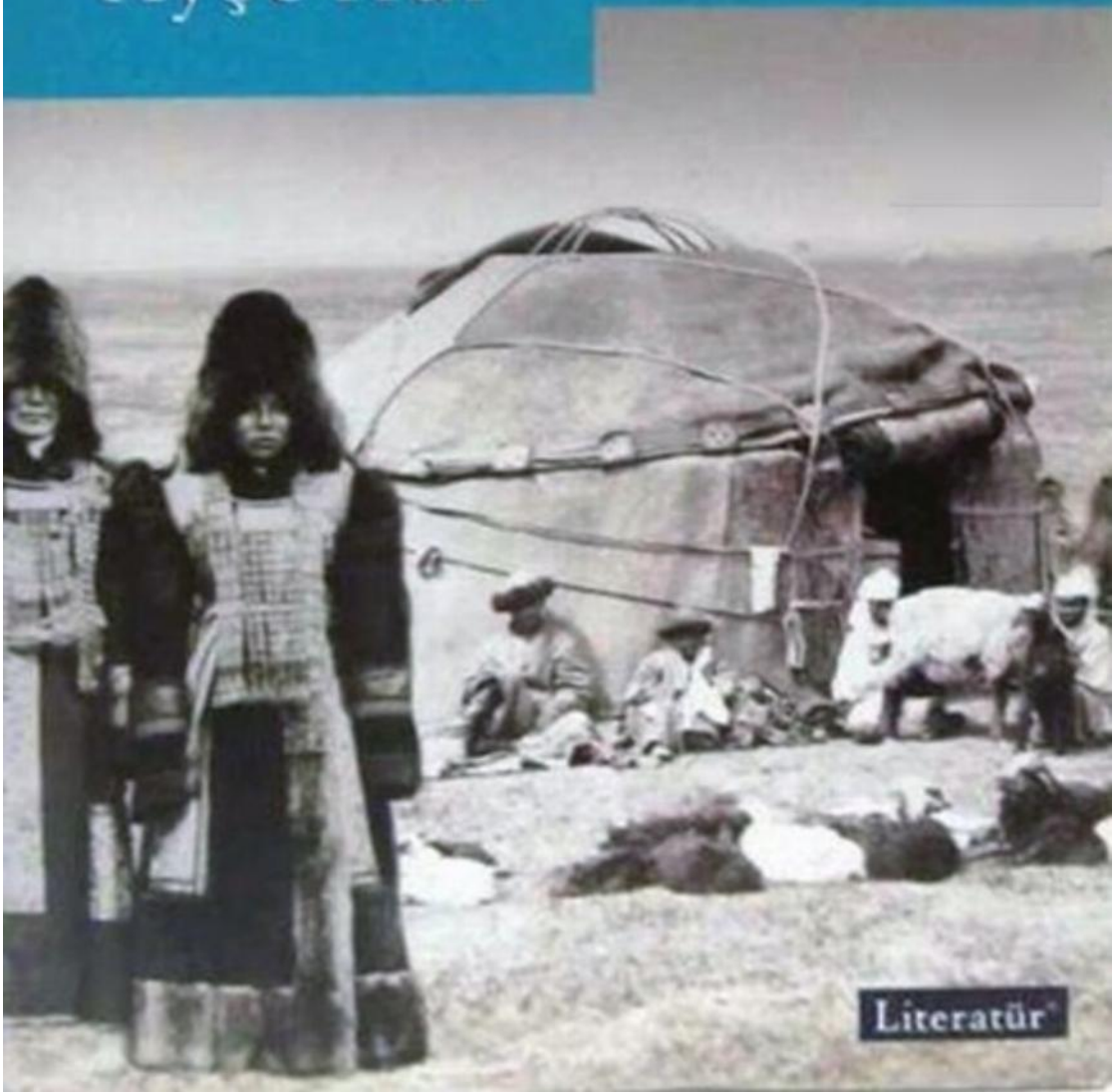

Literatür

Türklerin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

Öğretmen anne-babanın çocuğu olarak 1956'da Artvin'de doğdu. Çocukluk ve gençliği Urfa, Nazilli, Edirne'de geçti, halen İstanbul'da yaşıyor. Memurluk, işçilik, araştırmacılık yaptı. 1986-1992 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Tarih ve Uluslararası İlişkiler/Siyaset Bilimi bölümlerinde çift ana dal eğitimi aldı. 2006'da Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü'nde "Avrupa Birliği'nin Tarihle Barışma Politikaları ve Ermeni Meselesi" üzerine yüksek lisans tezini verdi. Aynı enstitüdeki doktora çalışmasını yarıda bıraktı. Mart 2007-Ağustos 2012 arasında *AGOS*'un, Kasım 2007-Mayıs 2012 arasında *Taraf* gazetesinin, Ağustos 2012-Nisan 2016 arasında *Radikal* gazetesinin tarih sayfalarını hazırladı. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*'nde (Kültür Bakanlığı ile Tarih Vakfı'nın ortak yayını, İstanbul, 1994) madde yazarlığı yaptı. Çeşitli dergi ve kitaplara katkıda bulundu. Yazılarını *Öteki Tarih I, II, III* ve *Çok Partili Dönem'in Öteki Tarihi I* ve *II* (Profil Yayıncılık, İstanbul, 2011-2015) adı altında topladı.

Türklerin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

LİTERATÜR YAYINLARI: 772
Ayşe Hür Kitaplığı: 01

TÜRKLERİN ÖTEKİ TARİHİ

Ayşe Hür

Birinci Basım, Kasım 2016

Baskı ve Cilt:
Ceylan Matbaa
Maltepe Mah. Davutpaşa Cad. Güven İş Merkezi No: 83/317-318-319
Zeytinburnu-İstanbul
Sertifika No: 23352
Tel: (0212) 613 10 79

ISBN: 978-975-04-0749-9

© Copyright 2016, Literatür: Yayıncılık
Bu kitabın yayın hakları Literatür: Yayıncılık, Dağıtım,
Pazarlama San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir.
Kitabın tamamı veya bir bölümü hiçbir biçimde çoğaltılamaz,
fotokopi çekilemez, dağıtılamaz, yeniden elde edilmek üzere saklanamaz.

Sertifika No: 10843

LİTERATÜR®
Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
İstiklal Caddesi, İpek Sokak, No: 10 Kat: 2
Beyoğlu 34433 İstanbul
T 0(212) 292 4120
F 0(212) 245 5987
E literatur@literatur.com.tr
www literatur.com.tr

İçindekiler

Giriş	1
Tarihi Aydınlatan "Bengitaş"lar	9
Göktürklerde Şehircilik: "Temur Kazuğa Kurulan Balıklar"	31
Türkler Kaç Devlet Kurmuştur?	41
Türkler Nasıl Müslüman Oldu?	49
Moğollar, Cengiz Han ve Ardılları	57
Kubilay'ın Elçisi Rabban Şauma'nın Avrupa Seferi	71
1071 Malazgirt Savaşı	79
Göktürkçe, Lisan-ı Türkî, Lisân-ı Osmânî ve Türkçe	93
Bir Macar İcadı: Turancılık	105
Türk Milliyetçiliğinin Amiral Gemisi: İttihat ve Terakki Cemiyeti	119
"Barbar" Türk'ten "Müslüman" Türk'e Yolculuk	131
Güneş Dil Teorisi	145
Türkiye Yerine "Anadolu Cumhuriyeti" Olsaydı?	155
Doğu Türkistan Ne Yana Düşer?	165
Hem Yakın, Hem Uzak: Bulgaristan Türkleri	173
Stalin, Naziler ve Kırım Tatarları	189
Ya Taksim Ya Ölüm Davası: Kıbrıs	199

Dağlık Karabağ Sorunu ve Hocalı Katliamı 211

Suriye ve Irak Türkmenleri 225

Dizin 237

Giriş

İlk kez Çin kaynaklarında ortaya çıkan *Tu-kiu*, *Tu-Kue*, *Tutkut*, *Tolköl* gibi terimler, 9. yüzyıldan itibaren Arap-Müslüman kaynakları tarafından "Türk" (çoğulu "Türük" veya "Türküt") olarak çevrilerek Bizans ve Arap literatürüne girmişti. 6-8. yüzyıllara tarihlenen Yenisey ve Orhun Yazıtları'ndaki bazı terimleri 1893 yılında "Türk" olarak okuyan Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Ludvig Peter Thomsen'dan sonra da terim Batı literatürüne yerleşti. Bugün bazı bilim adamları, Çinlilerin bütün yabancılara *Tu-kui* dediğini düşünüyor. Bazıları, bu terimin ortak bir atadan gelen boyların adı olduğunu ileri sürüyor. Bazıları Moğolca'da miğfer anlamına gelen *tulga* sözcüğüyle ilinti kurarak miğferin piramit şeklinden hareketle, belli bir örgütlenme biçimine sahip toplulukların adı olduğunu ileri sürüyor. Bazıları ise ortak bir dili (Türkçe) konuşan topluluk adı olduğunu (onlara göre "Türk" kelimesi "güçlü", "güçlüler" anlamına geliyor) ileri sürüyor.

Dolayısıyla bu tanımların herhangi birinden hareket edildiğinde Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karluklar, Çiğiller, Kıpçaklar, Çuvaşlar, Tohsılar, Kırgızlar, Karahanlılar, Oğuzlar, Gagavuzlar, Sahalar, Tıvalar, Hakaslar "Türk" sayılabiliyor. Ancak "Müslüman olmayan Türk olamaz" diyerek Ortodoks olan Gagavuzları, Sahaları ve Çuvaşları, Budist olan Tıvaları, kimi Ortodoks kimi Şamanist olan Hakasları "Türk" saymayanların sayısı da az değil.

Kaşgarlı Mahmud'a göre "Türk"

Bu tezlerden hangisi doğru bilmiyoruz ama 11. yüzyılın son çeyreğinde yazıldığı tahmin edilen *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserin

yazarı Kaşgarlı Mahmud, Türkler hakkındaki bir hadisten (Peygamber sözünden) bahsederek şöyle der:

> Allah'ın devlet güneşini Türk burcundan doğdurduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin dairelerini döndürmüş bulunduklarını gördüm. Allah onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hâkim kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin yularını onların eline verdi. Onlarla birlikte çalışanları, onlardan yana olanları aziz kıldı. Türkler yüzünden onları her dileklerine eriştirdi. Bu kimseleri kötülerin, ayak takımının şerrinden korudu. Oklarının isabetinden kurtulmak için aklı olana düşen vazife, bu adamların tuttuğu yolu tutmaktır. Derdini dinletmek ve Türklerin gönlünü almak onların diliyle konuşmaktan başka yol yoktur.

"Ben Türklerin en açık konuşanlarından, en zekilerinden, mızrağı en keskin olanlarından biriyim" diyerek Türk olmaktan duyduğu gururu tekrarlayan Kaşgarlı Mahmud şöyle devam eder:

> Türkler aslında 20 boydur. Bunların her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak Allah bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım. Oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz kollarını ve hayvanlarına vurulan belgeleri yazdım. Bundan başka Rum yakınından doğuya doğru -müslim ve gayr-i müslim- her boyun bulunduğu yeri de bildirdim. Rum ülkesine en yakın olan boy Peçenek'tir. Sonra Kıfçak, Oğuz, Yimek, Başgırt, Basmıl, Kay, Yabku, Tatar, Kırgız gelir. Kırgızlar Çin ülkesine yakındırlar. Bu kabilelerin hepsi Rum hizasından Şarka doğru uzanmışlardır. Sonra Çiğil, Tuhsı, Yağma, Igrak (Uğrak), Çaruk, Çomul, Uygur, Tangut ve Hıtay gelir. Burası Çin'dir. Daha sonra Tafgaç gelir, burası Maçin'dir. Bütün bu boylar da güney ile kuzey arasında bulunurlar.

Bugün Türklük araştırmalarında temel kaynak olarak kullanılan bu eser hakkında bir parantez açmak istiyorum. Prof. Reşat Genç, doktora tezinin kitaplaşmış hali olan *Kaşgarlı Mahmud'a göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası* (Türk Kültürünü Araştır-

ma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997) adlı eserinin önsözünde Kaşgarlı Mahmud'un kim olduğunun tam olarak bilinmediğini, *Dîvânü Lügati't-Türk* adlı eserin orijinalinin bulunmadığını, kitabın ne zaman ve nerede yazıldığının tam olarak bilinmediğini belirtiyor. Yine kitapta, 4,5 yıl önce yazıldığı bilinen *Kutadgu Bilig*'e ve yazarı Yusuf Has Hacip'e dair en ufak bir atıf bulunmadığını, bugün elimezdeki nüshanın kitabın yazıldığı tahmin edilen tarihten yaklaşık 200 yıl sonra yapılmış bir kopya olduğunu, ancak kopyadaki hatalara bakılırsa kopyayı yapan Şamlı Muhammed'in Türkçe bilmediğini, hatta Arapça'yı bile tam yazamadığını, kitapta ayrıca pek çok tarih hatası veya tutarsızlığı olduğunu söylüyor. Eser bilinmeyen bir tarihte Şam'dan Kahire'ye oradan da yine bilinmeyen bir tarihte İstanbul'a gelmiş (17. yüzyıl yazarı Katip Çelebi *Keşfu'z-Zunun* adlı eserinde kitaptan bir cümle ile bahsediyor), 1917 yılında Millet Kütüphanesi'ni kuran Ali Emiri Efendi tarafından eski Maliye Nazırlarında Nafiz Bey'in akrabası yaşlı bir hanımdan satın alınmış ve aynı yıl Kilisli Rifat (Bilge) tarafından matbaa baskısı yapılmış. Bugün araştırmacıların yararlandığı baskı da bu.

Yazarı ve ne zaman yazıldığı şüpheli, aslı ortada olmayan, Arapça kopyası Türkçeye ve Arapçaya hakim olmayan biri tarafından yapılmış bir esere ne kadar güvenilir, takdirinize bırakıyorum. Nitekim Orhun Yazıtları'na göre, Bilge Kaan'ın ilk seferi 717 yılında Oğuzlara karşıdır. Oğuzların bir kolu olduğu varsayılan Kınık/Kinik boyunun şefi Selçuk/Salçuk Bey'in üç oğlu vardır ve hepsinin ön adı Aslan'dır. İkinci adları ise sırasıyla İsrail, Mikail, Musa'dır. Bu adların Musevi-Hıristiyan mitolojisinden geldiğini söyleyenlere karşılık İslam kaynakları, zorlama soyağaçları ile Selçuk Bey'i Türk yapmaya çalışırlar. 13. yüzyılda yaşamış Süryani tarih yazıcısı Bar Hebraeus'taki (Arapların adlandırmasıyla Abu'l Farac) şu ifadeye bakın bir de: "Aynı yıl [1157] Sencar b. Melikşah b. Alp Arslan b. Davud kendini esir eden Oğuzların elinden kurtarılmasını müteakip vefat etti." Yani "Türklere Anadolu'nun kapısını açan" savaş olarak ünlenen 1071 Malazgirt'in kahramanı Alp Arslan'ın atası Selçuk Bey'in soyu "Türk" ise, bu yine "Türk" olan Oğuzların pek sevmediği bir "Türk" soyudur!

Aradan neredeyse 1000 yıl geçtiği halde "Türk" deyince ne anlamamız gerektiği, "Türkler" bir etnik grup mu, bir halk mı, bir millet/ulus mu olduğu konusundaki tartışmalar hâlâ sürüyor.

"Etnik" terimi Yunanca belirli türden beşeri bir birlik demek olan "etnhos"tan geliyor. İngilizcede 14. yüzyılın ortalarından itibaren ırksal karakteristikleri anlatmak için kullanılmaya başlayan terim ilk kez 1953'te Amerikan sosyolog David Reisman tarafından bilimsel bir makalede kullanılmış. Aradan geçen onca yıla rağmen, terimin üzerinde uzlaşılmış bir tek tanımı yok. Örneğin Anthony D. Smith'e göre etnik bir topluluğun altı ana niteliği var. Bunlar: 1. Kolektif özel bir ad, 2. Ortak bir soy miti, 3. Paylaşılan tarihi anılar, 4. Ortak kültürü farklı kılan unsurlar, 5. Özel bir yurt ile bağ ve 6. Nüfusun önemli kesimleri arasındaki dayanışma duygusu.

Smith'e göre bu nitelikleri paylaşan bir topluluğa "etnik bir topluluk" diyebiliriz. Fakat bu topluluk türü, "kalıtsal biyolojik özelliklere sahip olduğu varsayılan insan topluluğu" anlamında kullanılan "ırk" ile aynı şey değil. Günümüzde uluslararası belgelerde bu terim; ırk, kültür, dil ve din gibi unsurları kapsayacak şekilde geniş anlamıyla kullanılmakta. Öte yandan bilim insanları yıllardır sürdürülen genom projeleri sonunda "ırk" diye bir şey olmadığını kanıtladılar ama bir ideoloji olarak "ırkçılığın" tüm canlılığıyla sürdüğü açık.

Bizdeki "millet/ulus" teriminin Batı dillerindeki karşılığı olan *nation/nacion* terimi ise "doğmak" anlamındaki, Latince "nasci" fiilinden türemiş. Eric Hobsbawm'a göre, ilk kez 1740 yılında ansiklopedist Johan Heinrich Zedler "ulus"u, ortak adetleri, ahlaki gelenekleri ve yasaları paylaşan birleşmiş bir grup şehirli anlamına kullanırken, *İspanya Kraliyet Akademisi Sözlüğü*'nde *nacion* terimi, 1884'ten önce "bir eyalet bir ülke ya da krallıkta oturanların toplamı" anlamında kullanılmış. 1884'ten itibaren ise devletle ve toprakla ilişkilendirilerek kullanılmaya başlanmış. "Aynı etnik kökene sahip olan, genelde aynı dili konuşan ve ortak bir geleneği paylaşan insanların oluşturduğu kolektif" şeklindeki tanım ise ancak 1925 yılında yapılabilmiş. Yani "millet/ulus" çok modern bir kavram.

Bu bağlamda "Türk" kavramını "boy", "kavim" anlamında ilk kullananlar Çinliler, İranlılar ve Bizanslılar ise, "etnik kategori" olarak ilk kullananlar da Avrupalılardı. Örneğin İstanbul'a sığındıktan sonra Müslüman olarak Mustafa Celaleddin adını alan Polonyalı göçmen Constantin Borzecki'nin 1870'te, İstanbul ve Paris'te yayınlanan *Les Turcs anciens et modernes* başlıklı eseri etnik bir kimlik olarak "Türklük" bilincinin gelişmesinde önemli rol oynamıştı.

Fransız Türkolog Léon Cahun'un 1873 yılında Paris'te toplanan Birinci Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi'nde yaptığı konuşma da benzer bir etki yapmıştı. 1873 yılı "Türkler" için önemlidir çünkü bu tarihte Çarlık Rusyası, Orta Asya'daki "Türk kökenli" Hive Özbek Hanlığı'nı egemenliği altına almıştı. Bu olay "Türklük" bilincinde önemli bir köşe taşı oluşturacaktı. Cahun'un bu duygusal ortamda geliştirdiği Orta Asya'da bir zamanlar kıyılarında Türklerin yaşadığı bir iç denizin olduğu, bu denizin kuruması üzerine Türklerin Avrasya'ya doğru göçe başladıkları tezi sonradan "Adriyatik'ten Çin Denizi'ne uzanan Türk Dünyası" olarak formüle edildi. Cahun'u Türkiye'de meşhur eden ise 1896'da yayınladığı *Introduction à l'histoire de l'Asie* (Asya Tarihine Giriş) adlı kitabıdır. Necib Asım, Süleyman Paşa ve ünlü sosyolog Ziya Gökalp Cahun'un kitabına hayran kalmışlardı. 1889-1893 arasında keşfedilmiş olan Orhun Yazıtları'nı meşhur eden bu kitabın kendisindeki nüshalarına Mustafa Kemal'in el yazısıyla notlar aldığı biliniyor. 1910-1914 yılları arasında Gökalp bu "yeni keşfedilen geçmişten" esinlenen çok sayıda şiir yayınlamıştı. Bu tarihler aynı zamanda Çarlık tarafından ülke dışına sürülen Tatar, Başkırt ya da Azeri aydınların İstanbul'da etkili bir kültür çevresi oluşturmaya başladığı yıllardır. Rusya kökenli bu aydınlar Cumhuriyet döneminin ünlü Türk Tarih Tezi ya da Güneş Dil Teorisi gibi kurgularının da mimarı olacaklardı. Bu kurguların nereye kadar gidebileceğine dair bir örnek vermek istiyorum.

"Türkler Orta Asya'ya nereden gelmişlerdir?" sorunun cevabını Mustafa Kemal 1930'larda şöyle verir: "Türkler Kayıp Kıta Mu'dan gelmişlerdir!" Neyin nesidir bu esrarengiz kıta? Hindistan'da görevli bir albay olan James Churchward tarafından

1926-1933 arasında yazılan dört kitapla ortaya atılan bir iddiaya göre günümüzden 100 bin yıl önce Pasifik Okyanusu'ndaki bir kıtada siyah, esmer, kızıl ve sarı olmak üzere dört ırkın oluşturduğu Mu Uygarlığı egemendi. Bu uygarlığın kıta dışındaki kolonisi ise Orta Asya'da yer alan Gobi Çölü'ndeki Uygur İmparatorluğu idi. Altındaki gaz odacıklarının patlamasıyla yaklaşık 12 bin yıl önce 64 milyon nüfusuyla birlikte sulara gömülen bu esrarengiz kıtanın günümüze mirası Polinezya, Mikronezya ve Malezya takımadalarıydı.

Albay Churchward, bu bilgileri Batı Tibet'te bir tapınakta bulduğu Naacal Tabletleri'nde okuduğunu iddia etmiş. Ancak, ne tapınağın adını açıklamış, ne söz konusu tabletleri göstermiş ne de bu tabletlerdeki dile ait bilgileri paylaşmış. Yakın arkadaşı William Niven, Meksika'da Maya uygarlığından kalmış *Codex Troano* ve *Codex Cortesianus* tabletlerinde de Naacal Tabletleri'ndeki alfabenin kullanıldığını iddia edince, albayın kendine güveni iyice artmış ve kareler, daireler, spiraller, gamalı haçlar, hayvan figürleri gibi şekillerden oluşan dili Kayıp Kıta Mu'da konuşulan Naga-Maya dili olarak dünyaya takdim etmiş.

O yıllarda "dünyadaki tüm uygarlıkların Türkler tarafından kurulduğu" fikri üzerine kurulan Türk Tarih Tezi üzerine çalışan Mustafa Kemal bu kitapları duyunca, kitabı 60 kadar çevirmene bölüştürerek hızla Türkçeleştirdikten sonra Türklerin Orta Asya'ya gelmeden önceki yurtlarının Kayıp Kıta Mu olduğuna inanmıştı. Ardından Türklerle Mayalar arasındaki ilişkiyi araştırmak üzere İttihat ve Terakki'nin güçlü adamı Enver Paşa'nın dünürü ve amatör tarihçi Tahsin Bey'i Meksika'ya büyükelçi olarak atamıştı. Meksika'daki çalışmalarını belge ve fotoğraflarla üç ciltlik bir defter halinde toplayan Tahsin Bey'in en büyük buluşlarından biri Maya dilindeki *tepek* sözcüğünün Türkçedeki "tepe" olduğunu keşfetmek oldu. Ödülü de Mustafa Kemal tarafından verilen "Mayatepek" soyadıydı. Ancak bu merak çabuk sonlandı. Bir daha da Kayıp Kıta Mu'dan söz edilmedi. Ama Türklük tartışmaları bitmedi.

İşte bu kitapta başta *Radikal* gazetesi olmak üzere çeşitli mecralarda yayımlanan ya da yayımlanma fırsatı bulamayan, tarih boyunca kendilerine Türk demiş, ya da başkaları (öteki)

tarafından "Türk" diye adlandırılmış topluluklara dair yazılar var. Bu yazılar ne gerçek anlamda popüler yazılar, ne de gerçek anlamıyla akademik yazılar. Yazılar bir kitap oluşturmak için kaleme alınmadıkları için, "Türkler"in tarihine dair kesintisiz bir anlatı sunamıyorum. Zaten konu yukarıda anlatmaya çalıştığım gibi ciltler dolusu kitapla bile tam olarak anlatılmayacak kadar karmaşık ve derin. Ama "Türk", "Türkler", "Türklük" gibi kavramların tarih içinde izini sürecek bazı ipuçları verdiğimi sanıyorum. Bu yazılardan haraket ederek, merak ettiğiniz başlıkları daha derinlemesine inceleyebileceğinizi umuyorum.

Ayşe Hür
14 Ekim 2016, İstanbul

TARİHİ AYDINLATAN "BENGİTAŞ"LAR

Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Ludvig Peter Thomsen çalışma masasının üzerine yaydığı metinlere umarsızca bakıyordu. 1893 yılının Kasım ayıydı ve dışarıda keskin bir ayaz vardı. Arkadaki şömineden yükselen alevler duvarda ve masadaki kâğıtların üzerinde garip şekiller oluşturuyordu. Uzun bir süredir üzerinde çalıştığı metinleri çözmek üzere olduğunu hissediyordu ama son adımı bir türlü atamamıştı. Birkaç aydır sürdürdüğü çalışmalarda önce yazıda tekrar edilmeyen işaret miktarını tespit etmişti. Tekrar edilmeyen 38 tane kelime vardı ve bu kelimeler (:) işareti ile ayrılmışlardı. Sonra satırların Çincedeki gibi yukarıdan aşağıya yazıldığını ve sütunların sağdan sola doğru dizildiğini fark etmişti. Elindeki iki metinde birbirinin eşi olan bazı kelimelerdeki birtakım işaretlerin, bazen yazıldığını bazen de yazılmadığını görünce daima yazılan işaretlerin Sami dillerindeki gibi ünsüzleri teşkil ettiğini düşündü. Bunlar dört taneydi. Böylece kelime sonlarında sık sık yer alan bir tanesini iyelik eki olan "-i" olarak kabul etti. Birden kafasında bir ışığın parladığını hissetti. Önce *k(a)g(a)n*, sonra da sonunda bu işaret bulunan *t(e)ngri* kelimesini, ardından bunların yardımıyla *köl tig(i)n* ve *kök t(e)ngri* kelimelerini okudu. Her şey çorap söküğü gibi gidiyordu. Yeni okunan harfler başka kelimelerin okunmasını sağlıyordu. İlk dört kelimeyi sırası ile *türk, tört, kün, y(i)g(i)rmi, yir, (a)ltı, (e)rti* ve diğer kelimelerin okunuşu takip etti. Evet, yıllardır Yunan, Ermeni, Mısır, Etrüsk, Fenike, Slav, Kelt, Got veya eski Prusya yazılarının akrabası sanılan bu meçhul yazıyı, yanlarındaki Çince metnin de yardımıyla birkaç saat içinde sökmüştü, hem de tek bir Türkçe kelime bilmeden! Alnında biriken terleri sildi ve hemen kaleme sarıldı. Yıllardan beri varlığı tahmin edilen ancak hiçbir ipucu bulunmayan Göktürk (ya da Kök

Türk ya da kısaca Türk) alfabesini okumayı başardığını onunla aynı uğraşın içinde olan Alman dilbilimci Vasili Radloff'a bildirmeliydi. Sonradan Radloff'un da Göktürk alfabesinin 11 harfini söktüğünü öğrenecekti. 15 Aralık 1893'te Danimarka Bilimler Akademisi'ne bildirisini sunan Thomsen ve Radloff'un çabaları sayesinde yıllardır okunmayı bekleyen 56 yazıtın çözülmesi mümkün olacak, daha sonraları Göktürk ve Uygur dili üzerinde çalışan bilim adamları sayesinde Türk boylarının tarihi aydınlanacaktı. Bu gerçek bir mucizeydi!

Türk kime denir?

Türk dilinin ne olduğuna karar verebilmek için Türk kime denir sorusuna cevap vermek gerekir. Ancak bu iş hiç de kolay değildir. Bilindiği gibi henüz Bozkurt-Ergenekon Efsanesi'ni anlatan bir Türkçe metin ortaya çıkmadı. Bu efsane, 556-581 yılları arasındaki olayları anlatan ve 629 yılında tamamlanmış olan Chou-Shu adlı Çin kroniğine "çok yaşlı bir Türk'ün verdiği bilgilere dayanılarak" diye kaydedilmiştir. Bu kaynakta Kök Türklerin Hunların devamı olduğu ve Aşina adlı bir sülaleden geldikleri söylenir. Kök Türklerin Altay Dağları'nın zirvelerinden biri miğfere benzediği için *Tukue* olarak adlandırıldığını belirten yazar efsaneyi şöyle söze döker:

> Dişi bir Börü (kurt) peyda oldu ve onu et ile besledi. Bu çocuk büyüyünce Börü ile evlendi ve böylece Börü gebe kaldı. (Lin memleketinin Tigini) çocuğun henüz yaşadığını duyunca, onu öldürtmek için askerler gönderdi. Gelen askerler Börüyü, çocuğun yanında gördüler. Börüyü öldürmek istediler, fakat Börü kaçarak Kao-Ch-ang (Uygurların) memleketinin kuzeyindeki dağa gitti. Bu dağda büyük bir mağara vardı. Mağaranın içinde büyük bir ova bulunuyordu. Ot ve nebatla kaplı idi. Onun çevresi birkaç yüz Li kadar bir genişlikte idi. Dört yönü dik dağlarla çevrili idi. Börü bu mağaranın içine kaçtı ve orada on tane çocuk doğurdu, on çocuk büyüyünce dışarıdan kızlar alarak evlendiler. Karıları gebe kaldı, bunların doğurduğu çocukların

her birinden bir soy türedi. Aşina (A-shih-na) soyu da bunlardan biri idi.

Chou-Shu'nun bir versiyonunda ise bu bilgilere bazı ekler yapılır ve şöyle bir silsile kurulur: Kurttan dünyaya gelen I-ci-Ni-su-tu; I-ci-Ni-su-tu'nun oğlu Na Tu-liu; Na Tu-liu'nun oğlu Aşina; Aşina'nın oğlu Bumin Kağan.

Bunun farklı bir versiyonu ise 659 tarihli Pei Shih adlı bir kaynakta ve Çin hanedanlarından Sui Sülalesi'nin 582-629 yılları arasını kapsayan resmî tarihinde kayıtlıdır. Bu üç kaynaktan edinilen bilgiler İlhanlı-Moğol hükümdarı Gazan Han tarafından Moğolların tarihini yazmakla görevlendirilen Reşidüddin Fazlullah tarafından Moğollaştırılmıştır. Reşidüddin, *Camiü't-tevarih* adlı eserinde şöyle der:

> Bu kutsal kitabın girişinde de söylendiği gibi Moğol boyları genel olarak Türk kabilelerinin bir bölümüdür. Her iki kavmin fikirleri ve dilleri birbirine benzer. Bunların hepsi Nuh peygamberin oğlu Bulca Han'dan türemişlerdir. Bulca Han bütün Türk kavimlerini atası idi. Aradan uzun yıllar geçti. Bu uzun asırlarda olayların bir kısmı unutuldu. Türklerin başlangıçta kitapları ve yazıları yoktu. Bunun içinde tarihi olayları kaydedememişlerdi. Onların eski tarihleri de kaleme alınmış değildi. Bu yüzden şimdi söylenen tarihi hadiseler de, yakın zamanlarda anlatılanlar ve nesilden nesile aktarılan bilgilere göre öğrenilmiştir.

Ergenekon efsanesini en son yazıya döken Özbek Hanı Ebu'l-gazi Bahadır Han (ö. 1664) olmuştu. Esas olarak Reşiddüdin'in eserine dayandığı anlaşılan *Şecere-i Türk* adlı eserinde Moğol ve Türk'ü aynı anlamda kullanır.

İlk kez Çin kaynaklarında ortaya çıkan *Tu-kiu, Tu-Kue, Tutkut, Tolköl* gibi terimler, 9. yüzyıldan itibaren Arap-Müslüman kaynakları tarafından *Türk* (çoğulu Türük veya Türküt) olarak çevrilerek Bizans ve Arap literatürüne girmişti. 6-8. yüzyıllara tarihlenen Yenisey ve Orhun Yazıtları'ndaki bazı terimleri 1893 yılında *Türk* olarak okuyan Danimarkalı dilbilimci Thomsen'den sonra da terim Batı literatürüne yerleşti. Bugün bazı bilim adam-

ları, Çinlilerin bütün yabancılara *Tu-kui* dediğini düşünüyor. Bazıları, bu terimin ortak bir atadan gelen boyların adı olduğunu ileri sürüyor. Bazıları Moğolcada miğfer anlamına gelen *tulga* sözcüğüyle ilinti kurarak miğferin piramit şeklinden hareketle, belli bir örgütlenme biçimine sahip toplulukların adı olduğunu savunuyor. Bazıları ise ortak bir dili (Türkçe) konuşan topluluk adı olduğunu (onlara göre "Türk" kelimesi, Türkçede "güçlü", "güçlüler" anlamına geliyor) iddia ediyor.

Görüldüğü gibi kaynaklar ve bu kaynakları değerlendiren uzmanların görüşlerine bakarak "Türk kimdir?" sorusuna cevap vermek çok zordur. Yukarıdaki tanımların hangisinden hareket ettiğinize bağlı olarak Türk dili tanımının da genişleyip daralacağı açık. Bu yüzden Türk terimini bugünkü anlamıyla ele almamak gerekir.

Klasik dilbilimcilerin 6 ve 13. yüzyıl arasını kapsayan Eski Türkçe (ya da Eski Türk Dilleri) döneminin en önemli metinleri Türklerin *bengitaş* (ebedi taş) ya da *bitig taş* (kitabe taşı) dedikleri dikilitaşlar üzerine yazılanlardır. Taş üzerine bıçak, keski ya da kılıç ucuyla yazı yazma sanatı olan epigrafiye daha çok Avrupa dışı kültürlerde rastlanır. Maya, Sümer, Hint ve Çin uygarlıklarının yanı sıra Türk kavimleri de bu konuda önemli eserler vermişler. Şimdilik sayıları 250 kadar olan ve ezici bir çoğunluğu Altay Dağları'nın doğusundaki coğrafyada, yani Moğolistan ve Yenisey Vadisi'nde; bir kısmı ise Kazakistan, Kırgızistan, Kuzey Kafkasya, İdil-Ural bölgesi, Bulgaristan, Romanya, Macaristan ve Polonya'da bulunan bu *bengitaş*'ların bazıları Thomsen ve ardıllarınca okunmuş, ancak bir kısmına ilişkin bulgular henüz yayınlanmamış, bir kısmı ise hâlâ çözülmeyi beklemekte. Bu yazıtların çoğu usta olmayan kişiler tarafından bıçağın ya da kılıcın ucuyla "kesme yazı" denilen stilde yazıldığı için, binlerce yıllık tahribatın sonunda okunabilirliklerini büyük ölçüde kaybetmişler. Bazı yazıtlarda "aynalı yazı" denilen bir tarz, yani bir tarafta normal yazı, diğer tarafta bunun ters çevrilmiş şekli kullanıldığı için uzun süre yanlış okumalar yapılmış değişik renklerde mürekkeplerle yazılan bazı yazılar ise gün ışığında ya da kuru iken görülmediğinden fark edilmeleri zaman almış. Sonuçta okunması mümkün olan yazıtların çoğu taş oymacısı de-

nilen *bedizci*'ler tarafından keski ile yazılanlar. Bunların bulunuş hikâyeleri de en az okunuş hikâyeleri kadar ilginç.

İlk İpucu: Yenisey Yazıtları

1675 yılı yazında N.G.M. Spafariy adlı şarkiyatçı ile Çar'ın müşaviri Romen asıllı N. Milescu'nun başkanlığındaki bir heyet Rus Çarı Aleksi Mihayloviç'in elçisi olarak Çin İmparatoru K'ang Hsi'nin sarayına giderken, Yenisey Nehri'nin kanyonunda, şimdilerde pekiyi görünmeyen kaya yazıtlarına rastlamışlar ve dönüşlerinde bunları tasvir etmişlerdi. İlk olarak 1697 yılında Rus haritacı Semen U. Remezov'un *Sibirya Atlası*'nda "Rusya'daki Runik Taşlar" adıyla bilim alemine duyurulan bu yazıtlar sonradan nedense unutulmuştu. Yirmi yıl sonra Yenisey Yazıtları biraz da şansın etkisiyle tekrar bilim dünyasının gündemine girecekti. Bu mutlu olayı 1709'da Poltova Savaşı'nda Ruslara esir düşen ve Çar I. Petro (Deli Petro) tarafından Sibirya'ya sürülen İsveçli asker-bilim insanı Philip J. von Tabbert-Strahlenberg'e borçluyuz. Esaretini çevreyi gezerek geçiren Strahlenberg, 1721 yılı yazında Çar tarafından bölgeyi keşifle görevlendirilen Alman botanikçi Daniel G. Messerschmidt'e kılavuzluk etmişti. Bu sırada iki kâşif Yenisey yakınlarındaki Uybat Nehri civarında üzerinde bazı yazılar ve resimler bulunan üç metrelik bir dikilitaşla karşılaştıklarında büyük bir şaşkınlığa düşmüşlerdi. Ardından çevrede dağınık şekilde duran başka taşları da fark ettiler. Bunlar muhtemelen Spafariy'in rapor ettiği taşlardı. Gerçi Remezov da bu yazıları "runik" olarak nitelemişti ancak nedense kaynaklar bu adlandırmayı Messerschmidt'in, "Bu harfler bizim *runa*'lara benziyor" demesine bağlarlar. Tarihe 3-17. yüzyıl arasında İsveç, Norveç ve Danimarka'da kullanılan Futhark alfabesinin işaretleri olan *runa*'dan gelme bir adla "runik yazı" olarak geçecek olan olan bu alfabe, 150 kadar farklı işaretten meydana geliyordu ve yazılar birkaç istisna dışında sağdan sola doğru okunuyordu. Çoğu Kırgız erkekleri için dikilmiş mezar taşları olan yazıtlara ilişkin ilk rapor Messerschmidt tarafından 1729'da, ikincisi ise Strahlenberg-Tabbert tarafından 1730'da

yayınlanmıştı ancak okunmaları için Thomsen'ı ve Radloff'u beklemek gerekecekti.

İlk bulunduklarında 40 olan sayıları, günümüzde 140'a ulaşan ve her biri bulunduğu yerin adıyla anılan yazıtların yazılış tarihleri henüz saptanamadı. Ancak yazı tipinden bu alfabenin 8. yüzyıldan önceki bir döneme ait olması muhtemel görülüyor. Yazıtların Göktürkler'e mi, yoksa bir Türk boyu olduğu sanılan Kırgızlara mı ait olduğu meselesi de henüz açıklığa kavuşmadı. Bunun temel nedeni Çin kaynaklarına göre Göktürklerin anavatanının söz konusu bölgedeki Kem Nehri civarının olması; bazı kaynaklara göre ise burasının bazen Kırgızların bazen de Göktürklerin denetiminde bulunan bir geçiş bölgesi olmasıdır. Yazıtlarda kullanılan dil ve anlatılanlar bu ikinci görüşü destekler nitelikte. Örneğin yazıtlarda Göktürk diliyle Kırgızların yaşamları anlatılmakla birlikte Kırgızların kullandığı hayvan takvimine yer verilmemesi ilginç bulunur. Ayrıca Tuba Yazıtı'ndaki "Türgiş kavminin içinde ben beğ idim" ifadesi veya Barlık Yazıtı'ndaki "Altı Oğuz kavminden on üç yaşımda ayrıldım" ifadesi ya da Kemçik Cirgak Yazıtı'ndaki "Ediz kavminin boyu" ifadesi kafaları karıştırır çünkü söz konusu üç boy da Kırgız boyu değildir. Bazı yazıtlarda *mar*, *adaş*, *kadaş*, *kadır*, *yatuz*, *kökmek* gibi Uygurca sözcükler de kullanıldığından soru işaretleri iyice artar.

Yenisey Yazıtları'nın çoğu ölünün ağzından yakılan ağıtlar olup yazıt sahibinin ağzından yaşam öyküsünü anlatmasıyla başlar ve arkadaşlarına, akrabalarına doyamadığını söylemesiyle sürer. Yazıt sahipleri ölümden sonra yaşama inanmalarına karşın dünyadan ayrılmaktan üzgün görünürler, "çok yazık", "yararlanamadım" diyerek ağlaşırlar. Yazıtlarda tarihsel olaylardan çok Kırgızların sosyal yaşamları, at sürülerinin büyüklüğü, evlenme ve ölüm yaşları gibi konulara değinilir. Öte yandan "teyzemden, annemden, karımdan, ablamdan, kızımdan ayrıldım" şeklindeki cümleler ile "prensesime doymadım", "iyi eşimden ayrıldım" gibi ifadeler Türk yazıtlarında az rastlanan bir şekilde kadınlara yer verilişine işaret eder. Sonuç olarak Yenisey Yazıtları edebi değer taşımadığı ve tarihsel bilgiler vermediği halde, eski Türk boylarının sosyal yaşamları hakkında değerli bilgiler içerir.

Orhun Yazıtları

1889 yılında, Rus Coğrafya Cemiyeti adına Moğolistan'da araştırmalar yapan Rus etnolog Nikolai M. Yadrintsev, Urga'ya (bugün Ulan Bator) 400 km, Moğolların efsanevi başkenti Karakurum'a (Ordu-Balık) 60 km kadar uzakta, Orhun Nehri'nin kıyısı ile Koşo-Çaydam Gölü civarında Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtlarını bulur. Bu bölgeyi 1891'de ziyaret eden Radloff da 1892'de anıtların tıpkı çizimlerini ve yazıların okunuşlarını yayınlar. Ardından botanikçi Yelena N. Zvereva-Klements, İmparatorluk Botanik Bahçesi adına Kuzey Moğolistan'ın bitki örtüsünü incelerken Ulan-Bator'a 66 km uzaklıkta, Bayn Çokto mevkiinde Tonyukuk Yazıtları'na rastlar. Bu keşifler dilbilimciler ve tarihçiler arasında büyük heyecan yaratır. Çünkü varlığı 732 senesine ait bir Çin kroniğinden ve 13. yazarı Cüveynî'nin *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eserinden bilinen Göktürk Yazıtları artık bir söylence olmaktan çıkmıştır!

Orhun Yazıtları aslında bir külliyedir. Külliyede bir *bark* (ev, türbe, mezar), onun önünde iki sıra halinde heykeller ve *balbal*'larla (=öldürülen düşmanları simgeleyen mezar taşı?) süslenmiş 4,5 kilometrelik bir şeref yolu vardır. Arka tarafında bir sunak ile bunların etrafını çeviren bir duvar ve hendek görülür. Gerek çevre duvarlarında gerekse *bark*'ın duvarlarında işlemeler, taşlar, freskler vardır. Kaplumbağa şeklinde anıtsal kaideler üzerindeki yazıtların tepeleri ise ejder heykeli şeklinde biçimlendirilmişti. Kapıda tılsım niteliğinde "erkek geyik çifti" heykeli dikkati çeker. Köl Tigin ile Bilge Kağan'ın anıt-yazıtlarının biraz ötesinde muhtemelen bir Uygur prensine ya da daha az önemli bir Göktürk asilzadesine ait üçüncü bir anıt vardır.

Göktürk alfabesi ile kaleme alınmış yazıtlardan ilki Bilge Kağan tarafından 732 yılında kardeşi Köl Tigin adına dikilmiştir. 3,75 m yüksekliğinde olan yazıt dört cepheli olup bir yüzünde Çince bir yazı, diğer üç yüzünde 38 harfli runik bir alfabe ile yazılmış 76 satırlık Göktürkçe bir söylev metni vardır.

Bu yazıtın 1 km uzağında, çeşitli araştırmacılara göre 732-740 arasındaki bir tarihte küçük oğlu Tengri Kağan tarafından dikildiği sanılan Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzünde 41, ku-

zey ve güney yüzlerinde 15'er satırlık, Köl Tigin Yazıtı'ndakine benzer metinler bulunur. Boyutları diğer yazıta yakın olan bu yazıtın da bir yüzünde Çince bir metin vardır.

Bilge Kağan'ın ünlü veziri Tonyukuk'un yazıtları ise Ulan-Bator'a yakın bir yerdedir. 1958 yılında açıklanan bir rapora göre 725 yılında dikildiği tahmin edilen Tonyukuk Yazıtları'ndan biri 2,34 m, diğeri 2,17 m olup birincisi 35, ikincisi 27 satırdan oluşur ve Tonyukuk'un yaşam öyküsüyle siyasal vasiyetini içerir. Bu yazıttaki harfler nedense diğerlerinin tersine soldan sağa doğru istif edilmiş. Tonyukuk mezar külliyesinde yazıt dışında, sunak masasına ait işlemeli taşlar, insan heykelleri, üst tarafı parçalanmış heykeller, *balbal*'lar, döşeme parçaları, kiremitler, tuğlalar ve künkler bulunur. Ancak bunların çoğu, külliyede 1897, 1909, 1925 ve 1957 yıllarında yapılan kazılar yüzünden tahrip olur.

Burada bu alanın duayenlerinden Bahaaddin Ögel'in Tonyukuk hakkındaki şu iddiasına kulak verelim:

> Hsieh ailesi Uygurlardandır. Onların ataları, Kök Türk kağanlarının meşhur veziri Tonyukuk idi. Tonyukuk aslen bir Çinli idi. Çinlilerin Sui Sülalesinin Çin'de egemen olduğu bir çağda (MS 581-618), Çin ülkesinde büyük karışıklıklar olmuş ve Kök Türkler de, Çin'in içlerine doğru gitmişlerdi. O sırada Çin'deki idareden memnun olmayan birçok Çinli, Çin'e gelip geri dönen Türklerle birlikte Kök Türk iline gitmişlerdi. Tonyukuk'un P'o-p'o adlı bir kızı vardı. Bu kız Kök Türk kağanı Bilge kağan ile evlendi ve onun hatunu oldu. İlteriş Kağan ve sonra da Bilge Kağan'ın veziri olan Tonyukuk, Kök Türk ülkelerini idare etmek için, birçok planlar yaptı. Çin'de kurulmuş olan T'ang sülalesinin resmi tarihlerinin Kök Türklerle ilgili bölümlerinde bunların hepsi geniş olarak anlatılmıştır. Bilge Kağan ölünce, memleketinde birçok karışıklıklar meydana geldi. Bilge Kağan'ın hatunu (Tonyukuk'un kızı) P'o-p'o, bu karışıklık halini görünce, halkı ile birlikte Çin'e geldi ve Çin imparatoruna tabi oldu. Çin devleti ona, "Memleketini sulha kavuşturan Hatun" şeklinde, bir şeref unvanı vermek suretiyle saygısını gösterdi. Kök Türklerin bırakıp geldikleri topraklar da bu yolla Uygur-

ların eline geçti. (...) Bunun için de onların aslen Kök Türk olmalarına rağmen Tonyukuk'un nesillerine de Uygur dediler.

Bu üç yazıt, "Türk" töre, askerlik ve uygarlığı açısından önemli olduğu kadar edebî değer de taşırlar. Her ne kadar Çin kaynaklarında Hunların ve onların ardılları Göktürklerin yazılarının olmadığına dair bazı kayıtlar varsa da bunların doğruyu yansıtmadığı sanılır ve bu yazıtlardaki dilin gelişkinliği, Göktürk yazısının tarihinin çok daha eskilere gittiğini düşündürür. Bazı araştırmacılara göre Siriderya ve Amuderya nehirleri arasındaki Sogd (ya da Sugdak) ülkesinden yayılmış olan Aramca'nın bir türevi olduğu ileri sürülen; bazı araştırmacılara göre ise başlı başına bağımsız bir dil olan Göktürkçenin başka dillerden çok az sözcük ödünç aldığı görülür. Yazıtlarda açık, ayrıntılı tanımlamalar, eğlenceli ve kısa cümleler kullanılır. "Ateş gibi kızıp geldik", "İçte aşsız, dışta elbisesiz, düşkün, perişan milletin üzerine oturdum", "Gören gözlerim görmez, bilen ve gören bilgeliğim bilgisiz kaldı", "Kızıl kanımı döktürerek, kara terimi koşturarak, işi gücü verdim hep" gibi duygu belirten ifadeler; "Bıraktım kanım aksın, bıraktım her yerimden ter aksın, pis pis koksun" gibi yalın ve gerçekçi betimlemeler, "Gözden yaş gelse mâni olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşüncelere daldım" gibi duygusal cümleler, "Kırgız'ı uykuda bastık, uykusunu mızrakla açtık" gibi esprili sözler dikkati çeker. Bazı araştırmacılar yazıtlardaki dilin tek eksiğinin dövüş anlatılarındaki tekdüzelik olduğunu ileri sürerler.

Orhun Külliyesi'ndeki son bulgular

Araştırmacılar uzun süre yazıtlarda sözü edilen Çin'den gelen *bedizci*'lerin yaptığı *bark*'ları aramışlar, ancak 1958 yılında Çekoslavakyalı arkeolog L. Jisl tarafından bulunan Kültigin'in başı, karısının bedeni ve yüzünün bir kısmı ile yetinmek zorunda kalmışlardı. 1994 yılında Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) ile Moğolistan Halk Cumhuriyeti arasında imzalanan antlaşma çerçevesinde yürütülen arkeolojik çalışmalar sırasın-

da, 2002 yılında; ok, koşum takımları, düğme, süs eşyaları, kaşık gibi etnografik malzeme ve lahitlerin yanı sıra 1892 tarihli Radloff Atlası'nda yer alan ancak daha sonra kaybolan bir *bengitaş* bulundu. Bu taşın doğuya bakan yüzünde biri sağa, diğeri sola bakar şekilde iki dağ keçisi damgası ve damgaların üst tarafında yarım ay şeklinde bir boy damgası vardır. Kuzeye bakan yüzünde ise yine yarım ay şeklinde bir boy damgası ve "Türk Adının Taşı" anlamına gelen bir yazı bulunuyordu. Bu taşın Bilge Kağan'ın mezar külliyesini ziyaret eden bir başka Türk kağanı ve eşi tarafından diktirildiği sanılıyor.

Ongin Yazıtı

1891 yılında Sibirya bölgesinde keşif gezilerine devam eden Yadrintsev, Ongin Irmağı'nın Taramel suyu kıyısında Ongin Yazıtı'na rastlar. Yazıt, Bilge Kağan dönemine ilişkin bilgilere yenilerinin eklenmesi açısından önemlidir. Son yıllarda eksik olan parçaları da bulunan Göktürkçe 19 satırlık Ongin Yazıtı, bazı bölümleri tahrip olduğundan tam olarak okunamıyor, ancak okunan bölümlerinden Bilge Taçam adlı bir Türk beyi için oğlu tarafından diktirildiği anlaşılıyor. Yazıttaki geyik şeklindeki *tamga*'nın (damga) Orhun Yazıtları'ndakilere çok benzediği görülür. Metinden anlaşıldığına göre Bilge Taçam, *şad* rütbesini taşıyor. Yazıtta konuşan Bilge Taçam'ın oğlu Alp-Eletmiş babasının Bilge Kağan'a ve devlete bağlılığından, devlet için yaptığı çalışmalardan söz eder. Yazıtta İlteriş Kağan ve Kapağan Kağan'ın adlarının anılmasından hareket eden araştırmacılar yazıtın Bilge Kağan döneminin (716-734) başlarında dikildiğini kabul ederler.

Talas Yazıtları

Evliya-Ata şehri civarındaki Ayır-Tam-Oy (Kırk Kazık) denilen yerde ilki 1886'da, diğerleri ise 1898, 1961 ve 1982 yıllarında bulunan 13 kadar yazıt Altayların batısındaki Türk yazıtlarına

örnektir. İlk olarak bir Rus memur tarafından fark edilen, ardından da Fin Bilim İnsanı Axel Olai Heikel tarafından rapor edilen bu yazıtlar halen Kırgızistan'daki Bişkek Müzesi'nde sergilenmekte. Yazıtların birinde, bir adam tarlasına sınır çizdiğinden söz eder. Bir diğerinde bir doğal afetten yakınılır. Bir başkasında ise tipik bir Türk adeti olan "atın kuyruğunun bağlanması" aktarılır. 1936'da bulunan bir ahşap yazıt ise bir başbuğa haber götüren bir ulağın ağzından yazılmıştır.

Hoytu Tamır Külliyesi

Orhun Nehri'nin batı yakasındaki Hoytu Tamır denen yerde 1893'te jeolog, arkeolog, tarihçi ve etnograf Dimitri A. Klements tarafından bulunan bu yazıtlar, bir kayanın üzerine kırmızı ve yeşil bir mürekkeple yazılmışlar. Ancak ıslandığı zaman görünür hale gelen bu yazıtların Göktürklere bağlı bir kavim olan Tarduşlara ait olduğu sanılır, çünkü burada İhe Hüşotu adlı bir başka yazıtta da adı geçen Köl İç Çor'un Maymun yılında (720?) "Beşbalık üzerine yaptığı dört seferden" söz edilir. Ayrıca Şine Usu Yazıtı'nda adı verilen Koşuy Kara Baş mevkiine değinilir. Yakın tarihlerde Kazak Türkologu Sarthocaoğlu Harcavbay tarafından kırmızı, yeşil ve mavi renkli mürekkeple yazılmış harfleri, yağan yağmur sayesinde görülür hale geldiği için tesadüfen bulunan 39 satırdan oluşan 10 kadar yeni yazıtı da bunlara eklemek gerekir.

Suci Yazıtı

1900 yılında Finlandiyalı Türkolog Gustaf J. Ramstedt tarafından bugünkü Moğolistan'da, Urga'dan Handu-Wang Manastırı'na giden yolda, Sucin-Dava mevkiinde bulunan ve 11 satırdan oluşan yazıtın en üstünde bir tür damga vardır. Buyla Kutlug Yargan adlı bir Kırgız beyinin mezar taşı olduğu anlaşılan yazıtta Kutlug Yargan, sağlığında yaptıklarından, Uygurlara karşı zaferinden, yaşarken varlıklı bir kişi olduğundan bahseder ve oğul-

larına devlete, hana bağlanmalarını öğütler. Bazı araştırmacılar yazıtta bulunan ve "üstad, hoca" anlamına gelen Uygurca *mar* sözcüğünden hareketle yazıtta Mani dininin izlerini görmeye çalışsalar da bu oldukça kuşkulu karşılanır.

Şine Usu Yazıtı

1900'lü yılların başı gerçekten de Türkçe yazıtların keşfi açısından altın yıllardır. Suci Yazıtı'nın kâşifi Ramstadt ve arkadaşları 1909'da Şine Usu Gölü yakınlarında köylere ziyarette bulunduklarında, köylülerin ağızlarından kaçırdıkları bir yazıtı aramaya başlarlar. Uzun aramalardan sonra buldukları yazıt, 745 yılında Göktürk Devleti'ne son veren Türk boyu Uygurların ikinci kağanı Moyun (Bayan) Çor'un anısına 759 veya 760 tarihinde dikildiği sanılan Şine Usu Yazıtı'dır. Dört yanında toplam 49 satır bulunan 3,80 m yüksekliğindeki Uygurca yazıtta, "Tengride bolmış el etmiş bilge kağan" unvanını taşıyan Moyun Çor'un diğer Türk boylarıyla yaptığı savaşlar, ardından Kaplan yılında (750) Tez (?) Irmağı başında bu yazıtı diktiği, Tavşan yılında (751) *ıduk* (mukaddes) Ötüken'de yayladığı ve buraya bir başka yazıt daha diktirdiği anlatılır.

Taryat (ya da Terhin) Yazıtları

Şine Usu'da söz edilen yazıtların bulunması için 60 yıl beklemek gerekecekti. İlk parçası 1957'de, kaidesi 1969'da, son parçası 1970'da Moğol arkeologları tarafından Moğolistan'ın Kuzey Hangay Aymağı'nın Taryat bölgesindeki Terhingol Irmağı vadisinde toprağa çakılı olarak bulunan bu yazıtlar, bulunuş yerinden dolayı Taryat ya da Terhin Yazıtları diye anılırlar. Halen Ulan Bator Tarih Enstitüsü'nde bulunan yazıtlara ait diğer iki parça ise 1970 yılında çıkarılır. Bir kaplumbağa ve üç dikilitaşın üzerindeki 30 satırdan oluşan Taryat Yazıtları, Şine Usu ve Sevrey Taşı diye anılan bir başkasında olduğu gibi eski Uygur runik yazısı ile yazılmıştı. En kapsamlı okuması 1983'te Talat Tekin

tarafından yapılan yazıtın okunuş sırasına göre doğu, güney, batı ve kuzey yüzünde Göktürk ve Uygurların 200 yıllık tarihi Hakan Moyun Çor'un ağzından anlatılır. Batı yüzünde Uygurların göçebe hayatı sürdürdükleri ülkenin tanımına geçilir. Altıncı ve dokuzuncu satırlar arasında ise kitabeyi yazan Bilge Kutluğ Tarkan Sengün konuşur. Bu bölümde sözü edilen "5.000 kişiye kumanda eden İşbara Sengün Yağlakar" adlı soylu kişinin, Suci Yazıtı'nda sözü edilen Kırgız asıllı Yağlakar Kan Ata ile aynı kişi olması muhtemel görülür. Yazıtların yanındaki kaplumbağa heykelinin üzerinde ise "bunun yapan Böke Tutam" ifadesi okunur. Şine Usu Yazıtı'nda anlatılanlar ile Taryat Yazıtları'ndakiler arasında büyük benzerlikten hareket edenler tarihlerdeki bazı çelişkilere rağmen Şine Usu'da adı geçen yazıtların bunlar olduğunu kabul ederler. Üstelik iki yazıtın sonundaki damgalar da birbirinin aynısıdır.

Çoyr Yazıtı

1928'de Moğolistan'ın başkenti Ulan Bator'un güneydoğusunda, Doğu Gobi Aymağı'ndaki Çoyr istasyonu yakınlarında bulunan Çoyr (ya da Çoyren) Yazıtı aslında Orta Asya heykelciliğinin tipik bir unsuru olan bir *taş baba* (ya da *taş nine*) heykelidir. Bu heykellerin Çin mi yoksa Türk kökenli mi oldukları konusunda kesinlik yoktur. Çoğu beyaz mermerden yapılmış olan ve sağ ellerinde kadeh, bıçak, mendil gibi nesneler tutan ya da tutuyor gibi duran; sol elleri ise görülmeyen bir kılıca uzanan; elbise, saç örgüsü, küpe, başlık, çanta kabartmaları ile süslenmiş *taş baba*'larda yazıya pek rastlanmaz. Ancak üzerindeki bir sözcükten dolayı bir sınır taşı olduğu tahmin edilen Çoyr *taş babası* diğerlerinden farklıdır, çünkü üzerinde 6 satırdan oluşan Göktürkçe bir yazıt vardır. Boyu 130 cm, omuz genişliği 102 cm olan bu heykelin üzerindeki yazıt uzmanlar tarafından farklı farklı okunmuştu. Günümüz araştırmacılarına göre ise söz konusu yazıtın anlamını kavramak için Tonyukuk Yazıtları'nda sözü edilen "Toğu Balık'da Dokuz Oğuzlarla Göktürklerin karşı karşıya geldiği" savaşı bilmek gerekir. Bilindiğine göre bu savaş-

ta Göktürkler galip gelirler, savaş sonrasında halkını birleştirdiği için İlteriş "kağan" unvanını alır ve bu unvanı 692 yılından 716 yılında ölümüne kadar taşır. Çoyr *taş babası*, muhtemelen Toğu Balık civarındaki mağlubiyetten sonra kâhine giderek kendisinin ve arkadaşlarının akıbeti için bir *ırk* (fal) açtırmış ve çıkan fala göre İlteriş'e katılmaya karar vermiş olan bir Oğuz beyinin yazıtıdır. Bu bilgilerin ışığında 692-716 yıllarına tarihlenen Çoyr Yazıtı, eğer bu tarihleme doğruysa Göktürkçe harflerle yazılmış en eski yazıt olma unvanını kazanacak. Söz konusu *taş baba* 1990 yılına kadar Ulan Bator'daki Ulsin Tov Müzesi'nde sergilenirken, 1995'te Ulan Bator Moğol Tarihi Müzesi'ne nakledildi ve ne yazık ki teşhirden kaldırıldı.

Gürbelçin Kaya Yazıtı

1929 yılında Munke Oçir adlı bir Moğolistan yurttaşı tarafından Hugunu-Han Dağı'nda Gürbelçin mevkiinde bulunan ve aynı ifadenin tekrarlandığı üç satırdan oluşan yazıtta günümüz Türkçesiyle "Ben Tanrı kulu, yazdım" anlamına gelen "tengri kulı, bitidim" ibaresi okunur. Bu ifade bazılarına Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinde yer verilen Kulbak adlı bir Türk ereninin öyküsünü hatırlatmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un anlattığına göre Kulbak adlı ermiş kişi, Balasagun Dağlarında taşlara "Tengri kulı Kulbak" yazardı ve Kulbak bu yazıyı kara bir taşa yazdığında yazı ak olur, ak bir taşa yazdığında kara olurdu.

Bugut Yazıtı

Orhun, Öngin ve Çoyr Yazıtlarının kültür dünyasında yarattığı heyecan henüz durulmuşken, Göktürk dönemine ait yazıtların en eski tarihlisi olan Bugut Yazıtı bulunur. 1956'da Moğol arkeolog C. Dorjsuren tarafından Moğolistan'da, Selenga Irmağı'nın bir kolu üzerinde bulunduğu yerin adıyla anılan bu yazıt ancak 1968 yılında okunabilir. Yazıtın, Göktürk kağanlığının ilk hükümdarı Bumin Kağan'ın oğlu olan ve 553-572 tarihleri arasın-

da hüküm süren Mahan Tigin'in (ya da Mu-Kan Kağan) mezar taşı olduğu ve 5. Göktürk hükümdarı Boğa İşbara Kağan (581-587) tarafından dikildiği sanılıyor.

Bugut Yazıtı bir kaplumbağa heykeli üzerine konulmuş 120 cm yüksekliğinde bir dikilitaş olup, üç tarafında Sogdca yazılmış 29 satırlık epik bir metin, dördüncü tarafında ise çok aşınmış olduğu için henüz tam olarak okunamamış Sanskritçe bir Brahman metni vardır. Halen Arhangay'daki Çeçerleg Aymağı Müzesi'nin bahçesinde sergilenen yazıt pek çok açıdan tartışmalara konu olur. Öncelikle diğer yazıtlarda metinler birinci tekil şahıs ağzından anlatılırken, bu yazıt üçüncü tekil şahıs anlatmaktadır. Ama en çok Göktürkçe değil de Sogdca ve Sanskritçe yazılmış olması ilgi çeker. Aslında Siriderya ile Amuderya arasındaki bölgede yaşayan İran kökenli bir halk olan Sogdların dilinin o dönemlerde Orta Asya'da ticaret hayatında yaygın biçimde kullanıldığına değinen kaynaklar vardır. Ancak Göktürklerle Sogdların ilişkisine dair bulgular çok azdır. Gerçi bir Çin kroniğinde "Türkler doğaları gereği, basit ve art niyetsiz insanlardır. Ama ne yazık ki aralarında pek çok *Hu* (Sogd) yaşamaktadır" denilir. Ayrıca 567 yılında İstemi'nin elçisi olarak Bizans'a giden Maniaş'ın Sogdlu olduğu bilinir. Bir Türk boyu olan Türgeşlerin sikkelerini Sogdca kestirdiklerine ilişkin bulgular da vardır. Zerefşan Vadisi'ndeki Mug-Tepe'de Sogdça ve Göktürkçe belgeler ile Çu Irmağı yakınlarındaki Yakalık yerleşim yerinde Göktürk kapları ve Sogdların ölü gömme kapları bir arada bulunur. Ancak hiçbiri Bugut Yazıtı gibi kesin bir kanıt sunmaz. (Sogdca uzun bir aradan sonra, 9. yüzyıla tarihlenen ve Uygur tarihine ilişkin değerli bilgiler içeren üç dilli (Çince, Göktürkçe ve Sogdca) Karabalgasun (Karakurum) Yazıtları'nda tekrar karşımıza çıkacaktır.)

Bugut Yazıtı'nın diğer yüzünde bulunan ve Hindu tanrılarından Brahma'dan söz eden Sanskritçe kutsal metni açıklamak ise bu kadar kolay olmamıştı. Okunabildiği kadarıyla burada Budizm inancının kabul edilmesiyle ilgili olarak tanrıların yaptığı bir sorgulama anlatılır. Bilindiği kadarıyla 6. yüzyılda Türklerin dinsel konularda çok net bir tavırları yoktu. Gerçi Çinlilerin 556-572 yılları arasında Şang'an şehrinde Türkler için bir Budist

tapınağı yaptırdığı, Budist keşiş Cinagupta başkanlığındaki bir heyetin 574-584 yılları arasında Göktürkler arasında misyonerlik yaptığı ve Taspar Kağan'ın vejetaryen kabul ederek inşa ettirdiği bir *stupa*'da Buda'yı tavaf ettiği biliniyordu. Göktürk hakanı İstemi'nin sarayını ziyaret eden Bizanslı elçi Zemarhos'un Zerdüşt geleneği uyarınca ateş üzerinden atlatıldığı da biliniyordu. Öte yandan Manas Destanı'nda Göktürk *şad*'larının Mazdekçilik (ateşperestlik) geleneklerini uyguladıklarına değinilir. Ancak 6. yüzyılda Türkler arasında Şamanizm, Budizm, Brahmanlık, Zerdüştlük ya da onun bir biçimi olan Mazdekçiliğin ne tür bir kabul gördüğü meselesi her zaman tartışma konusu olmuştu. Öte yandan Bugut Yazıtı'ndaki Brahman metnini, söz dağarcığı açısından Mazdekçi bulanlar vardır. Yazıtın çevresinde bulunan 270 kadar *balbal* ise Türklerin Şaman inancının tipik bir kanıtı olarak görüldüğünden yazıtın dinsel mesajının tam olarak çözüldüğünü söylemek zordur.

Bugut Yazıtı'nın bir diğer ilginç unsuru da tepesindeki, karnının altında biraz garip bir insan figürü bulunan dişi bir kurt kabartmasıdır. Bazı araştırmacılar bu "emziren kurt" (?) figürünü Bozkurt-Ergenekon Destanı'na bir gönderme olarak kabul ederler.

Bugut Yazıtı'nın bulunmasından sonra Çin kaynaklarından daha eski tarihli olan yazıta dayanarak adına anıt dikilmiş olan Mahan Tigin'in Kök Türklerin kurucu sülalesi olan Aşina (Moğolca "asil kurt") sülalesine mensup olduğu ileri sürülür. Ancak bazı araştırmacılar bu mitik unsurun yazıta Sogdlu hakkaklar tarafından eklenmiş olabileceğini ileri sürerler. Bugut Yazıtı son olarak "kaplumbağa üzerine dikilmiş taş" figürü olarak da tartışmalara konu olmuştur. Kaplumbağa, Hinduların ve onlardan aldıkları biçimiyle Çinlilerin "ebedi dünya" imgesini temsil ettiğinden söz konusu tarihlerde Türk kültürü ile Çin kültürü arasındaki etkileşimin sanıldığından güçlü olduğu anlaşılır. Öte yandan hem Taryat Yazıtları'nda hem de Orhun Yazıtları'nda rastlandığı hatırlanınca kaplumbağa figürünün Göktürk kozmolojisinde önemli bir yere sahip olduğu sonucuna varmak mümkün.

Ve Diğerleri...

İki yüz elli kadar yazıtın hepsine değinmek ne yazık ki mümkün değil, ancak 1928 yılında Orta Moğolistan'da İhe Hüsotu denilen yerde bulunan, adandığı kişinin adı yüzünden Köl İç Çor (ya da Küli Çor) adıyla da anılan ve 723-725 yılına tarihlenen 29 satırlık Göktürkçe yazıt, 1892 tarihli Radloff Atlası'nda yer alan İhe Aşete Yazıtı, 7. yüzyıldan sonraya tarihlenen 4 satırlık Hangiday Yazıtı ilk ağızda anılmalıdır. Ayıca 753 ve 760 yıllarında Uygur ülkesinde 1.700 metrelik bir dar geçitte büyük bir blok taş üstüne yazılmış olan ve tehlikeli yerlerden geçilirken dikkat edilecek hususları anlatan Uygurca otuz kısa metin, Kuzeybatı Moğolistan'da Tes (ya da Tez) Irmağı dolaylarında bulunan ve 750'de yazıldığı sanılan 22 satırlık Uygurca Tesin Yazıtı, Orhun Yazıtları'nın 15 km ötesinde bulunan ve 810'da ya da 821'de Tengri Uygur Kağan adına yazılmış 6 satırlık üç dilli, Çince, Soğdça ve Göktürkçe Karabalgasun Yazıtları da unutulmamalıdır. Bunların yanı sıra Himalayalar'ın Ladakh bölgesindeki bazı kısa kaya yazıları, Gobi Çölü'nün güneyinde bulunan ve 763 (?) yılına tarihlenen Sogdca-Göktürkçe iki dilli 14 satırlık Somon Sevrey Taşı, yine aynı bölgedeki 1 satırlık Somon Tes Yazıtı ile Mogolistan'daki Bayan Ölgey Müzesi'ndeki yazılı *taş nine*'ler ve kaya tasvirleri, Çin'de Yili Irmağı boylarındaki Mongolküre'de, üzerinde Mu-Kan Kağan'dan söz eden Sogdca bir metin bulunan *taş baba* heykeli, Açitnuur (Acı Göl) Yazıtı, Hatuuv-us Yazıtı, Kırgızistan'daki Balasagun şehrinin iç kalesindeki Süryani alfabesi ile yazılmış Göktürkçe yazılar Türklerin tarihine ışık tutacak diğer yazıtlardır. Göktürk yazıtlarında adları sık sık geçen ve Baykal Gölü'nün batısında yaşadıkları bilinen Kurıkanlar aşiretine ait kaya resimleri arasında bazı Göktürkçe kelimeler görülür. 1922'de Buryat ülkesinde bulunan iki ağırşak üzerinde bazı Göktürkçe sözcükler vardır. 1934'de Ulan Bator civarında bulunan bir kiremit yazıtta ise Göktürk tanrılarının adları okunur. Kuzey Kafkasya'daki Karaçay-Baykal bölgesinde 1960'tan bu yana bulunan 74 kadar yazıtta kullanılan dilin Türkçe kökenli olup olmadığı meselesi henüz açıklığa kavuşmadı. Daha önceleri üzerinde Göktürkçe bir satır bulunduğu ileri sürülen

Akbatır Taşı'nın ise aslında Bronz Çağı'ndan kalmış olduğu ve üzerinde Göktürk harfli bir yazının bulunmadığı tespit edildi.

Kırgızistan'daki Çu Irmağı vadisinin güneydoğusunda, iç Tien-Şan (Tanrı) Dağları bölgesinde 1998'de Dr. Kubat Tabaldiev tarafından keşfedilen *runik* yazıtlar Koçkar kasabasının yaklaşık olarak 45-50 km doğusundaki Karasu köyünün 3 km güneyindeki Gök-Say mevkiinde yer almakta. Andezit taşların yüzeyinde vurgu tekniğiyle dağ koçu, dağ keçisi ve savaşçı resimleri yapılmış. Sağ elinde bir şahin tutan savaşçının silahları ve atının koşum takımları büyük bir özenle işlenmiş. 8-10. yüzyıla tarihlenen toplam sekiz ayrı taşın yan tarafındaki *runik* yazıtlarda Göktürkçe "Er adım Asık on ok" cümlesi tekrarlanır. Bu türe iç Tien Şan bölgesinde ilk kez rastlandığı belirtiliyor.

Göktürkçenin tarihi Orhun Yazıtları'nın tarihi olan 8. yüzyıldan başlatılır. Ancak 1971'de Alma Ata'nın güneyinde, Issık Göl yakınlarındaki Esik Kurgan'daki altın pullarla kaplanmış bir elbise giymiş bir İskit prensinin mumyasının yanında bulunan ve MÖ 3-5. yüzyıla tarihlenen gümüş kâsenin dibindeki 24-26 işaretlik metin okunabilirse (ki yazı çok küçük olduğundan okunan metin konusunda şüpheler vardır) "Göktürk yazısının tarihini Orhun Yazıtları'ndan 1000-1200 yıl önceye götürmek mümkün olacak" diyenler var.

Geride okunmayı bekleyen pek çok yazıt var. Bir de Orta Asya'nın uçsuz bucaksız steplerinde bulunmayı bekleyenleri düşününce insan heyecanlanmaktan kendini alamaz. Bunları okudukça "Ben tanrı kulu, yazdım!" diyen insanın haklı gururunu hissetmemek ise mümkün değil...

Kürtler Nasıl Türk Boyu Yapıldı?

8-11. yüzyıllar arasına tarihlenen ve Göktürklere mi yoksa Kırgızlara mı ait olduğu henüz anlaşılamayan Yenisey Yazıtları'nın en büyüğü Elegeş Yazıtı'nın bir satırını, dilbilimci Hüseyin Namık Orkun 1936'da şöyle okumuştu: "Kürt elinin hanı Alp Urungu altunlu okluğumu bağladım belde..." Aynı yıl Dersim

Valisi Abdullah Alpdoğan Paşa'nın ağzından "Kürtler özünde dağ Türkleridir" saptaması duyuldu. Kürt sözcüğünün Türkçede *çığ* ve *kar yığını* anlamlarına geldiğini de ileri süren Orkun'un okuması zamanla ideolojik bir cephaneye dönüştü ve resmi tarihçiler tarafından "Kürtler bir Türk boyudur" önermesinin kanıtı oldu.

Halbuki, 1995 yılında, Türkolog Prof. Dr. Talat Tekin aynı satırları şöyle okuyacaktı: "Ben; Körtle Han Alp Urungu! Sekiz dokuzdu ki yaşım, Altınlı okluğumu belime bağladım..." Diğer kelimeleri bir yana bırakırsak, Orkun'a göre *Kürt* olan sözcük Tekin'e göre *Körtle* idi ve hem Göktürkçede hem de Uygurcada *güzel* anlamına geliyordu. Ama kimse bu okumaya kulak asmadı. Çünkü resmî tezle ters düşüyordu.

Peki, Orkun bunu kasıtlı mı yapmıştı? Her ne kadar Orkun tarafından bilindiği sanılan İkinci Elegeş Yazıtı'nda *körtle* kelimesi *güzel* anlamında kullanılmış olsa da bu kullanım muhtemelen kasıtlı değildi. Ünlü Macar Türkolog Gyula Németh'in yanında yetişen Orkun, Németh'in bir çalışmasında Macarlara karışan *Kürt* adlı bir oymaktan bahsedildiğini görmüştü. Elegeş'te, Göktürk alfabesinin sesli harf fakirliği yüzünden bir kelimeyi okumakta zorlanınca işin kolayına kaçmış ve hocasından duyduğu Kürt lafını yapıştırmıştı. Bu yanlış okuma, 1980'lerin sonlarında PKK'ya karşı yürütülen propaganda savaşının bir parçası olarak devletin cin fikirli strateji uzmanları tarafından, özel olarak dolaşıma sokulmuştu!

Özet Kaynakça

Alyılmaz, Cengiz-Battulga, T., Sertkaya ve Osman Fikri. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*, TIKA, Ankara, 2001.

Clauson, Gerard. "The origin of the Turkish 'Runic' Alphabet", *Acta Orientalia*, sayı 70, 1970, s. 51-76.

—. "The Ongin inscription", *Journal Royal Asiatic Society*, Cambridge University Press, New York, 1957, s.177-192.

Diyarbekirli, Nejat. "Kazakistan'da bulunan Esik Kurganı", *Cumhuriyetin 50.Yılına Armağan*, 1973.

Gömeç, Saadettin. "Şine-Usu Yazıtı'nda Geçen Yer Adları Üzerine", *Belleten*, cilt LXIV, sayı 240, 2000, s. 429-437.

Jisl, Lumír. "Kül-Tigin Anıtında 1958'de Yapılan Arkeoloji Araştırmalarının Sonuçları", *Belleten*, cilt XXVII, sayı 107, 1963, s. 387-410.

Klastornij, S.G. ve Livsic, V.A. "The sogdian inscription of Bugut revised", *Acta Orientalia*, sayı 26, 1972, s.69-102.

Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları I-IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihi*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.

Özönder, F. Sema Barutçu. "Türkler ne zaman millet idi?", *Kök Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, cilt I, sayı 2, Güz 1999, s. 65-92.

Ôsawa, Takashi. "Moğolistan'daki Eski Türk Anıt ve Yazıtları Üzerine Yeni Araştırmalar (1)-1996-1998 Japon-Moğol Ortak Çalışmalarının Ön Raporu", *Türk Dilleri Araştırmaları*, sayı 235-247, 2000, s. 191-204.

—. "Batı Göktürk Kağanlığı'ndaki Aşinaslı bir Kagan'ın Şeceresine ait bir kaynak", *Türkler* 2, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara, 2002, s.79-88.

Roux, Jean-Paul. *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Seregin, Nikolay N. "Features of Development of Social System of Early Medieval Turks of Central Asia During the Period of the First Khaganate (On Archaeological Materials)", *Middle-East Journal of Scientific Research*, 20 (12): 2139-2141, 2014.

Tekin, Talat. *Orhon Yazıtları*, Simurg Yayınları, Ankara, 1995.
—. "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, Ekim 1982, s. 795-838.
—. "Elegest (Körtle Han) Yazıtı", *Türk Dilleri Araştırmaları*, cilt 5, 1995, s. 20-21.
Tryjarski, Edward. "Eski Türklerin Moğolistan'daki arkeolojik eserleri üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları*, cilt XVI, sayı 1-2, 1977-1978, s. 151-184.

GÖKTÜRKLERDE ŞEHİRCİLİK: "TEMUR KAZUĞA KURULAN BALIKLAR"

Tarihte kendilerini Türk olarak niteleyen ilk topluluk olan Göktürklerin şehirleşme seviyeleri hakkında bilgilerimiz çok az. Bunun önemli nedenlerinden biri o dönemden kalan belgelerin azlığı, diğeri ise arkeolojik bulguların yetersizliği. Aslında Göktürklerin tarihine ilişkin bilgileri derlediğimiz birincil kaynaklar arasında en önemlileri *bengitaş* denilen yazılı taşlar. Orta Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarında dağınık bir halde bulunan 250 kadar yazıtta kullanılan alfabenin ve dilin gelişkinliği ileri bir kültürle karşı karşıya olduğumuzu düşündürür, ancak bu yazıtlarda konu kahramanlık, savaşlar, milletin bir arada tutulması, sadakat, cesaret, özgürlük aşkı, halkın mutluluk ve mutsuzluk öyküleridir ve şehirleşme konusuna açıklık getirecek ayrıntılara yer verilmez. Diğer birincil kaynaklar ise Türk ellerine ya da Hindistan'a giden Çinli rahipler ve elçilerin anılarıdır. Bu hacıların çok sayıda olduğu tahmin edilse de çok azının adı tarihe geçmiştir. Bunlar arasında, Doğu Göktürk Kağanı T'a-Po Kağan'ın (572-580) esiri olan Çinli rahip Liu Mau-tsai'nin ve 629-645 arasında Çin'den çıkıp Baktria ülkesine (bugünkü Afganistan, Tacikistan ve Özbekistan'ı içine alan bölge) kadar gidip Hindistan üzerinden Çin'e geri dönen Hüen-Cang'ın anıları Göktürkler hakkında değerli bilgiler içerir. Ancak bu eserlerde daha çok halkın yaşayış biçimi, adetleri, dilleri, dine ilişkin tutumları gibi antropolojik ve etnografik bilgilere yer verilir, şehir isimlerinin sayılmasıyla yetinilir. Bu birincil kaynaklara bir de az sayıda Bizans elçisinin anılarını eklemek gerekir. Ancak bunlarda da sadece sosyal yaşama ilişkin ipuçları vardır.

Bu sınırlı kaynaklara bakılırsa Göktürkler ve ardıllarının şehirleşme konusundaki düşünceleri pek de hoş değildir. Gök-

türklerin ünlü hakanı Bilge Kağan'ın, Çin'de doğmuş, Çin terbiyesi almış, ancak Çinlilerden nefret eden ünlü veziri Tonyukuk'un (d. 645-650 arası) "Biz Çinlilerin yüzde biri kadarız. Bir şehir kurup otururşak orada düşman bizi yok eder. Halbuki eski hayatımızı sürdürürsek zayıf olduğumuz zamanlarda çekilir, güçlü olduğumuz zamanlarda ilerleriz" dediği biliniyor. Bu anlayış yüzyıllarca sürmüş olmalı çünkü 11. yüzyılda göçebe Oğuzların şehirlerde yaşayanlara *yatuk* (tembel) dedikleri, *yatuk*'ları savaşmayan, mücadele gücünü yitirmiş insanlar olarak gördükleri; 15. yüzyılda Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Yülük Osman Bey'in oğullarına, "Sakın oturarak yaşayışa geçmeyiniz, çünkü beylik ve hakimlik yörüklük ve türkmenlik hayatını geçirmekle olur" dediği kaydedilir.

Balık, Kend, Şehir

Göktürkler ve Uygurlar şehre *balık* diyorlardı. İleriki dönemlerde *balığ* ya da *balıg* şekline dönüşen bu sözcüğün "hakanın sarayının bulunduğu yer ve tahkim edilmiş yerleşim merkezi", "kale" anlamına geldiği ve Ordu Balıg, Beş Balıg, Yengi Balıg, İli Balığ, Han Balık, Hatun Balık, Nomlug Törülüg Balık gibi bir ön adla birlikte kullanıldığı görülür. *Balık*lar Şaman ve Budist inanışında *temür kazug* (demir kazık) olarak adlandırılan bir tepe üzerinde konumlanmış hakan ya da bey sarayının bulunduğu *orduğ*'un (en bilineni Ordu Balık/Karabalsagun) etrafında yer alırdı. *Balık*ları ise ticaret ya da zanaat faaliyetinin yapıldığı *kıy* denilen açık alanlar çevrelerdi.

Kaşgarlı Mahmud'un *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserinde sözcük "kent çevresinin duvarlarla tahkim edilmesi" demek olan *balıglama* kelimesine bağlanır. *Balıglama* ile Argunca *balçık* kelimesinin aynı kökten geldiğini ve Türklerin kentlerini balçıktan yani kerpiçten yaptıklarını ileri sürenler de var. Ancak bu adlandırmanın biraz aşağılama içermesinden dolayı, kent yaşamını benimsemeyen göçebeler tarafından yapıldığı tahmin edilir. Nitekim *balıg* toplumları da göçebeleri "taşra" (dışarı) diye adlandırmışlardı. Bazı kaynaklarda Balkaş, Balgat, Balasagun,

Kara Balgasun gibi kent adlarının *balık* kelimesi ile kökteş olduğu ileri sürülür. Eski Türkler ayrıca *uluş* kelimesini de şehir anlamına kullanmışlardı. 11. yüzyıldan itibaren Karahanlı Türkleri ile Oğuz Türkleri şehir için Sogdca kökenli *kend* sözcüğünü, daha ileriki dönemlerde ise Farsça *şehir* sözcüğünü kullandılar. Şehri tarif için kullanılan bu sözcükler, kaynaklarda şehirleşme olgusunun izini sürerken çok faydalı olur.

Göktürk Devleti

Efsanelere göre Göktürklerin atası 439'da Tabgaç (Kuzey Vey Çin Krallığı) soykırımından kaçan bir Türk soylusuydu. Bu soykırımdan kaçarak Avarlara sığınma olayı ünlü "Ergenekon Destanı'nın" temasını oluşturur. Göktürk Kağanlığı'nın kurucusu kabul edilen Bumin Kağan, Avar egemenliğindeki Töleslerin ayaklanmasını bastırınca bu başarısının karşılığında bir Avar prensesi ile evlenmek istemiş, ancak isteği reddedilince bir Tabgaç prensesi ile evlenerek Avarlara karşı ayaklanmıştı. Avarları yenen ve 552'de kağanlığını ilan eden Bumin ve kardeşi İstemi, Avarları Karadeniz'in kuzeyine kadar sürdükten kısa bir süre sonra Oğuz (Üç Oğuz ve Dokuz Oğuz), Töles, Kırgız, Karluk, Türgiş ve Tatar boylarını büyük bir federasyon altında birleştirdi. Ardından milletini şimdiki Moğolistan sınırları içindeki Hangay (Ergenekon Destanı'na göre Tanrı) Sıradağları'nın doğu kesimindeki Orhun (Orkun) ve Temir ırmaklarının kaynaklarının civarında bulunan ve Türkler tarafından *iduk* yani mukaddes kabul edilen Ötüken ormanlarına yerleştirdi. Ancak bu mübarek topraklar devletin bütünlüğünü korumaya yetmeyecek, Büyük Göktürk Devleti, 583'de Doğu ve Batı Göktürkleri olarak iki hasım devlete ayrılacaktı.

Doğu Göktürk şehirleri

Bugüne dek Göktürk Devleti'nin kurulduğu 6. yüzyılda Göktürkler tarafından iskan edilmiş bir şehirden söz eden yazılı bir kaynağa rastlanmadı. Örneğin 568 yılında Göktürkleri ziyaret eden

Bizans elçisi Zemarhos'un anlattığına göre İstemi Kağan'ın çadırı göz kamaştırıcıydı ancak ortada şehirleşmeye kanıt sayılabilecek bir yapı yoktu. Bir başka Bizanslı tarihçi Simokattes'in anılarında da İstemi'nin oğlu Tardu'nun sarayının ne kadar görkemli olduğu anlatılır, fakat yine bir şehirden söz edilmez. Aslında göçebe hayatı terk edip şehirlere iskân düşüncesinin ilk olarak Doğu Göktürk hakanı K'i-min Kağan (603-609) döneminde belirdiği sanılır. 572-580 yılları arasında T'a-Po Kağan'ın esiri olan Çinli rahip Liu Mautsai'nin anılarına bakılırsa, K'i-min Kağan, Çin İmparatoru'na, Türklerin saç ve kıyafet şeklini Çinlilerinkine benzetmek, aynı zamanda çadır hayatını bırakıp Çinliler gibi şehir kurarak "milletini evlerde oturtmak" istediğine dair bir mektup gönderir. Mektubu alan Çin İmparatoru ise "Kıyafet değiştirmek neye yarar. Öyle hareket ediniz ki milletiniz iyi ve şefkatli olsun, merhametli, uysal ve beğenilen davranışlarda bulunsun" diyerek Kağan'ın teklifini biraz kabaca reddeder, sonra da gönlünü almak için olsa gerek, sınır eyaletlerinden Wan-şou-şu'da Kağan için bir şehir kurulmasını emreder. Ancak 609'da ölen K'i-min Kağan'ın bu şehirde oturma fırsatı bulamadığı anlaşılır. Çinlilerin entrikaları, kıtlık, açlık gibi nedenlerle 630 yılında Çin'e tutsak düşen oğlu Hie-Li Kağan ise yerleşik hayata dayanamadığından olsa gerek, Çin Sarayı'nın bahçesine kurulan otağında dört yıl sonra ölür. Bunu izleyen 100 yılda, *Türük* budununun toparlanmaya çalıştığı ve herhangi bir şehir kurmaya fırsat bulamadığı tahmin edilir.

Acılarla dolu karışıklık döneminden sonra, 682 yılında İlteriş Kağan Göktürk Devleti'ni yeniden ayağa kaldırır ancak en büyük atılımı 716'da Doğu Göktürk tahtına çıkan Bilge Kağan yapacaktır. Çin kaynaklarında "şair ruhlu, çok iyi bir hatip, duygulu, bilgili, milletini düşünen ve seven" bir hükümdar olarak tarif edilen Bilge Kağan'ın 732'de diktirdiği kitabesinde günümüz Türkçesiyle "Ötüken yerinde oturup kervan ve kafile gönderirsen hiç sıkıntın olmaz. Ötüken ormanlarında oturursan ebediyen ülkeye sahip olarak oturacaksın" dediğine bakılırsa Bilge Kağan da atası Ki'min Kağan gibi yerleşik hayata geçmenin faziletlerinin farkındadır. Nitekim kitabesinde üç kez şehir anlamına gelen "balık" kelimesi geçer, ancak kitabede 716'daki Oğuz savaşlarından söz eden "En önce Togu Balık'da

savaştım" cümlesindeki Toğu Balık adına başka hiçbir kaynakta rastlanmaz. Yine aynı kitabedeki "Dışarı yürüyor diye ses işitip şehirdeki dağa çıkmış, dağdaki inmiş" ifadesinde şehirle neyin kastedildiği de anlaşılmaz. Kitabede "Otuz yaşımda Beş Balık'a doğru ordu sevk ettim. Altı yıl savaştım (...) Beş Balık onun için kurtuldu" denilirken herhalde Göktürklerin başkenti Beş Balık'tan söz edilmektedir, ancak bugüne dek bu şehre ilişkin hiçbir arkeolojik bulguya rastlanmamıştır. 719-720 yılında dikildiği sanılan Ongin Yazıtı'nda yer alan "Bütün şehirlere değdim, sakin oldum, aldım" anlamına gelen cümledeki *balık* sözcüğü de diğerleri gibi bir sır olarak kalmıştır.

Batı Göktürk şehirleri

583'teki bölünmeden sonra Batı Göktürklerin İli Vadisi ile Isığ Göl (Issık Göl) civarına yerleştiği ve *yabgu* olarak adlandırılan küçük kağanın Şaş Kend'in (bugünkü Taşkent) kuzeyinde oturduğu, unvanı *şad* olan bir başka prensin ise Turfan bölgesindeki Kuça'nın kuzeyinde yaşadığı biliniyor. Hindistan'a gitmek üzere 629 yılında Çinin Kansu eyaletinden ayrılan Çinli rahip Hüen-Cang'ın gezi notları Batı Göktürk şehirleri hakkında bilgileri veren kaynakların en önemlisidir.

Hüen-Cang önce Kumul (Hami, ipekçilik merkezi olduğu bilinir), Koçu (Kara Hoça, ya da Uygurlar dönemindeki *İdikut* dinsel merkezdir) ve Ak Su şehirlerinden geçer ve Beş Balık'a gidecekken seyahat izni almak için (halen mevcut olan) Tokmak şehrine gelmek zorunda kalır. Burada, o sırada avda olan *Tu-kui*'lerin (Türklerin?) hakanını beklediğini, gerekli izni aldıktan sonra yola koyulduğunu, zengin gümüş madenleri ihtiva eden İn-Şan Dağı'nı geçtikten sonra beş kule ile korunan Yenk'i (Karaşar) şehrine vardığını anlatır. Daha sonra gittiği Kuça şehrinin bunlardan daha mamur olduğunu söyler ve bazı Budist tapınaklara yaptığı ziyaretlerden, yöre insanlarının ney ve gitar çalmasından, yörede yetiştirilen "şen" atlardan sözeder. Hüen-Cang Hindistan'a doğru yola koyulduğunda yolda adını vermediği başka şehirlere, ardından da bugünkü Evliya Ata ci-

varında bulunan Talas (burası da dinsel bir merkezdir) şehrine ulaşır. Şehrin çevresinin 8-9 km olduğunu ve komşu ülkelerin tacirlerinin burada toplandıklarını belirten rahip ahalisi Çinli olan ancak Türk kıyafetleri giyen (?) harap bir şehirden söz eder. Hüen-Cang, güneybatıda İsficab (bugün Sayram) ve Nuçekeş şehirlerinden ve yol üzerindeki on kadar şehirden geçtikten sonra Şaş Kend'e varır. Ardından Fergana, Semerkand ve Buhara şehirlerinin bulunduğu Maveraünnehir'e geçerek buralar hakkında bilgi verir. Hüen Çang'ın gezisi 645 yılında ülkesine dönmesiyle son bulur. Rahibin bu anlatıları bizlere Batı Göktürklerin şehirleşme açısından oldukça ileri bir durumda olduğunu düşündürür ancak Budist tapınaklar dışında hiçbir mimari unsur tanımlanmaz. Üstelik yazar ahalinin Türk mü, Sogd mu, yoksa başka bir halktan mı olduğunu da açıklamaz. Ayrıca bir Budist rahibi olduğu için seyahatnamesinde daha çok Budist terminolojisini kullandığı, yer adlarını da Brahman dilindeki telaffuzlarıyla aldığı için bunların Göktürkçe karşılıklarını bulmak mümkün olmaz. Sonuç olarak Hüen-Cang'ın şehir dediği ile bizim şehir dediğimiz aynı mıdır ya da sözünü ettiği şehir Türk şehri midir gibi konularda karar veremeyiz.

Arkeolojik bulgular

Yazılı belgelerdeki eksiklikleri elbette arkeoloji bilimi tamamlayabilir. "Göktürkler döneminde şehir diye nitelenebilecek oluşumlar var mıydı?" sorusuna cevap arayan araştırmacılar yıllardır Türklerin yaşadığını tahmin ettikleri geniş bir coğrafyada yani kuzeyde Altay-Pamir ve Tanrı Sıradağları, Baykal Gölü ve Yenisey-İrtiş vadilerinde; güneyde Talas Ovası, Tarım ve Çu-İli havzaları, Issık ve Lob-Nor gölleri civarında; doğuda Balkaş Gölü ile Orhun-Selenge-Tula vadileri, Yedi Su-Ötüken bölgeleri ile Kan-Su havzasında; batıda Aral Gölü ve Amu Derya-Sri Derya vadilerini kapsayan Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde kazılar yapmakta.

Ancak ne yazık ki bu geniş coğrafyada bilimsel anlamıyla şehir olarak tanımlanabilecek bir oluşumun kanıtlarına, yani

saray ya da konut alanlarının, hububat depolarının, dinsel yapıların kalıntılarına ya da ticaret hayatına dair yazılı belgelere, vb. henüz rastlanmadı. Buluntular; bazı etnografik parçalar, mezar alanları, hendek ve sur parçacıkları ile sulama kanallarından ibarettir. Aslında "Göçebelik arkeolojinin en büyük düşmanıdır" sözünü anımsayınca bu doğaldır. Türk şehirlerine dair fiziksel kanıtların azlığının bir nedeni olarak 1219 yılında başlayan Moğol akınları gösterilir. 1245'te Papalık temsilcisi olarak Moğolistan'a giden Fransisken rahipleri Plano Carpini ve William Rubruck ile 1259'da Altay bölgesindeki Çu Vadisi'ni gezen Çinli Çang Te'nin anlattıklarına bakılırsa, o yıllarda Asya'da çok az şehir ayakta kalmıştı. 1558'de Buhara'ya gelen İngiliz tüccar A. Jenkinson bile yoksullaşmış ve tahrip olmuş eski ticaret merkezi Buhara'nın Çin'le bağlantısı kesik olduğundan Çin'e gidememişti. Bu bilgileri 16. yüzyıl yazarı Haydar Mirza da doğrular. Hatta 19. yüzyıla kadar bölgede ticaret hayatının çok sönük olduğunu belirten kaynaklar vardır. 20. yüzyılda hız kazanan arkeolojik araştırmalarla ortaya çıkarılan nadir buluntular ise eski Sovyetler Birliği'nin tekelinde kalmış, açıklanan raporlar Rusça olduğundan bilgilerin paylaşılmasında zorluklar yaşanmıştı.

1950'lerde Baykal Gölü civarındaki Fotanovska'da köy tipi yerleşimlerin mevcudiyetini düşündüren hendek ve toprak setler ile yine aynı yerdeki Ulan-Ede'de 6. yüzyıla ait olması muhtemel görülen demir eritme ocaklarının kalıntıları ise şehirleşmenin izleri olarak büyük sevinç uyandırmıştı.

Mukaddes Ötüken yerleşimi

Türklerin *iduk* yani mukaddes kabul ettiği Ötüken'i araştıran ve 1957-1961 yılları arasında Moğolistan'daki kazıları yürüten arkeolog Joseph Schubert'e göre Türklerin ünlü Ötüken yerleşimi 47-48 kuzey paralelleri ile 97-98 doğu meridyenleri arasında, Hangay Sıradağları'nın kuzey eteği ile Selenge Irmağı arasında uzanıyordu. Ancak henüz kazı raporu açıklanmadığı için bu yerleşimin niteliği, yayılımı ve mimari unsurları bilinmiyor.

Yine ilk olarak 1891'de Rus arkeologu Alexander M. Fetisov'un başlattığı ve günümüze dek süren kazılarda Tanrı Dağları civarındaki Ak-Çatı denilen yerdeki mezarların zemininde bazı duvar kalıntıları ve mermer parçalarına rastlanmış, bunların bina kalıntısı olması ihtimali güçlü görülmüştü. Şehirleşme ile tarım arasındaki güçlü bağdan hareket edenler ise Batı Altaylar'daki Katanda Kurganı'nda ele geçen kürek ve pullukları yerleşik yaşama işaret olarak ele alırlar. Yenisey havzasında Ak-Tura ve Tö-Tö Bozkırı'nda, Kuray ve Ursula Vadisi'nde, Şişikman ve İlgumen Nehri arasındaki bölgelerde ise büyük sulama kanallarına rastlanmıştı. Gerçekten de bu bölgede yapılan botanik araştırmalarına bakılırsa, bölgede MÖ 1. yüzyıldan beri tarım yapılıyordu. Özellikle Tö-Tö Bozkırı'ndaki kanal aşağı yukarı 10 km uzunluğunda ve işlenmesi zor kayalık bir zeminde açılmış. 1935'de bölgeyi sulamak isteyen Sovyet yetkililerin uzun incelemeler sonucu yeni kanal açmak yerine eski kanalı kullanmayı daha akıllıca buldukları biliniyor.

Kazakistan'daki Issık Göl civarındaki Batı Göktürkler dönemine tarihlenen bazı harebelerde sur ve iç kale kalıntıları da büyük heyecan yaratmıştı. Örneğin 300 metre uzunluğunda bir duvarla çevrilmiş olan Çargelan'daki ev kalıntıları arasında sokak izlerine rastlanmış ve Kayırma denen yerde 800 metrelik bir duvar bulunmuştu. Çaldıvar Kalesi ise çevresi hendekle tahkim edilmiş olan dört köşe bir yapıya işaret eder. Ünlü Manas Destanı'nda adı geçen Koşoy Kurganı ya da günümüzdeki adıyla Atbaş Kalesi ise hem iç kale hem de dış kaleden oluşmaktadır. Manakeldi Kalesi ise yan yana yapılmış küçük burçlardan oluşan surlara sahiptir. Çu Irmağı vadisindeki Sarıg, Balasagun ve Yakalıg şehirlerinde yapılan kazılarda bazı katları Göktürk dönemine tarihlenen saray ve konut kalıntıları bulunmuştu. Ancak yöredeki Sukuluk, Kenbulun gibi yerleşim yerlerinde Göktürk at koşumları, kılıçları ya da tipik bir Göktürk heykeli olan *taş nine*'ler ile Sogd paralarının, Çin aynalarının, Budist fresklerin, Zerdüşt geleneklerine uygun ölü gömme kaplarının bir arada bulunmasından dolayı bu şehir kalıntılarının Göktürklere değil, onlarla iç içe yaşadıkları bilinen Sogd kolonilerine, daha sonraki dönemlerde ise Karahanlılara ait olması ihtimali güçlü görülür.

Kuşan-Türk Kültürü

İpek Yolu üzerinde MÖ 2. yüzyıldan beri önemli bir ticaret merkezi olan Fergana bölgesinin Göktürk hâkimiyetindeki dönemine işaret eden ilk buluntular ise Ciling-Say ve Çuka Tepe'dir. Bu buluntulara "Kuşan-Türk Kültürü" adı verilir, ancak bunlar daha çok etnografik malzemeyi içerir. Buna karşılık Siriderya Irmağı boylarındaki Nemangan ve Gul-Kışlak mevkileri arasındaki Ahsıket Harabeleri 280 metre boyunda bir surla çevrilidir. Dış kale ve iç kalede Göktürk, Samanoğulları ve Karahanlılara ait eserler bir arada bulunmuştur. Yine Fergana'da Zerefşan Vadisi'ndeki Mug-Tepe adlı bölgeyi kazan arkeologlar, buradaki Kasan şehri kalıntılarının orta katını Göktürklere ait olarak tanımlarlar. Yine aynı bölgedeki Kızıl-Yar, Munçak-Tepe ve Kül-Tepe bölgelerinde 6-8. yüzyıllar arasında kullanıldığı sanılan sulama kanallarına rastlanır, ancak hepsi budur. Görüldüğü gibi bulgular hem sınırlı hem de yoruma açıktır. Bu bilgi ve buluntu kırıntılarından hareket ederek Göktürklerde şehirleşmenin düzeyini tespit etmek çok zordur. Modern arkeoloji bize bu konuda yeni kanıtlar sununcaya kadar Göktürklerin, şehir kurmaya şiddetle karşı çıkan Bilge Tonyukuk'un tavsiyelerine harfiyen uymuş olduklarını kabul etmekten başka çare yok.

Özet Kaynakça

Baykara, Tuncer. "Göktürk Yazıtlarının Türk İskân Tarihindeki Yeri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1990*, 1994, s.17-29.

Esin, Emel. "Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 7, sayı 10-11, 1972, s. 137-140.

Minorsky, Vladimir. "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, cilt 12, sayı 2, 1948, s. 275-305.

Mongait, H. *Archeologie in the U.S.S.R*, Londra, 1961.

Ögel, Bahaeddin. *Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

—. "Doğu Göktürkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar", *Belleten*, cilt XXI, sayı 81, 1957, s. 99-100.

Radloff, Wilhelm. *The Atlas of Historical Works in Mongolia*, Turkish International Cooperation Agency, Ankara, 1995.

Roux, Jean Paul. *Orta Asya:Tarih ve Uygarlık*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Stein, Aurel. *Innermost Asia*, Cosmo Publications, New Delhi, 1991.

—. *On Ancient Central Asian tracks*, University of Chicago Press, Chicago, 1974.

Sümer, Faruk. *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Şeşen, Ramazan. *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Togan, Nazmiye. "Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistan'ı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Huen-Cang'ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Dair Kayıtları", *İslam Tetkikleri Dergisi*, cilt IV, cüz 1-2, 1964, s. 21-34.

Ünal, Tahsin. "Eski Türklerde Şehir ve Şehircilik", *Türk Kültürü*, sayı 135, 1974, s. 171-178.

TÜRKLER KAÇ DEVLET KURMUŞTUR?

Cumhurbaşkanlığı Forsu'ndaki 16 yıldızın, 16 Türk Devleti'ni simgelediği, ortadaki güneşin ise Türkiye Cumhuriyeti'ni simgelediği resmî çevrelerece kabul edilir. Forsu 1922'de Mustafa Kemal'in 20 yıldızlı olarak tasarladığı, 1925 yılında ortada 10'u kısa, 10'u uzun ışınlı Güneş, etrafında 16 yıldızlı tasarımın resmileştiği bilinir ancak bu tarihlerde yıldızlara bir anlam yüklenmemiştir. Türk Tarih Tezi'nin egemen olduğu yıllarda bile bu konuda bir çalışma yoktur. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra Cumhurbaşkanlığı Forsu için Deniz Kuvvetleri Komutanlığı görevlendirilir. Bahriye Matbaası Başressamı Hüsnü Tüngüz ortada Türkiye Cumhuriyeti'ni simgeleyen Güneş, etrafında 16 yıldızın da tarihte kurulmuş Türk devletlerini simgelediğine dair bir tasarım hazırlar ancak bu da kullanıma girmez. Ancak bu tarihlerde tarih kitaplarında Türk devletlerinin listeleri boy göstermeye başlar. Bunların sayısı değişiktir ancak en az 20'dir. 1967'de resmi yazışmalarda 23 devletlik bir liste ortaya çıkar ancak bunların sayısının 16'ya indirilmesi önerilir. 1968'de kesinleşmiş liste olarak kamuoyuyla paylaşılan devletler bugünkü liste ile aynıdır. 1969 yılında *Ötüken* dergisinde ırkçı Türkçülüğün kült ismi Nihal Atsız'ın bir yazısı çıkar. "16 Devlet Masalı ve Uydurma Bayraklar" başlıklı yazıda Atsız şöyle der:

> Her şeyimiz gibi tarihimiz de henüz kesin şeklini almış değildir. Türk tarihi nereden başlayıp hangi gidişi takip eder, kimler Türktür? (...) Durum bu merkeze iken, şimdiye kadar 16 büyük Türk devletinin kurulduğu ve Türkiye'nin bunların varisi olduğu hakkındaki iddia, şüphesiz çok su götürür bir iddiadır. (...) Cumhurbaşkanlığı forsundaki 16 yıldızın 16 büyük Türk devletini temsil ettiği hakkında şimdiye kadar benim hiçbir

bilgim yoktur. Bu gibi konularla ilgilenen biri olarak ben bu sembolü bilmediklen sonra acaba bunu kimler biliyordu? Yoksa bu da bir milli sırdı da ancak şimdi mi açığa vurulması uygun görüldü?

Ancak bu itirazlara kulak asan olmaz elbette. 12 Eylül 1971 muhtırasından sonra "16 Türk Devleti" formülasyonu resmî, yarı resmî ve gayri resmî kaynaklarda sık sık kullanılır. 1978 yılında Güneş'in 8 kısa ve 8 uzun ışını olması resmileştirilir. Böylece ortaya bugünkü fors çıkar.

Forsu yorumlamak için ilk yazıdaki "Türk" kime denir sorusuna verilen cevapları akılda tutmak gerekir. Her bir kriterle ilgili ciltler yazılmış ama Cumhurbaşkanlığı Forsu'ndaki 16 devletin hangi kriterlere göre "Türk" sayıldığı benim için hâlâ bir muamma. Neden mi?

Forsun ilk dört sırası: Hunlar

Forsta "Hun İmparatorluğu", "Batı Hunları", "Avrupa Hunları" ve "Akhunlar" olarak tam dört yıldızı işgal eden Hunlar, Çin kaynaklarında *Hiong-nu* diye geçiyor. *Hiong*, Çinliler için Kuzeyli barbar kavimler anlamına geliyor. *Nu* ise köle demek. Hunlar, Çin kaynaklarında yuvarlak koca kafalı, kısık gözlü, geniş burunlu, gür bıyıklı, sivri küçük sakallı, kafasının yanları tıraşlı, arkasında uzun atkuyruklu, kısa boylu, tıknaz adamlar olarak tarif ediliyor. Fizyonomiye dair bu bilgiler bazı bilim adamlarının Hunların proto (ön) Moğollar olduğunu düşünmelerine neden olmuş. Ama pek çok bilim insanı da Hunların proto Türkler olduğunu kabul ediyor.

MÖ 204 yılından, MS 552 yılına kadar hüküm süren bu dört devletin kurucusu olan Hunların "Türk" olduğu iddiasını ülkemize taşıyan, Türk-İslam sentezinin ideologlarından İbrahim Kafesoğlu iddiasını sadece Çin kaynaklarından bize kadar gelmiş bazı Türkçe sözcüklere dayandırıyor. Ancak aynı Kafesoğlu, *İslam Ansiklopedisi* için yazdığı "Türkler" maddesinde Tabgaç (Kuzey Çin) Devleti'ni anlatırken "T'ai-wu, 439'da

Kansu'daki Hun Devleti'ni ortadan kaldırdı. Böylece ünlü İpek Yolu güzergâhı tekrar Türk hakimiyetine girdi" diyerek aslında kendi teorisine inanmadığını gösteriyor. Batı Hun Devleti'nin, 1983 yılında kurulan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne yer açmak için bir ara forstan çıkarıldığını da hatırlatmakta fayda var.

Ti-kuiler ve Göktürkler

Forsta beşinci sırada yer alan Göktürk İmparatorluğu'nun "Türklüğü" hakkında bilgilerimiz ise 7. yüzyıla ait Çin kroniklerinden geliyor. Bunlara göre Göktürklerin (kaynakta Hiong-nu'lar diye geçer) atası 439'da Tabgaç (Kuzey Çin Krallığı) katliamından kurtularak Avarlara sığınan soylu iki çocuk. Kayı ile Tokuz Oğuz adlı bu çocukların soyundan gelenlerin -ki soyadları Moğolcadan gelen Aşina'dır (Asena)- bir demircinin yardımıyla demirden yapılmış Ergenekon Dağları'nı delip, bir bozkurtun önderliğinde tüm dünyaya yayılması, ünlü Bozkurt-Ergenekon Destanı'nın temasını oluşturur.

Ancak bir Hiong-nu'nun halkına "Türk" demesi için yaklaşık bir asır geçmesi gerekir. 552'de Avarların boyunduruğundan kurtulmak için ayaklanan ve 552'de kağanlığını ilan eden Göktürk Hakanı Bumin ve kardeşi İstemi, Avarları Karadeniz'in kuzeyine kadar sürdükten sonra Oğuz, Töles, Kırgız, Karluk, Türgiş ve Tatar boylarını büyük bir federasyon altında birleştirir. Bu kavimlerin bir kısmının Türklüğü gayet şüpheli de olsa Göktürklerin Türk devleti olduğu genel olarak kabul edilir.

Altıncı yıldıza gelince kafamız yine karışır. Avar İmparatorluğu, 562-823 (veya 565-835) yılları arasında bugünkü Macaristan, Slovakya, Hırvatistan, Slovenya, Romanya ve Sırbistan topraklarında hüküm sürmüş. Çin kaynaklarına göre Avarlar, *Yuan Yuan* veya *Jwen Jwen* denilen Moğol kökenli kavimlerin ardılları. Yine Çinlilere göre *Tu-kui*'lerden önce (300 veya 315 yılından itibaren) Asya steplerine egemen olan bu kavim, 6. yüzyıl Bizans kaynaklarına göre, zaman zaman Türklerin (kaynaklarda

Massageteler, Sakalar gibi adlarla anılıyorlar) toprağına girerler, zaman zaman da Türklerin kölesi olurlar. Yine bu kaynaklara göre, Bizanslıların *Eftalitler* dediği Hunlarla sürekli savaştırlar. Sonuç olarak Bizans kaynaklarına göre Avarlar ne Türk'tür, ne Hun'dur ne Yuan Yuan'dır ve eğer Hunların Türklüğünden eminsek, bu sefer de "Türk" düşmanı olduğunu kabul etmemiz gerekir. Avrupa'da kurulan Avar İmparatorluğu'nun bu gruplarla ilgisi olup olmadığı konusunda ise kesin bilgiler yok. Avarları Çin kaynaklarındaki bazı terimlerden hareketle Cumhurbaşkanlığı Forsu'na sokan yine İbrahim Kafesoğlu. Kısacası Avarlar sorunlu yıldızlardan ikincisi.

Kayıp kabile Hazarlar

Forsun yedinci sırasındaki Hazar İmparatorluğu (651-983); Yahudi, Çin ve Bizans kaynaklarında farklı şekillerde ele alınırlar. Kimine göre Göktürklerin devamı, kimine göre Kafkasya'nın yerli halklarından, kimilerine göre Proto-Bulgar, Sabir ve Peçenek boylarının karışımıdır. 8. veya 9. yüzyılda Museviliği kabul eden Hazarlar, Rus saldırıları, Tatar-Moğolların kültürel taaruzu ve bazı doğal afetler yüzünden tarihten aniden silinir. Macar yazar Arthur Koestler, 1976'da yayımladığı bir kitapta, Hazarların "Museviliğin kayıp 13'üncü kabilesi" olduğunu ileri sürdüğünden beri Hazarlara ilgi hiç azalmadı. Ama kabul etmek gerekir ki bu yıldız da epey sorunludur.

On Urug-Uygurlar

Sekizinci sıradaki Uygurlar, adlarının kökenini oluşturan *On urug* (on boy) terimindeki *urug* kelimesinin "Oğuz" kelimesine benzemesinden dolayı resmî tarihçilerimiz tarafından "Türk" kabul edilir ama, bizler onları Türk olarak görsek bile Uygurların kendilerinin görmediğine dair pek çok işaret var. Bunlardan en önemlisi 752-753 yıllarında Uygur Hakanı Moyun Çor tarafından dikilmiş olan Taryat (veya Terhin) Yazıtları'ndaki

şu ifadeler: "Yirmisekiz yaşımda Yılan yılında Türk yurdunu o zaman karıştırdım ve bozguna uğrattım", "Türk halkını yedinci ayın on dördünde (...) orada dövdürttüm ve mağlup ettim. Hanlarını tutsak aldım. (Ordusu) orada yok oldu. Türk halkını orada kendime tabi kıldım." Gerçekten Moyun Çor, 744 yılında Göktürk hâkimiyetine son veren hakandır. Yine 759 veya 760 tarihinde dikildiği sanılan Şine Usu Yazıtı'nda da Moyun Çor'un diğer Türk boylarıyla yaptığı savaşlar anlatılır. Sonuç olarak Batılı kaynaklar Uygurların, Avarların devamı olduğunu düşünür. Elbette buna bizleri inandırmaları imkânsızdır!

Türk köleler, Türk tebaalar

Dokuzuncu sırada yer alan Karahanlılar Devleti'nin (940-1040) kurucuları, Rus Türkolog Vasily V. Barthold tarafından "Türk" diye nitelenir ancak yazar bu boyların kökeninin bilinmediğini söyler. Onuncu sıradaki Gazneliler Devleti'nin (963-1186) kurucusu "Türk" köle Sebük Tigin'dir ve tebaasının ağırlığını da Afganlar, Beluciler, Hintliler oluşturur. Devletin Türk unsurları da zamanla Farslaşmıştır. On birinci sırada kurucuları Türkmen boyu Selçuk'tan gelen ama tebaası değişik halklardan olan Büyük Selçuklu Sultanlığı (1040-1157) vardır. Ancak Büyük Selçukluların devamı olarak Anadolu'yu "Türklere ebedi yurt" yapan Rum Selçuklu Devleti'nin adı forsta yoktur. Anlaşılan, adındaki "Rum" ibaresi aforoz edilmesine yol açmıştır.

On ikinci sıradaki Harezmşahlar (1097-1231) "Türk" köle (Selçuklu Sultanı Melikşah'ın ibrikçibaşısı) tarafından kurulmuş olması dışında Türklükle ilgili değildir. Ama diyelim ki bu özellik forsa girmek için yeterlidir, o zaman kurucusu "Türk" köleler olan Hind Kölemenleri ile Tulunoğulları, Mısır'daki Memlûk Devleti niye listede yoktur? Yine kurucu ve yöneticileri "Türk" olan, halkının çoğunluğu ise Moğol olan Tabgaç Devleti ile Türgiş Devleti'nin neden "Türk" devleti sayılmadıkları da bilinmez.

Moğol soyu

On üçüncü sıradaki Altınordu Devleti (1236-1502) Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın oğlu Cudi tarafından kurulmuş olup sadece halkının çoğunluğu "Türk"tür. Eğer bu nitelikler Altınordu'yu Türk devleti yapıyorsa Samanoğulları (tebaası olan 200 bin kadar Türk'ün Müslümanlığı kabul etmesini sağlamıştı), İlhanlı Devleti, Şibanoğulları, Canoğulları, Mangıtoğulları, Buhara Krallığı ve Hive Özbek Hanlığı gibi kurucuları Türk olmayan ancak halkının çoğunluğu Türk olan devletler neden listeye alınmamıştır?

On dördüncü sırada Moğol İmparatoru Cengiz sülalesinin damadı olan Timur'un kurduğu Büyük Timur İmparatorluğu (1368-1501) vardır. Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid'i bozguna uğratarak forsun onaltıncı yıldızını az daha tarihten sileceği için "gaddar bir düşman" olarak bellediğimiz Timur, Cengiz Han'ın Büyük Moğol İmparatorluğu dörde ayrıldıktan sonra Orta Asya'da kalan Çağataylılar arasından çıkmış. Siyasi meşruiyetini Moğollardan, kültürünü Çağataylardan alan bu grupların tarih içinde Türklüklerinin ağır bastığı kabul ediliyor. Nitekim 1403'teki Ankara Savaşı'nda Yıldırım (I.) Bayezid'le Timur'un birbirlerini tercüman olmadan anlamaları, Yıldırım'ın yanındaki bazı Türkmen boylarının savaş sırasında Timur'un yanına geçmeleri bunun kanıtı sayılır. Demek ki bu yıldızda bir sorun yok!

Forsta on beşinci sırada yer alan Babür İmparatorluğu (1526-1858) ise Timur'un beşinci kuşaktan torununun kurduğu, ancak halkının çoğunluğu Hintli olan bir imparatorluk olarak "Türk devleti" sayılmış. Yani bu yıldız da epey sorunlu.

Buna karşılık "Kara Mehmet", "Durmuş", "Kara Yusuf", "Pirbudak" gibi Türkçe adlı hükümdarları olan Karakoyunlu Devleti ile yine "Kara Yülük", "Uzun Hasan" gibi Türkçe adlı hükümdarları olan Akkoyunlu Devleti nedense forsta kendine yer bulamamış. Aynı şekilde Şamlı, Afşar, Kaçar, Tekeli, Humuslu, Ustaclu, Dulkadirlu, Varsaklar gibi Türkmen boylarının ayakta tuttuğu Safevi, Kaçar ve Afşar devletleri de Türk sayılmamış.

Rumilik ve Osmanlılar

On altıncı sırada yer alan Osmanlı Devleti'ni bir "Türk" boyu olduğu kabul edilen Oğuzların Kayı boyu kurmuş olmakla birlikte, devletin "Türk" niteliği hep tartışılan bir konudur. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda hem yöneticiler hem de halk arasında Türk olmayan çoktur. Yöneticilerin bir kısmı ve Kapıkulu askerlerinin hepsi, dirlik sahiplerinin bazıları Türk-Müslüman olmayanlardan oluşur. Birkaçı dışında, hanedanın erkekleri Türk olmayan kadınlarla evlenerek, "Türk kanını" epeyce sulandırmışlardı. Buna karşılık hanedan içinde ve devlet dairelerinde Türkçe konuşulurdu. Devletin bütün kayıtları yüzlerce yıl kesintisiz Türkçe tutulmuştu. Medreselerde Arapça okunmuş ama konuşma dili Türkçe olmuştu. Edebiyat Farsça ve Arapçanın hâkimiyetindeydi. Kafaları iyice karıştıran ise pek çok belgede karşımıza çıkan *Memleket-i Rûm*, *Şuara-yı Rûm*, *Ulema-yı Rûm*, *Abdalan-ı Rûm*, *Rûm atlılar*, *Rûm yiğitleri*, *Leşker-i Rûm*, *İmâd-ı Rûm*, *Eyalet-i Rûm* gibi terimlerdir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti/İmparatorluğu'nun Türklüğü de tartışmaya açıktır.

Forsun ortasındaki Türkiye Cumhuriyeti'nin de nasıl bir "Türk-ulus devleti" halinde inşa edildiğini ilerde anlatacağım. Bütün bunları bir araya getirince Cumhurbaşkanlığı Forsu'nun birkaç istisna dışında "yanlış tarih" üzerine inşa edildiği görülüyor.

Özet Kaynakça

Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Howorth, H.H. "The Avars", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, New Series*, cilt 21, sayı 4, 1889, s. 721-810.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türkler ve Medeniyet*, İstanbul Yayınları, 1957.

Macartney, C.A. "On the Greek Sources for the History of The Turks in the Sixth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, cilt 11, sayı 2, 1944, s. 266-275.

Orkun, Hüseyin Namık. *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Özbaran, Salih. *Bir Osmanlı Kimliği, 14.-17. Yüzyıllarda Rum/Rumi Aidiyet ve İmgeleri*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2004.

Parker, E.H. "The Origins of the Turks", *The English Historical Review*, cilt 11, sayı 43, 1896, s. 431-445.

Roux, Jean-Paul. *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001.

Tekin, Talat. "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten*, Ekim 1982, s.795-838.

Üçok, Coşkun. "Onaltı Türk Devleti", *Tarih ve Toplum*, sayı 38, 1987, s. 32-35.

TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU?

Hazreti Muhammed 27 Recep 632 günü öldüğünde, daha cenazesi kalkmadan Ebu Bekir, Ömer, Sad bin Ubade, Ebu Ubeyde, Abdurrahman bin Avf, İbn Hişam gibi önde gelenler, halifenin kim olacağının pazarlığını yapmaya başlamışlardı. İlk Halife Ebu Bekir'in döneminde, Arabistan yarımadası "Müslüman" oldu ama ne pahasına... İslam dünyasının Herodot'u sayılan Taberi'ye göre Ebu Bekir'in orduları "Kadın, çocuk demeden demirle dağlanıp ateşte yakıldılar." Bunlar arasında Peygamberin sağlığında Müslüman olmuş ama Ebu Bekir'e biat etmeyen kabileler de vardı.

Peygamber'in "ne güzel kul" dediği Halid Bin Velid, İranlı komutan Hürmüz'e yazdığı mektupta şöyle diyordu:

> Siz İslam dinine giriniz, emniyet ve güven içinde yaşamanıza devam edersiniz. Eğer İslam dinine girmezseniz bizim hakimiyetimizi kabul ediniz. Zimmî olun, biz de sizi koruyalım. Başkalarının size taarruz etmesine fırsat vermeyelim. O takdirde bize cizye (haraç, baş vergisi) vermeniz gerekir. Yok bunu da kabul etmezseniz size yapacak şeyimiz kalmamıştır. Aramızdaki hükmü Allah verecektir. Fakat biz öyle bir ordu ile gelmişiz ki bu ordunun erleri ölümü sizin hayatı sevdiğinizden fazla seven kimselerdir.

Gerçekten de bunlar öyle ordulardı ki İkinci Halife Ömer zamanında (634-644) Kays'ın orduları on yıl kadar bir sürede Suriye, Filistin, Mısır, Irak, Kürdistan, İran, Ermenistan, Azerbaycan, Horasan'ı ilhak etti. Bu ordularda bildiğimiz kadarıyla din âlimleri, erenler yoktu. Zaten olsaydı da on yıl gibi kısa sürede milyonlarca kişinin İslamiyeti kabul etmesi mümkün değildi. Bu yüzden de bu halkları zimmî statüsüne koymak ve cizye

denilen vergilere tabi tutmak meşruydu. Elbette Enfal Suresi'nin 41. ayetindeki şu emri unutmamak kaydıyla: "Bilin ki, ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri mutlaka Allah'a, Peygamber'e, onun yakınlarına, yetimlere, yoksullara ve yolculara aittir." Geri kalanın "cihada" katılanlara paylaştırılmasının Müslüman/Arap orduları için ne kadar teşvik edici olduğunu tahmin etmek zor değil.

Türklere dokunmayınız!

Ancak bütün bu teşviklere rağmen, bu ordular bugün Batı Türkistan dediğimiz coğrafyanın sınırlarını çizen Amu-Derya (Ceyhun) ve Siri-Derya (Seyhun) nehirlerinin sarmaladığı "Maverâünnehir"e (bugünkü Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan'ı kapsayan bölgeye) girmeye kalkmamıştı. Daha doğrusu Halife Osman zamanında (644-656) Fergana'ya geçen bir birlik Türkler tarafından katledildikten sonra cesaret edememişti. Bunda bu kadar geniş coğrafyayı zapt etmeyi, ardından da kontrol etmeyi mümkün kılacak büyük ve teçhizatlı ordulara henüz sahip olunmaması kadar, Peygamber'in Türklere ilişkin hadislerinin de rolü vardı mutlaka. Sahih olup olmadıkları konusunda tartışmalar olan bu hadislerde şu tür ifadeler vardı: "Kıyamet kopmadan az önce siz kıldan çarıklar giymiş bir milletle muhabere edeceksiniz. Onların yüzleri sanki çekişle dövülmüş derilerle kılıflı kalkan gibidir. Çehreleri kırmızı, gözleri çekiktir..." "Kuvvetli bir kavim olan Türklerle çarpışmadıkça kıyamet kopmayacaktır..." "Türkler size dokunmadıkları sürece siz onlara dokunmayınız, [size] Kantura Oğullarından [Oğuzlar] gelenler ilk defa Allah'ın ümmetime verdiği mülk ve saltanatı onların ellerinden çekip alacaklardır."

Ganimet ve haracın cazibesi

Ama Dört Halife Dönemi'nin ardından 661'de iktidarı ele geçiren Emevi halifeleri bu hadislere uymadılar. Çünkü, ganimet ve

haraç orduları büyütüyor, ordular büyüdükçe ganimet ve haraç hayati hale geliyordu. Bazıları buna kutsal "cihad" kavramını eklemek isteyecekti, ancak hatırlanacağı üzere "cihad" yalnızca "Müslümanların din özgürlüğünün ortadan kalkması veya tehlikeye girmesi ya da yurtlarından çıkarılmak ve inançlarından dolayı öldürülmek istenmeleri" halinde meşruydu. Arabistan'daki, Mısır'daki veya Suriye'deki gayri Müslim halkların Arap/Müslümanlar için şu veya bu nedenle tehlike oluşturduğunu iddia ve ispat etmek bir ölçüde mümkünken Maveraünnehir'de yaşayan Türk boylarının Araplar veya Müslümanlar için bir tehlike oluşturduğuna dair tek işaret yoktu. Bu halklar Horasan'da, Buhara'da, Semerkand'da, Cürcan'da ticaretle veya tarımla uğraşıyorlar, vergilerini başlarındaki meliklere veya *dikhan*'lara veriyorlardı. Bölgede Zerdüştlük dini hâkimdi ama Budistlerle Hıristiyan Nasturiler, Şamanistler, Maniciler barış içinde yan yana yaşıyordu. Üstelik bu dinlerin hiçbiri bölgeye savaşla girmemişti; ikna ile, propaganda ile, karşılıklı çıkarlarla yayılmıştı. Dolayısıyla bölge halkı için din uğruna savaşan ordular fikri çok yabancıydı.

Kıbaç Hatun'un direnişi

Yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı Arap orduları Ceyhun Nehri'ni aşıklarında düzenli bir orduyla karşılaşmadılar. Buna rağmen ilk Emevi Halifesi Muaviye'nin Horasan'a vali olarak atadığı Ziyad 673'te Buhara'yı kuşattığında Buhara Melikesi Kıbaç Hatun'un büyük direnişiyle karşılaştı. Ama bu direniş bir sonraki kumandan Said tarafından kırıldı ve Buhara ve Semerkand yağmalandı, halkı ve beyleri haraca bağlandı. 685 yılında halife olan Abdülmelik'in komutanı Haccac, Kâbe'yi bile mancınık ateşiyle yakmaktan çekinmeyen biriydi ve Hariciler başta olmak üzere farklı eğilimdeki Müslümanları kılıçtan geçirdi. Türk esirlerin ganimet olarak Arap ülkelerine gönderilmeleri ilk bu dönemde oldu.

705'te Abdülmelik ölüp yerine oğlu Velid geçtiğinde, Horasan'a Kuteybe adlı bir başka zalim atandı. Buharalı tarihçi Nar-

şahi Kuteybe'nin "dinde zorlama yoktur" ayetini nasıl kılıfına uydurduğunu şöyle anlatmıştı: "Şehrin dışında 700 büyük köşk vardı. Buhara'dan sürülen meşhur Zerdüşt zenginler burada oturuyorlardı. Gerçekte bunlar İslamiyete karşı inatçı kimseler oldukları için Cuma namazlarını kılmamakta en çok direnenler de bunlar idi. Halbuki fakirler Cuma namazı kılanlara vaat edilen 2 dirhemlik nakdi mükâfatı almak için camiye koştukları halde bunların pek tabii böyle bir arzuları yoktu. Sonuç ne oldu derseniz, Kuşan asilzadeleri Buhara'yı terk etmek zorunda kaldılar."

Faryab'ın "muhteraka" olması

Kuteybe'nin Talhan'da (veya Talkan) neler yaptığını ise Taberi'den öğrenelim: "Hükmetti ki ahalisini kılıçtan geçireler. Ne kadar kırabilirlerle kıralar. Bunun üzerine Kuteybe'nin askeri orada hesapsız adam öldürdü." İbn Dahkan hikâyeyi şöyle tamamlamıştı: "Talhan'a giden yolun 4 fersah (24 km) mesafede olan kısmı asılan Türklerin cesetleriyle korkunç bir orman görünüşü arz ediyordu."

Kuteybe başka şehirleri de yaktı, yıktı. Öyle ki Faryab'a Araplar "yakılmış yer" anlamına *Muhteraka* dediler. Semerkand 2 milyon 200 bin altın yıllık vergi, 30 bin sağlıklı erkeğin esir, tapınak ve putlardaki altınların Kuteybe'ye verilmesi (ve de şehirde cami yapılması) koşuluyla yakılmaktan kurtuldu.

Abdülmelik'in ölmesi üzerine yeni halife Süleyman bin Velid oldu, ama Horasan'ın kaderi değişmedi. Velid'in kumandanları "Din yalnız Allah'ın oluncaya kadar savaşınız" (Bakara, 193) emri uyarınca Dağıstan'da 14 bin kişiyi katlettiler. Cürcan yedi ay kuşatmadan sonra pes etti ve Taberi'ye göre direnişinin cezasını insan kellesiyle donatılmış dört fersahlık bir yolla ödedi. 12 bin kişi de Enderhiz Vadisi'nde katledilmişti. Tepeler gibi yığılıp kalan bu kafa, kol ve gövdeler üzerine suyun mecrası değişmişti. Yezid, bu kan nehrinin ulaştığı yerdeki değirmendeki unlarla bu suyu karıştırarak yaptığı ekmeği yemiş, böylelikle "Allah'a verdiği sözü yerine getirmiş olduğunu" düşünmüştü.

II. Ömer'in adaletine ne oldu?

Peki adaleti ile tarihe geçen II. Ömer devrinde (717-720) durum çok farklı mı oldu? Evet, Ömer Türk illerinde fetihten çok propagandaya, iknaya dayanan bir politika izledi, ama Horasan'a atadığı vali Cerrah hiç de adil biri değildi. Cerrah zamanında II. Ömer'e verilen bir raporda şöyle yazıyordu örneğin: "Ey müminlerin emiri, harbeden 20 bin köle [Türk] vardır. Bunlara ne bir aylık verilir, ne de yiyecek. Ehl-i zimmetten bir o kadarı da Müslüman olmuştur. Buna rağmen hâlâ onlardan bile haraç alınmaktadır."

Cerrah'ın sonu yıllardır Müslümanlaştırılmaya çalışılan Yahudi Hazar Türklerinin elinden oldu. Bu sefer katliama uğrayanlar Arap/Müslüman ordularıydı. 722-737 yılları arasında Türgiş Hakanı Su-Lu döneminde Emevi orduları daha da zorlandı. Ama Su-lu'nun ölümüyle, Güney Türkistan'ın Araplaşması hız kazandı. Bu dönemde ilk kez Türklerden 20 bin kişilik paralı bir ordu kuruldu.

Abbasilerin siyah bayrağı

Neyse ki Emevilerin kana, zulme, baskıya, zorbalığa, ganimete ve haraca dayanan politikalarına sadece Türkler değil, Mevaliler (Arap olmayan Müslümanlar) ve Arapların alt katmanları da tahammül edemez olmuşlardı. Bir dizi ayaklanmadan sonra Ebu Müslim Horasan'da "Siyah Bayrağı" açtı ve 747'de Merv'e girdi. Bu bölgeden topladığı askerle ordusunu güçlendirmekle yetinmeyip Arabistan kabileleri arasındaki anlaşmazlıklardan ustaca yararlanarak son Emevi halifesi II. Mervan'ı alaşağı etti. Yeni halife Haşimilerden Ebu'l-Abbas oldu. Geriye şu sorular kalmıştı: Allah nasıl olup da Emevilerin bunca zulmüne sessiz kalmıştı?

Ebu Müslim'in orduları 751 yılında Talas Savaşı'nda Çin ordularını yenince Orta Asya'nın egemenliği Arapların eline geçti. "Eğer tersi olsaydı Türklerin çoğu Müslüman değil Budist olacaklardı" diyenler haklı mı bilmiyorum, fakat bu tarihten sonra İslamiyet Türklerin adeta kaderi oldu. Oldu ama Zeki Velidi To-

gan'a göre Türkler İslam dini, Şamanizm, Manihaizm, Budizm gibi dinlere az çok uyabilen Şiilik, Sufilik (bir tasavvuf ekolü veya Anadolu'da Alevilik) gibi yollarla yayıldı.

Es Seffah'ın işleri

Abbasiler döneminde (750-1058) "Araplık=Müslümanlık" denklemi değişti. Abbasiler, Emeviler gibi kavmiyatçılık yapmıyorlar, Araplaşmaktan değil Müslümanlaşmaktan söz ediyorlardı. Din artık dağınık kabileleri, kavimleri, beylikleri, tüccar ve zadegân sınıfını, egemenlerle yönetilenleri bir arada tutacak bir ideolojik yapıştırıcı olarak işlev görmeye başlamıştı. Ancak ilk Abbasi Halifesi Ebu'l-Abbas'ın adı bile "'Es Seffah"a (kan dökücü) çıktığına göre varın siz düşünün bu politikaların ne kadar ılımlı (!) olduğunu. Nitekim Horasan'da halk sık sık Müslüman/Arap yöneticilerine karşı baş kaldırıyordu. İran'da Sinbad, Güney Türkistan'da İshak ve ardılı El Mukanna gibi kumandanlar, Abbasilerin siyah bayrağına karşılık isyancıların sembolü olan beyaz elbiseler giydiler. Harun Reşid'in dönemi (786-809) de ayaklanmalar dönemiydi. Onun oğlu Me'mun akıllıca davrandı ve Maveraünnehir'e vali olarak yerli egemenleri atadı da bu özerklik döneminde Horasan, Buhara ve Semerkand İslam dünyasının en parlak merkezleri oldular.

Türk esirlerden ordular

Arap tarihçisi Mesudi'ye göre, Mutasım daha tahta geçmeden 4 bin Türk tutsaktan kurulu bir birlik oluşturmuştu. Bunlara el işlemeli kumaştan giysiler giydirmiş, sırma işlemeli kemerler bağlatmıştı. Bu özel giysilerle, Türkleri ordunun diğer birliklerinden ayırmıştı. Halifeliğe de bu ordu sayesinde geçmişti. Mu'tasım döneminde (833-842) Türklerin itibarı daha da arttı. Türk paralı askerlerin sayısı Semerkant, Fergana, Uşrusana gibi yerlerden toplanmak suretiyle 8 bine (bazı kaynaklara göre 25 bine) çıktı. Afşin, Boga el-Kebir, Boga es-Sagir, İnak, Ahmed bin

Tolun, Raşit et-Türki, Aşnas, Vasıf, Hakan Urtuc, Alp Tekin, Togaç, Aybek, Besasiri gibi Türk kumandanlar Abbasi ordularının başına geçtiler.

Ama bu tarihlerden itibaren İslamiyet Türkler arasında kitlesel olarak yayılmaya başladı. Artık bir zorlamadan ziyade bir tercih söz konusuydu. Ama *Ak Budun*, yani yönetenler, Sünni iken, *Kara Budun*, yani yönetilenler, daha çok Şii veya Sufi idi. 950 yılında ilk Müslüman Türk devleti Karahanlılar kuruldu. 970 ila 1000 yılı arasında Oğuzlar kitlesel olarak Müslümanlığa geçti. 1040 yılında Selçuklular, Gaznelileri Dandanakan Savaşı'nda yenince Asya'daki İslam dünyasının yeni egemeni oldular. Selçuklu Sultanı Tuğrul'un orduları 1055'te Bağdat'ı yağmaladı ve bu süreç Tuğrul'un 1058'de Halife el Kaim bi Emrillah'ın elinden taç giymesiyle tamamlandı.

Özet Kaynakça

Akpınar, Turgut. *Türk Tarihinde İslamiyet*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Aydın, Erdoğan. *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*, Kırmızı Yayınları, 1994.

—. *İslamiyet Gerçeği*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2006.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990.

Berktay, Halil. *Osmanlı Devleti'ne Kadar Türkler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990.

Bulut, Faik. *Horasan Kimin Yurdu*, Berfin Yayınları, İstanbul, 1990.

Danişmend, İ. Hakkı. *Türklük ve Müslümanlık*, Okat Yayınevi, İstanbul, 1959.

Kitapçı, Zekeriya. *Türkistan'da İslamiyet ve Türkler*, Yedi Kubbe Yayınları, 2005.

MOĞOLLAR, CENGİZ HAN VE ARDILLARI

Cumhurbaşkanlığı Forsu'nun on altıncı yıldızını oluşturan 1203-1294 arasında hüküm süren Moğol İmparatorluğu hakkında güvenilir kaynak bulmak zor. Eldekilerin güvenilirliği ise şüpheli. Bunlardan en ünlüsü, Moğollar hakkında efsanevi kökenden başlayarak Ögeday zamanına kadar "en eski bilgileri" içine alan ve yazarı meçhul olan *Moğolların Gizli Tarihi* adlı eser. Bu eserin, hikâyesini birazdan anlatacağım Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han'ın halefi Ögeday'ın ölümünden (1241) bir yıl önce tamamlandığı sanılıyor. Varlığını sadece kaynaklardan bildiğimiz, 1282 yılında Kubilay Han tarafından yazdırılan *T'ungkien* adlı eserin *Moğolların Gizli Tarihi*'nin bir versiyonu olduğu tahmin ediliyor. Henüz tam metnine ulaşılamayan (elde 45 yaprak vardır) *Moğolların Gizli Tarihi*, uzun yıllar unutulmaya terk edildikten sonra, 1847 yılında Çin'de gün yüzüne çıktı. Ardından Rus sinoloğu (Çin uzmanı) Pyotr I. Kafarov (Palladius) tarafından 1866'da Rusçaya tercüme edildi, ama Avrupa'da uzun yıllar ilgi görmedi. 1913 ve 1920'de P. Pelliot iki kez Avrupalı okuru bu eserden haberdar ettiyse de Avrupa'da ilk çevirisi Alman sinoloğu E. Haenisch tarafından 1935-1941yılları arasında kademeli olarak yayımlanabildi. Türkçe çevirisi ise 1946'da yayımlandı. Çeviriyi yapan Prof. Ahmet Temir, eski Moğolcadan çeviri yapmanın güçlüklerini anlattıktan sonra edebi bir dille yazılan kitabın içinde "gizli" tabirini hak edecek olaylar pek olmadığını, dolayısıyla "halk için asıl kaynaklardan yapılmış gayri resmî özet tarih" tabirinin daha uygun olduğunu belirtiyor. Temir'e göre kitap esas olarak "kadın ve at yağması, ittifak ve ihanet, baskın, mücadele ve dostluk, düşmanların merhametsizce imhası, esirlerin yağma ve köleleştirilmesi" gibi bozkır hayatını ve geleneklerini anlatıyor. Bunun dışında Çinli, Arap, Süryani seyyahlar,

tarih yazıcıları, coğrafyacılarla Avrupalı seyyahlar, misyonerler ve elçilerin anlatıları bulunuyor. Bütün bu kaynakları eleştirel bir süzgeçten geçirerek toparlayan modern araştırmacılar var elbette. Bunların adını geldikçe anacağım.

Moğolların Gizli Tarihi'nde "yüksek Tanrı'nın takdiriyle yaratılmış bir bozkurt" olduğu, eşinin beyaz bir dişi geyik olduğu ve denizi (Baykal Gölü'nü) geçerek halkı ile birlikte Onan Nehri civarındaki Burhan-haldun (Dağı) civarına yerleştiği belirtilen Temuçin (ki bu adı esir aldığı bir düşman askerine izafeten almıştı), 1201 yılında pek çok bozkır kabilesini yendikten sonra *Çinggis-hahan* adını aldı. Moğol rivayetlerine göre Temuçin doğarken bir kuş tepesinde dolaşıp "çinggis, çinggis" diye ötmüştü. *Çinggis* "deniz", *hahan* ise "han" demekti. Bu ad bize Cengiz Han olarak geçti. Kabilesine Moğol adını Cengiz Han vermişti. Daha önce kabilenin adı Mongku-Tata idi. Bu isim Rus kaynaklarına Tatarlar diye geçti.*

Moğollar Batı'ya doğru yola çıkıyor

Kanlı seferleri ve kurduğu imparatorluk ile tarihinin en ünlü kişisi olacak olan Cengiz'in Onan Nehri civarından Batı'ya yönelişinin nedenleri tam bilinmiyor. Bir kıtlık, doğal felaket, Araplardaki gibi dinî saikler, Hunlardaki gibi Çin baskısı olmadığı için "Kişisel hırs mı?" diye soruyor araştırmacılar. Ancak buna *Moğolların Gizli Tarihi*'nde bir cevap bulunmuyor. Modern araştırmacıların en önemlilerinden Vasiliy V. Barthold'a göre Cengiz Han sadece kendisinin, haleflerinin ve en yakın akrabalarının çıkarını koruyordu. Göktürklerin Orhun Yazıtları'nda belirtildiği gibi "halkı için" herhangi bir şey yapma fikri onda yoktu. Sonuçta gerekçe ne olursa olsun, Cengiz yanında çocukluk arkadaşı Camuha ve "dört köpek" diye adlandırılan komutanlarıyla birlikte 1206-1208'de Selenga ve Yenisey arasındaki toprakları fethettikten sonra Manghol (Moğol) adı bütün bozkır

* Halbuki *Gizli Tarih*'te sık sık Cengiz'in Tatarları esir ettiği, ülkelerini ele geçirdiği yazılıdır.

halklarını anlatır olmuştu. Cengiz bu tarihte ülkesini oğulları arasında paylaştırdı. En büyük payı en büyük oğul Cuci aldı. Diğer topraklar diğer oğullar Çağatay ve Ögeday arasında paylaştırıldı. Tuluy'a bir şey düşmedi, "savaş bakanı" oldu. Küçük bir parantez açalım: Cuci'nin Cengiz'in çocuğu olup olmadığı kesin değildir. Çünkü Cengiz'in karısı Börte (ki evlendiklerinde Cengiz 9, Börte 10 yaşındaydı) Merkitler tarafından kaçırılmış ve Çilger adlı bir adamın karısı yapılmıştı. Börte kurtarıldıktan 9 ay sonra doğum yapmıştı. Çocuğa nesebinin belirsizliğine atfen "konuk" anlamına gelen *Cuci* (aslı Coçi) adı konuldu. Kardeşleri Cuci'yi kendilerine denk görmediler ama Cengiz her zaman öz oğlu gibi davrandı.

Pekin'in kapısında kemik dağları

Cengiz Han 1211'de Pekin'i kuşattı. Bu sefer ortada bir neden vardı. Kadınların sevdiği ipekliler, mücevherler ve erkeklerin seveceği şarap onu cezbetmişti. Çin hükümdarı kızlarından birini Cengiz'le evlendirerek kurtulmayı denediyse de 1215 yılında kanlı bir savaştan sonra Çin, Cengiz'in himayesine girdi. Çin konusunda büyük hayalleri olan Harezmşah Muhammed'in Çin'e gönderdiği elçisi Bahaeddin Razi'nin anlattığına göre Pekin'in kapısında Moğolların kurbanlarının kemikleri dağ gibi yığılmıştı. Topraklara insan yağı bulaşmıştı. Cesetlerin çürümesi sebebiyle başgösteren hastalıktan Bahaeddin'in bazı arkadaşları ölecekti. Rivayete göre Moğolların eline geçmemek için 60 bin (?) Çinli kız duvarlardan atlayarak intihar etmişti. Ama ilginçtir ki bu vahşet ortamında bile Cengiz Han, Razi'yi ve heyetini büyük bir nezaketle ağırladı. Hatta kendisi Doğu Hükümdarı iken, Harezmşah Muhammed'i de Batı Hükümdarı olarak tanıdığını açıkladı. Aralarında sulh ve dostluk olmasını ve tüccarların bir ülkeden diğerine rahatça gitmesini arzu ettiğini belirtti. Barthold'a göre bu doğaldı, çünkü o tarihte Cengiz'in kafasında dünya imparatoru olmak yoktu. Sadece Cengiz'in menfaatleriyle Müslüman tüccarların menfaatleri üstü üste düşüyordu. Çünkü Moğolların ihtiyacı olan hububatı Müslüman tüccarlar

taşıyordu. Bu yüzden Cengiz, Harezmşah'a hediyeler gönderdi. Her şey yolunda görünüyordu ama 1218 yılında Moğol ülkesiyle Harezm ülkesi sınırına yakın bir yerde bulunan Utrar'da, 450 kişilik bir Müslüman tüccar kafilesinin, Harezmşah Muhammed'in emriyle öldürülmesiyle durum değişti. Suçlama Cengiz Han'ın casusu olduklarıydı. Katliamdan kurtulan bir tüccar olayı Cengiz Han'a duyurduktan sonra olanlar oldu. Cengiz önce olayın hesabını sormak için bir elçi gönderdi. Harezmşah elçiyi katletti, arkadaşlarını da sakallarını keserek geri gönderdi. Artık Harezmşah ülkesinin Cengiz'in orduları tarafından istila edilmemesi için neden kalmamıştı.

Harezm bölgesindeki katliamlar

Harezm ülkesine giderken yolda Doğu Türkistan'ın hakimi Küçlük'ü de tepeleyen Cengiz'in ordusunun mevcudu konusunda *Moğolların Gizli Tarihi*'nde 10 bin, 20 bin gibi rakamlar varken, İslam kaynakları çok abartılı sayılar verirler. Sayılar 130 bin ila 700 bin arasında değişir. Barthold ordunun 150 binden az ve 200 binden fazla olamayacağını kabul eder. İslam tarihçileri Cengiz'in ordularının Utrar önlerine ne zaman vardığını da kesin olarak söylemiyorlar. Olaylardan 30 yıl kadar sonra bölgeyi ziyaret eden Fars kökenli tarihçi Cuveyni'ye göre (ki kendisi Moğollarla çağdaş değildi, Barthold'a göre olaylara şahit olan yaşlıların rivayetlerini kullanmış olabilir) kuşatma beş ay sürmüştü, kale ise bir ay daha dayanmıştı. Şehrin hakimi İnal Han sağ yakalanmış işkence ile öldürülmüştü. Cengiz Semenkand'ı 1220'de muhasara ettiğine göre, Utrar'ı da bir yıl önce kuşatmış olmalıydı. Semerkand'dan önce Buhara Moğolların eline geçti. Yine Cuveyni'ye göre Buhara'da halk ellerindeki mallar alındıktan sonra üzerlerindeki elbiselerle şehri terk etmeye mecbur edilmiş, sonra da şehir yakılmıştı. Semenkand'da ise Cuveyni'ye göre 30 bin, Arap tarihçi İbnü'l Esir'e göre 70 bin Müslüman can vermişti. 30 bin kadar zanaatkâr Cengiz'in oğullarına ve yakınlarına verilmiş, bir o kadarı da muhasara işlerinde istihdam edilmişti. Geri kalanlar, 200 bin dinar kurtuluş akçasıyla şehre

dönmüşlerdi. Kaynaklar Semerkand nüfusunun dörtte birine indiğini söylüyorlardı.

Cüzcani'ye göre Moğollar

Moğollar hakkında yukarıda bahsedilenlerin tam tersini anlatan kaynaklar da var. Örneğin Moğol düşmanlığı bilinen Cüzcani, Moğolların Cengiz Han'dan aldıkları emir uyarınca Horasan şehirlerinin hiç birini tahrip etmediklerini yazar. Bu emirlere uymayan Tokuçar adlı kumandan Cengiz tarafından önce idama mahkûm edilip sonra affedilmiş ama ordu kumandanlığından azledilmişti. Bu arada Moğolları savaşa kışkırtan Harezmşah Muhammed sürekli kaçak halde yaşıyordu. Gücü öylesine azalmıştı ki bir süre sonra Moğollar onu unuttular. *Moğolların Gizli Tarihi*'nin ilgili bölümünde Muhammed'in adı bir kere geçiyordu mesela. Bütün bunlar olurken asıl Harezm'e dokunulmamıştı. Ama sonunda o da ele geçirildi. Harezm'in yöneticisi Türkan Hatun esir olarak yaşamaya devam etti ama oğullarının hepsi boğduruldu. Kızları Cengiz Han'ın hizmetindeki Müslümanlara verildi. Ancak Gurganc şehrinde büyük bir direnişle karşılaştıkları gibi yaklaşık 3 bin Moğol Gurganclılar tarafından öldürüldü. Yıllar sonra bölgeye giden Reşidüddin Fazlullah'a göre (ki kendisi Moğollar hakkında en tafsilatlı eser olan *Camiü't tevarih*'in yazarıydı) öldürülen Moğolların kemikleri adeta tepeler oluşturuyordu. Bu yenilginin sebebi Cuci ile Çağatay arasındaki kavgaydı. Ama beş ay sonra şehir Moğolların eline geçti. Zanaatkârlar ayrılarak geri kalanlar imha edildi. Her Moğol askerine 24 kişi düştüğü rivayet edilir. Reşidüddin'e göre asker sayısı 50 bin olduğuna göre öldürülen kişi sayısını hesaplayabilirsiniz. Elbette bu rakamın abartılı olduğunu da anlayabilirsiniz. Moğollar Gurganc'ı imha için su bendini yıkmışlardı. Harezm şehirlerinden bazılarının su altında kalması ve Ceyhun Nehri'nin üç asır boyunca Hazar Gölü'ne akması bu olayla açıklanır. Harezm Cuci'nin idaresine verildiği için Cengiz'in diğer oğulları Çağatay ve Ögeday Talkan'ı kuşatmakta olan babalarının yanına döndüler. Yolda bir şehri daha tah-

rip ettiler. Cengiz Han 1221'de Belh'i zaptetti. İbnü'l Esir, şehir halkı kendi isteğiyle teslim olduğu için şehre zarar vermediğini, Cuveyni ise daha sonra sözünden dönerek halkı katlettiğini söyler. Barthold'a göre İbnü'l Esir'in bazı ifadelerinden şehir halkının daha sonra isyan ettiği için öldürüldüğü anlaşılır. Ama zarar öyle büyüktür ki şehir Faslı seyyah İbn Batuta'nın ziyaretinde (1335) hâlâ viranedir.

Cuci'nin öldürülmesi

Arap ve Fars kaynaklarına göre Bamiyan'ın zaptı sırasında Çağatay'ın oğlu, Cengiz'in en değerli torunu olan Mutugen öldüğü için şehir halkının tümünün katledilmesine emir verilmişti. Nişabur kuşatması sırasında Tokuçar bir okla öldürüldüğü için halkı katledilirken, Herat'ta Harezmşah'ın 12 bin kişilik ordu dışındaki halktan kimse öldürülmedi. Merv'de ise halka büyük zulüm ve işkenceler yaptılar, sonra da imha ettiler. Cengiz Maveraünnehir'i tam egemenliğine alamadan bölgeden ayrıldı. Cuveyni ve İbnü'l Esir bölgenin kısa zamanda toparladığını yazar. Demek ki hasar anlattıkları kadar büyük değildir.

Sürekli Batı'ya doğru ilerlediği için merkezden adeta kopan Cuci'nin planı, babasını bir av esnasında öldürmek ve Müslümanlarla ittifak yapmaktı. Çağatay bu planı duyunca Cuci'yi zehirletti. Yıl 1227, aylardan Şubat'tı. Öldüğünde Cuci bazı kaynaklara göre 20, bazılarına göre 30-40 yaşlarındaydı. Cengiz Han ise bundan altı ay sonra Ağustos 1227'de hastalanarak öldü. Ölümünün bir yıl önce attan düşmesiyle ilgili olduğu sanılır. İlginçtir, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde ölümünden basit bir olay gibi kısaca bahsedilir. Cenaze töreni ve gömüldüğü yerin ise özellikle anlatılmadığı sanılır. Cengiz'in ölümünden 10 yıl sonra bölgeyi gezen bir Çin elçisi mezarın Lu-kou (Onan?) Nehri civarında olduğunu söylemişti. Ancak o tarihten sonraki hiçbir kaynakta mezar hakkında bir ibare yoktur.

Cengiz Han nasıl biriydi?

Bütün bu kanlı hikâyelere rağmen Moğolların "Sayın Han" dediği Cengiz, Müslüman ve Ermeni tarihçiler tarafından da adalet ve dirayeti ile övülür. Horasanlı Cuzcani'ye göre uzun boylu ve sağlam bünyeliydi. Kedi gibi gözleri, seyrek ve ağarmış saçları vardı. Çinli tarihçi Men-Hung'a göre ise iri cüsseliydi ve geniş alnı ve uzun sakalıyla fark ediliyordu. Kendine çok güvenli biriydi, tahriklere ve etkilere tamamen kapalıydı. Konuklarına ve tebaasına karşı samimi, cömert ve yumuşak davranırdı. Hayatında aşırılıklar yoktu. Ordusunda çok sıkı bir disiplin vardı, orduda dolandırıcılık ve hırsızlık hayal bile edilemezdi. Bütün cihangirler gibi hâkimiyetini sağlamak için binlerce insanı öldürmüştü ama modern çağ tarihçisi Barthold'a göre "lüzumsuz ve şuursuz bir zulümden söz edilemez"di. Sonuç olarak bütün kaynaklarda Cengiz Han alicenap bir kahraman olarak çiziliyor. Bir kaynakta "Bu prens, Temuçin sırtındaki elbiseyi çıkarır verir, bindiği attan iner ve hediye eder" yazıyor. Hoşuna gitmeyen konuşmalarda öfkesini kontrol ederdi. Milletinin içkiye düşkünlüğüne o da katılırdı. Genç kızlardan oluşan bir hanende takımı Cengiz'e her yerde eşlik ederdi.

Barthold'a göre Cengiz ömrünün sonuna kadar her kültüre yabancı kalmıştı. Sadece Moğolca konuşmuştu. Tabi kıldığı toplumların yetenekli insanlarından yararlanırdı. Onların tanrı tarafından Moğollara teslim edildiğine inanırdı. Örneğin Cengiz Han'ın sarayına yazıyı Uygurlar sokmuştu. Naymanların itaat altına alınmasından sonra Nayman Han'ın mühürdarı Uygur Taş, Cengiz Han'ın oğullarına Uygur yazısıyla okuma yazma öğretmeye başlamıştı. Uygurlar "Cengiz Han'ın sözleri" demek olan *bilik*'leri, "Yasa" adıyla yazıya geçirmişlerdi.

Uygurların bir kısmı Güneş'e tapardı, bir kısmı Hıristiyan (Nasturi) idi. Budist rahiplere verilen *bahşı* (Sanskritçe aslıyla *bhikşu*) kelimesinin aynı zamanda Cengiz'in sarayındaki Uygur katiplere verilen ad olmasından anlaşıldığına göre, en azından sarayda Budist Uygurlar hâkimdi. Aslında Cengiz'in ülkesinde Yahudilik dışında tüm dinler vardı, ancak Cengiz Şamanizmden hiç ayrılmamıştı.

Cengiz'in oğulları

Cengiz ülkesini oğullarından Ögeday'a bırakmaya karar vermişti. (Hatırlanacağı gibi Cuci ölmüştü. Geriye Çağatay, Ögeday ve Tuluy kalmıştı.) Çağatay'ın kavgacılığına karşılık, Ögeday yumuşak ve uzlaşmacı biriydi. Nitekim Yasa'nın uygulanmasında çok titiz davranmadı. İçkiye de babasından fazla düşkündü. Savaşlara katılmaktan ziyade imar faaliyetleriyle ilgilendi. Hükümdar olduktan sonra da bu özellikleri devam etti. Moğollara düşman kaynaklar bile Ögeday'ın cömertliğini ve mutedilliğini övdüler. Döneminde katliamlar veya dehşet verici yargılamalara rastlanmadı. Cuveyni'nin aktardığı bir anekdota göre Ögeday, İslamiyeti diğer dinlerden üstün tutuyor ve Müslümanları Çinliler ve Uygurlara karşı koruyordu.

1230'da Avrupa'dan Moğolların sarayına ilk kez elçi gönderildi. Bu kişi Macar Kralı IV. Bela'nın elçisi Julian'dı. Julian saraya ulaşamamıştı ancak yolda Cengiz İmparatorluğu'nun Batı kolunun lideri olan Batu Han'ın iki elçisiyle karşılaşmıştı. Elçiler Julian'a, Macaristan'a sığınmış olan bazı düşmanlarının iadesini talep ettiklerini söylemişler, Julian bu taleple ülkesine dönmüş, raporunda Cengizoğullarının Avrupa'yı istila edeceklerine dair öngörülerini yazmıştı. Ancak o sırada bu rapora kulak asılmadı.

1232 yılında Ögeday, aşırı içkiden felç geçirdi, dilini kaybetti ancak hükmetmeye devam etti. Bu zorlu dönemde Tuluy ülkeyi vekil olarak idare ediyordu. Rivayete göre Ögeday'ın hastalığı sırasında Tuluy yer ve göke yalvararak onun yerine kendisinin kabul edilmesini dilemişti. Şamanlar hastalığa karşı büyülü su içirmişler ve Ögeday birkaç gün içinde iyileşmeye başlamıştı. Ama bu sefer de Tuluy ölmüştü.

1235 yılında yeni başkent Karakurum kuruldu, ancak Ögeday'ın sonu yakındı. 11 Aralık 1241'de öldü. Çocuğu yoktu, yerine önce sevgili karısı Möge Hatun, daha sonra da oğlu Güyük Han geçti.

İki ay sonra Çağatay da öldü. Zehirlendiğinden şüphelenildi. Çağatay'ın ilk oğlu Mö'etüken, Bamiyan'da ölmüştü. Diğer oğlu Buri, Cuci'nin oğlu Batu tarafından öldürülmüştü. Diğer oğlu

Bildişini de 13 yaşında ölünce onun yerine de Mö'etüken'in oğlu "Kara" Hülagû halef tayin edildi.

Moğollar Avrupa'da

Bunlar olurken Macar Kralı'nın elçisi Julian'ın öngörüsü haklı çıkmış ve 1241'de ünlü Moğol komutanı Subutay'ın orduları, Polonya ve Silezya'yı talan etmişti. Tüm Avrupa Moğol dehşetiyle tanışmıştı. Yine de 1245 ve 1246'da Papalık Moğollara iki elçi gönderecekti. Hem Papalığın protestosunu iletmek hem de Moğolların amacının ne olduğunu öğrenmek amacıyla gönderilen elçilerden biri yarı yoldan geri dönmek zorunda kaldı. Katolik misyoner Giovani Plano Carpini ise Batu Han'ın yol vermesiyle 106 günlük bir yolculuktan sonra Moğolların başkenti Karakurum'a ulaştı. İzlenimlerini *Moğolların Tarihi* (*Ystoria Mongolarum*) adlı raporda toplayan Carpini'ye göre Güyük içkiye ve kadına babasından çok düşkündü ve sefih bir hayat sürüyordu. Hiç gülmezdi. Bedeni ve akli sağlığı yerinde olmayan kederli, etrafına korku salan biriydi. İyi haber ise şuydu: Hıristiyan Kadar tarafından yetiştirilen ve Hıristiyan veziri Çinkay'ın tesirinde olan Güyük, Hıristiyanlığı diğer dinlere göre daha üstün tutuyordu. Bu yüzden Suriye'den, Yunanistan'dan, Irak'tan, Rusya'dan papazlar Güyük'ün sarayına akıyordu. Müslümanlar için ise hayat zorlaşmıştı. Hatta Güyük bütün Müslümanların hadım edilmesine dair bir ferman bile çıkarmıştı ama bunu uygulayamamıştı.

Güyük yine de Papa'nın kendisine din değiştirmeyi tavsiye eden ve askerî seferlerin durdurulmasını isteyen mektubunu öfkeyle karşıladı. Bu öfke yüzünden Güyük Han'a Avrupa'nın o günlerdeki en büyük düşmanı Müslümanlara karşı işbirliği yapma teklifini bile iletemedi Carpini. Ancak Güyük yine de temkinli davrandı ve Papa'ya hitaben Moğolca, Arapça ve Latince yazılmış uzlaşmacı bir mektup verdi Carpini'nin eline. Carpini, 1247 yılında ülkesine dönerken Moğolların tepesi duman çıkması için delinen çadırlarını, bazı erkeklerin yüz, bazılarının elli, bazılarının on eş alabildiğini, içkiyi çok sevdiklerini, çadı-

rın içine işeyeni idam ettiklerini ve bir dizi başka bilgiyi getirdi yanında.

Ertesi yıl Güyük Han'ın bir İslam alimi olan İmam Nureddin Harezmi'ye yaptığı zulümlerden sonra aniden ölmesi, Müslümanlar tarafından Allah'ın cezası olarak kabul edildi. Ölümünden sonra yeni kağanı seçme görevi Cuci'nin en büyük oğlu Batu'ya kaldı, çünkü kendisi Cengizlerin yaşayan en yaşlı üyesiydi. Batu, Tuluy'un en büyük oğlu Möngke'yi seçti. Tuluy'un ikinci oğlu Hülagû da bu seçime onay verdi. Onun payına da İran düştü. Böylece İran'daki Moğol devleti İlhanlıların ilk hükümdarı oldu. Üçüncü oğlu Kubilay ise Çin'de hüküm sürecekti. Böylece Moğolların ikinci yükselişi başladı.

Avrupalılar Moğol ülkesinde

Avrupalılar Moğolların "ulu hakanı" Möngke ile de temas kurmaya çalıştılar. Mayıs 1253'te Fransa Kralı 9. Louis'nin emriyle Felemenk asıllı Fransisken rahibi William Rubruck önce Batu'nun Volga Nehri civarındaki sarayına gönderildi. Batu onu asıl yetkiliye yönlendirdi. Rubruck Eylül ayında Karakurum'a vardı fakat ancak 4 Ocak 1254'te Möngke tarafından kabul edildi. Avrupa Moğolların dinî ibadetlerini, yeme içme usullerini, giysilerini, avlanma tekniklerini, kadınlarının yaptığı işleri, Moğol saraylarının ihtişamını, Avrupa'da henüz bilinmeyen kağıt parayı, Çin yazısını, Moğolların yıkanmaya karşı olmalarını, büyük abdestlerini ulu orta yapmalarını ve bitmek tükenmez içki alemlerini, koca ölünce, karı (anne) ile oğlunun evlenmesi geleneğini (ki bunların çoğu kendisini tiksindirmişti) Rubruck'tan öğrenecekti.

Rubruck'a Möngke şöyle demişti: "Güneşin ışıkları nasıl her tarafa yayılıyor ise benim ve Batu'nun hâkimiyeti de aynı şekilde her tarafa yayılmaktadır." Gerçekten de Möngke bir güney gibi pek çok unsuru yanına çekmeyi başarmıştı. Möngke'nin sarayında İranlılar, Uygurlular, Tibetliler, Çinliler, Tangutların temsilcileri vardı. Herhangi bir bölgeye yazılan fermanlar o bölge halkının dili ve alfabesiyle, dahası "eğer bölgelerin eski hü-

kümdarları şimdi hayatta olsaydı nasıl yazılacaksa" öyle yazılıyordu." Dedesi gibi Şamanist olan Möngke'ye göre bütün dinler aynı derecede saygıya layıktı ve kimse dinî inançları yüzünden cezalandırılmamalıydı. Daha da ilginci, dinlerin temsilcileri Yasa'ya uymaya mecbur değildi.

Rubruck'un anlattığına göre Möngke'nin dinsel toleransı o kadar meşhurdu ki "sineğin bala üşüştüğü gibi herkes onun sarayına gidiyor, onu kendisine yakın hissediyor ve herkes ona hayır dualarında bulunuyor"du. Bütün dinlerin mensupları her türlü vergiden muaftı. Burada tek istisna hahamlardı. Anlaşılan Yahudiler (Museviler) bu coğrafyada bile "öteki" olmaktan kurtulamamıştı.

Buna karşılık Müslümanlar Ögeday dönemindeki kadar rahattılar. Hatta bir rivayete göre Möngke'nin tahta çıkış töreninde Müslümanlara İslami kurallara göre kesilmiş koyun eti ikram edilmişti. Yine bu dönemde Müslümanlara karşı suikast düzenlemekle itham edilen İdi-kut adlı Uygur en ağır cezalara çarptırılmıştı. Bu anlatıya katılmayanlar da var. Örneğin Farslı Cuveyni onun Müslümanlara kötü davrandığını söylüyor ancak bu durumdan birbirlerinin arkasından entrikalar çeviren Müslümanları sorumlu tutuyordu. Öte yandan Möngke annesi Hıristiyan olduğu için büyük oğlu Batu'nun yetiştirilmesi görevini bir Hıristiyan hocaya vermişti. Demek ki Hıristiyanlığa daha yakın hissediyordu kendini.

Hülagû Bağdat'ta

Möngke 1257'de geride varis bırakmadan öldü. Taht mücadelesi Tuluy'un iki oğlu Çin hakimi Kubilay ile Arığ Böke arasında başladı. Bir ara iki han aynı anda tahtta idi. Cuci'nin torunu Volga bölgesinin (Altın Orda) hâkimi Berke ile Möngke'nin kardeşi Hülagû bu kavgada tarafsız kaldılar. Aslında Hülagû siyasi açıdan epey güçlüydü. Daha Möngke sağken Hülagû, Nasturi olan karısı yüzünden başta Ermeniler olmak üzere tüm Ortadoğu Hıristiyanları tarafından ateşli biçimde destekleniyordu. Öyle ki Ermeni Kralı Hetum 1250'de şahsen Karakurum'a gitmiş ve

Hülagû'ya asker vermeyi vaat etmişti. Bu destek, tam sekiz yıl sonra Hülagû'nun bugün bile İslam dünyası için büyük önem taşıyan olaylardan birini gerçekleştirmesine yardım etti. Mönge'nin ölümünden bir yıl sonra Hülagû, Ortadoğulu Hıristiyanların da desteğiyle Bağdat'a girerek 1258'de Abbasi hanedanı ve hilafetini tarihe gömdü.

Hükümdarın kanını yere dökmeme şeklindeki Türk-Moğol geleneği uyarınca Halife'yi kanı akmayacak şekilde bir halıya sarıp ölene dek atlarla çiğnettiler. Böylece 1261'e kadar İlhan unvanını almayacak da olsa İran ve Ortadoğu'ya komşu ülkelerin hükümdarı Hülagû oldu. Komutanlarından Ked Buka'yı Şam'ı fethetmek, ardından da Türk paralı askerler tarafından Mısır'da kurulan Memlûklu Devleti'ni kendisine bağlamakla görevlendirdi. Ancak 3 Eylül 1260'ta Ayn Calud'daki savaşta galip gelen Memlûklar olacaktı.

Hülagû, Ayn Calud'un intikamını alamadı çünkü Altın Orda hakimi Berke, İslam'a dönmüştü ve Hülagû'nun Abbasi halifeliğini yok etmesinden memnun değildi. Ayrıca Doğu-Batı ticaretinde çok önemli bir yeri olan İran ile binek atları ve koyun sürüleri için uygun meralara sahip olan Azerbaycan üzerinde hem Hülagû hem Berke hak iddia ediyordu. Berke Abbasilerle ittifak kurarak Hülagû'yla savaşa girdi. Hülagû yardım için gözünü Avrupa'ya dikti. Ancak Avrupalılar hala 1240-41'de akınların etkisindeydiler ve Moğollara güvenmiyorlardı. Yine de taraflar arasında elçi değiş tokuşu yapıldı. Papalık Avrupa içi işlerle meşgul olduğundan Moğolların teklifleriyle ilgilenmedi. Ama Hülagû'yu Hıristiyanlığa çağırmayı da ihmal etmedi. Ancak mesaj ulaştığında Hülagû çoktan ölmüştü. Yıl 1265 idi.

Özet Kaynakça

Ayan, Engin. *Plano de Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014.

Barthold, Vasiliy V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

Cahun, Leon. *Asya Tarihine Giriş, Türkler ve Moğollar*, çev. İnan Kaya, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2014.

Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986 (Online versiyonu: https://docs.google.com/file/d/0B34Gywb76ZhYamJMYmE0TGYySWs/edit?pli=1).

Rubruck, Wilhelm. *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, 2001.

KUBİLAY'IN ELÇİSİ
RABBAN ŞAUMA'NIN AVRUPA SEFERİ

Herkes İtalyan seyyahı Marko Polo'yu tanır ancak çağdaşı Rabban Şauma'nın adını çok az kişi bilir. Tarihe dinsel bir adlandırmayla Bar (ya da Mar) Şauma olarak geçen bu kişi aslında Marko Polo'nun Asyalı karşılığı olup, onunkine benzer bir seyahati hemen aynı yıllarda ama tam tersi istikamette, Pekin'den Fransa'nın Bordeaux şehrine doğru gerçekleştirmişti.

Bu geziye dair gözlemlerini aynen Marko Polo'nun yaptığı gibi bir günlükte toplayan Rabban Şauma'nın şanssızlığı tam bu noktada başlar. Rivayete göre Farsça kaleme alınan günlük, Şaumanın ölümünden kısa bir süre sonra Süryanice'ye çevrilmiş, ancak daha sonra hem günlüklerin asılları hem de bu tercümesi kaybolur. Bu nedenle de Şauma'nın kısa ama ilginç gezisi sadece Vatikan, Fransa ve İngiltere kayıtlarında yer aldığı şekliyle bilinir. Bu bilgiler de tahmin edileceği gibi yetersiz ve renksizdir. Ancak 1887 yılında sevindirici bir olay yaşanır. İran'da bir rastlantı eseri söz konusu günlüğün Süryanice kopyası bulunur ve İngiliz bilim adamı Sir Wallis Budge tarafından İngilizceye çevrilir. Bu metnin 1928'de yayınlanmasından sonra Ortaçağ Avrupası'nın bir Asyalı tarafından yapılan ilginç tasvirini okumak mümkün olacaktı. Ancak nedense Rabban Şauma'nın sıcak ve renkli anlatıları Marko Polo'nun mesafeli tüccar üslubunun karşısında hakettiği yeri alamaz. Belki de Doğu'dan Batı'ya bakmak aynen bugün olduğu gibi pek alışılageldik bir olay değildir, onu görmezden gelmek en iyi çözümdür.

Kahramanımız Rabban (Bar) Şauma, Uygur asıllı Öngüt (Ak Tatar) Türklerinden olup bazı kaynaklara göre 1225 yılı civarında Pekin'de doğmuştu. Babasının ait olduğu boyun o dönemlerde Asya'da çok faal olan Hıristiyanlığın Nasturi Kilisesi'ne bağlı

olduğu; bu boya mensup kişilerin Hıristiyanlık gibi yazıya önem veren bir dine ait olmaları sayesinde okuma yazması olmayan Moğol saraylarında hocalık yaptıkları ve önemli memuriyetlere atandıkları bilinir. Baba, saygıdeğer bir kadınla evlenmişti ancak uzun süre çocuğu olmamıştı. Nihayet çiftin bir oğlu oldu ve adını "Orucun oğlu" anlamına gelmek üzere Bar Şauma koydular.

Şauma 1248'de 25 yaşlarında keşişliği seçer. Yedi yıl süren münzevi yaşamı sırasında Cengizoğullarının ülkesi yukarıda anlattığım taht kavgalarıyla çalkalanır ama Bar Şauma'nın bunlardan haberi olmaz. Çilesini tamamladıktan sonra Hanbalık'ın 50 km güneybatısındaki Fang Dağları'nda yeni bir inzivaya çekilir. 1260 yılında kendisini ziyarete gelen bir başka Nasturi çömezi Markos (o sırada 15 yaşındadır) hayatında önemli bir değişime neden olur. İki adam aynen Mevlana ile Şems gibi 10 yıl boyunca birbirlerinden hiç ayrılmazlar.

Han Balık'tan Kudüs'e

Markos ile Bar Sauma 1275 ya da 1276'da Çin'in başkenti Han Balık'tan Kudüs'e doğru uzun bir yolculuğa çıktılar. Amaçları mağfiret dilemek için Kudüs'teki kutsal mekânları tavaf etmek ve ruhani yolculuklarını zirveye ulaştırmaktı. Bu hikâyeyi öğrendiğimiz yazmada bu seyahatin nasıl ve kim tarafından finanse edildiği yazmaz. Ancak Ebu'l-Farac'ın 1226-1286 yılları arasında yazdığı dünya tarihinde Kubilay'ın Kudüs'e iki Uygur keşişi gönderdiği, 14. yüzyıla ait Arapça bir yazmada Kubilay'ın kendisine ait bazı giysileri bu iki keşişe verip Şeria Nehri'nde vaftiz etmelerini istediği yazılıdır. Dahası, 1269'da Kubilay'ın sarayına giden Marko Polo'nun babasıyla amcasına da geri dönüş yolculuğunda Kubilay benzer bir görev vermiştir. Kubilay'ın Pololardan isteği İsa'nın Kudüs'teki mezarının başında yanan lambadan kutsal yağ ve yanlarında Kubilay'a hizmet edecek 100 Hıristiyan getirmeleriydi. Pololar yanlarında Marko Polo ve kutsal yağ ile dönmüşler ancak 100 Hıristiyan'ı temin edememişlerdi. Kubilay büyük hayal kırıklığına uğramış ama kendini Hıristiyanların hamisi ve dostu olarak tanımlamaktan geri dönmemişti. Eğer

Kubilay böyle bir istekte bulunduysa seyahatin masraflarını da karşılamış olabilir.

Bu tarih bazı araştırmacılara göre Rabban Şauma'nın yola çıkışının tarihi Marko Polo'nun Kubilay Han'ın Pekin yakınlarındaki sarayına vardığı tarihe çok yakındır. Hatta bazı hesaplamalara göre iki seyyah Sarı Irmak dolaylarındaki bir noktada ters yönde birbirlerinin yanından geçmiş bile olabilirler. Bu büyük rastlantıdan elbette hiçbir zaman haberi olmayan Şauma ve yoldaşı Markos, korkunç Taklamakan Çölü'nün güneyinden geçen İpek Yolu'na saparak Chenchen Nehri boyunca yaptıkları 500 km'lik bir yolculuktan sonra Hotan'a ulaşırlar. Daha sonra sırasıyla Kaşgar, Talas ve Tus şehirlerini, ardından Moğol-İlhani Devleti'nin başkenti Meraga'yı geçecekler ve Nasturi Katolikosluğu'nun başkenti Bağdat'a varacaklardı. Artık yıl 1280'dir ve açlık, susuzluk, haydutların saldırıları gibi bir sürü engeli aşmayı başaran Şauma ve çömezi artık "Kutsal Topraklar"a çok yaklaşmışlardı. Ancak bölgedeki karışıklıklar yüzünden bir türlü Kudüs'e geçemezler. İki keşiş bunun üzerine diğer hac merkezleri olan Beth Garmai, Nizip, Mardin, Erbil ve Musul civarındaki kutsal mekânlara ziyaretlerde bulunurlar, sonra tekrar Bağdat'a dönerler. Buradan Tebriz'e ve Ani'ye (bugünkü Kars) giderler ve tam Gürcistan'daki kutsal mekânlara geçmek üzeredirler ki dostları yolların hiç de tekin olmadığı uyarısını yapınca Meraga'ya dönerler. Meraga'daki konaklama çok uzun sürer ancak yedi yıl süren bu zorunlu misafirlik yoldaşlar için boşa geçmeyecektir. Bar Şauma, Nasturi Kilisesi'nin baş denetçiliğine atanırken çömez Markos daha da ileri gider ve önce Nasturi Kilisesi'nin Kuzey Çin Metropoliti unvanını alır sonra da III. Yahbh-Allaha adıyla Bağdat Metropoliti olur. Markos'un yaşamı artık Bağdat'ta geçecekti ancak yolculuk Rabban Şauma için henüz bitmemişti.

Rabban Şauma Konstantinopolis'te

1287 yılında İran'da hüküm süren Moğol-İlhanlı hakanı Budist eğilimli Argun Han, Mısır'ı işgal eden Müslüman Memlüklara karşı Avrupalı güçlerle bir ittifak arayışına girdiğinde aklına elçi

olarak Süryanice, Uygurca ve Çince bilen bu iyi eğitimli din adamı gelir. Yanında hükümdarın bir mektubu (*pukdana*) ile yola çıkan Şauma önce Trabzon'a, buradan gemiyle Bizans'ın başkenti Konstantinopolisıe geçer. Rabban Şaumanın günlüğünde şehre ilk gelişi Suriyeli tercümanın ağzından şöyle anlatılır:

> (Rabban Şauma) bir kaç gün sonra büyük şehir Konstantinopolis'e geldi (...) Kral bir grup adamını onları karşılamak üzere gönderdi ve gelenleri büyük bir tören (*pompa*) ile karşıladı ve onurlandırdı (...) Sonra Rabban Şauma bir süre dinlendikten sonra kral Baeiaete'yi (II. Andronikos Palaeologos) ziyaret etti (...) Sonra yemekler yendikten, içkiler içildikten sonra kral Rabban Şauma'ya kutsal mekânları ve Patrikhane'yi görmek isteyip istemediğini sordu. İlk olarak Aya Sofya'ya gittiler. Kilisenin mermerden yapılmış üç yüz altmış sütunu vardı. Onu görmeyen birine kubbesinin yüksekliğini tarif etmek bir insan için imkânsız bir şeydi. Kilisede vaizci Lukas tarafından yapılmış bir Meryem resmi vardı. Sonra orada vaftizci Yohannes'in elini, Lazarus'un ve Maria Magdelana'nın vücudundan parçaları gördü. Hatta Meryem'in gözyaşları oradaki bir taşın üzerine hala akıyor olmalıydı çünkü taşı ne zaman silseniz ardından tekrar ıslanıyordu. Sonra yüce tanrımızın Galilee'deki Katne'de (Cana) içindeki suyu şaraba dönüştürdüğü taş kadehi gördü. Sonra Ayios Hrisostomos'un sandukasını (...) sonra Konstantinos'un kırmızı taştan (*porfiri*) yapılmış mezarını, ardından ise İustinianos'un yeşil taştan yapılma mezarını gördü. Bu geziden sonra Rabban Şauma krala teşekkür etti ve Argun Han'ın taleplerini iletmek üzere Frankların ülkesine (*Progaye*) gitmek için izin istedi. Kral onu nezaketle uğurladı ve ona altından ve gümüşten bir sürü hediye verdi...

Şauma İtalya'ya gidiyor

Konstantinopolis'te 3-4 gün büyük ihtimamla ağırlandıktan sonra İtalya'ya doğru yola çıkan Rabban Şauma yolda garip bir olaya tanıklık eder. Deniz yolculuğunun bir noktasında, gündüzleri duman püskürten, gece de alev kusan bir dağ görür. Yazdıkla-

rına bakılırsa dağın saldığı sülfür yüzünden kimse yanına yaklaşamaz. Bu ilginç olaydan bir süre sonra heyet Napoli'ye varır. Şauma orada Irıd Şardalo dediği bir kralla (Kral II. Charles) karşılaşır. O dönemde Charles, Şauma'nın Irıd Arkon (Aragon kralı) dediği II. James ile savaşmaktaydı. Günlüğe göre Jamesiin orduları Charles'in ordularını yenmiş ve 12 bin asker gemileriyle birlikte denize gömülmüştü. (Modern araştırmalara göre bu olay 24 Temmuz 1287'de yaşanan Napoli (Sorrento) Körfezi Savaşı'dır ve gerçekten de savaştan altı gün önce Etna Yanardağı korkunç bir patlamayla lav püskürtmeye başlamıştır.) Şauma Napoli'den sonra rotasını Roma'ya çevirir, ancak şehre vardığında Papa IV. Honorios'un öldüğünü öğrenir. Burada Kardinaller Kutsal Kurulu'nun huzuruna çıkarılır. Kurul, Şauma'nın elçilik görevinden çok Nasturilikle ilgili fikirleriyle ilgilenir, ancak Şauma Nasturiliğin Batı'da sapkınlık sayıldığını bildiği için iş fazla büyümeden şehirden ayrılma akıllılığını gösterir. Şauma buradan Paris'e geçer ve orada Kral "Yakışıklı" IV. Philippe tarafından kabul edilir. Dediğine göre kral kendisini törenlerle karşılar ve çok güzel biçimde ağırlar. Burada bir ay kadar kalan Şauma'yı Paris'te gördükleri arasında en çok etkileyen şey, din kitaplarının yazım ve tercüme işlerinde çalışan 30 bin (?) kadar bilim insanıdır. Ayrıca şehirde büyük bir hızla yürütülen felsefe, konuşma sanatı, geometri, aritmetik ve astronomi çalışmalarından da çok etkilenir. Paris'ten Bordeaux'ya geçen Şaumanın burada İngiltere Kralı "Uzun Bacaklı" I. Edward'la tanıştığı sonra da Edward'ın Komünyonunu yönettiği anlaşılır ki bu önemli işin Çin'den gelen bir Nasturi keşişine bırakılması çok ilginçti. Günlüğe bakılırsa Şauma elçilik görevinde başarılı olamamış ve Bordeaux'dan Roma'ya dönmüştür. Burada yeni Papa IV. Nicolaus'la da temaslarda bulunduktan sonra da 1288'de Bağdat'a doğru yola çıkar. Şauma'nın Avrupa dönüşü İlhanlıların başkenti Meraga'ya yerleştiği ve bölgede Nasturiliği yayma çalışmalarına devam ettiği bilinir. Şauma'nın Çin'den ayrılış nedeni olan Kudüs'ü görme mutluluğuna eremeden 1295'te (bazı kaynaklara göre 1313 yılında) hayata veda ettiği sanılır. Musul'daki Mar Mattai Kilisesi'ndeki Süryani harfleri ile yazılmış Arapça bir kitabede "burası Mar Gregorius ile yoldaşı Mar Şauma'nın mezarıdır" yazdığına

bakılırsa mezarı Musul'dadır. (Burada adı geçen Mar Gregorius ise yukarıda adını andığım, İslam dünyasında Abu'l-Farac adıyla anılan çok önemli Süryani bilginidir.)

İlhanlı-Avrupa İlişkileri

Yakın tarihlere kadar, Rabban Şauma'nın tanıştığı tüm krallar ve din büyüklerince gayet güzel bir şekilde ağırlandığı halde, Argun Han'ın ittifak önerilerinin Avrupa'da pek iltifat görmediği düşünülüyordu. Ancak 1968'de Fransa ve Moğolistan arasında kültürel ilişkilerin normalleşmesi sürecini takiben varlığı açıklanan ve halen Paris'te bulunan bir mektuba bakılırsa bu başarısız sefere rağmen Avrupa'yla temasını kesmemiş olmalıdır, çünkü söz konusu mektupta şöyle diyordu: "Ebedi göğün altında hüküm süren yüce Argun Han bu mesajında Fransa Kralına der ki: Saymer Sagura'nın yönetimindeki ulaklarla bana gönderdiğiniz mektuptaki sözleri kabul ederim. Mektupta İlhanlı savaşçıları eğer Mısır'ı işgal ederlerse sizin de onları destekleyeceğiniz yazılı. Size desteğimizi Kaplan yılının (1290) kışında oraya bizzat gelerek vereceğimizi ve ilkbaharda (1291) Şam'a gireceğimizi bildiririz. Eğer söz verdiğiniz gibi savaşçılarınızı gönderir ve Mısır'ı fethederseniz tanrı huzurunda söz veriyoruz ki size Kudüs'ü vereceğiz. Eğer askerlerimiz sözleştiğimiz tarihten sonra oraya varırlarsa bu faydasız olur ve hiçbir işe yaramaz. Bu arada Fransızların zenginliğinden uygun gördüğünüz bir miktarı da ulaklarınızla birlikte göndermenizi kabul edebilirim. Bu mektubu size getirecek olan Myckeril'dir ve bu mektup Hoindlonıda, Öküz yılı yazının başında (1289), ayın altısında yazılmıştır."

Mektuba bakılırsa işler yolunda gibi görünür ancak tahminlere göre bu işbirliği 1291'de Argun'un ölümü yüzünden meyvalarını veremez.

Fransa arşivlerindeki bir başka mektupta ise Argun'un oğlu Gazan Han'ın 12 Nisan 1302 yılında Papa VIII. Boniface'den yine Memluklara karşı Suriye'ye yapacağı sefer için yardım iste-

diği görülür. Gazan Han benzer bir mektubu İngiltere Kralı II. Edward'a da göndermiş olmalıdır çünkü Edward, Gazan Han'a cevabi mektubunda halen Fransa ile savaşta olduğu için yardıma gelemeyeceğini yazar. Aslında Gazan Han babası Argun tarafından Budist olarak yetiştirilmesine karşın Müslümanlığı kabul eden ilk İlhanlı hükümdarı olarak tarihe geçmişti. Bir Müslüman olarak yine Müslüman olan Memlüklere karşı savaşmasının nedeni ise hanedanla ilgili bir kan davasıdır. Yine aynı arşivlerdeki 1305 tarihli bir başka mektupta Argun'un diğer oğlu Olcaytu, "Moğol kağanları arasındaki çatışmaların artık bittiğini ve bundan dolayı Fransa Kralı ile dostça ilişkiler kurmak istediğini" belirtir. Çocukluğunda Hıristiyan annesi tarafından Nikolas adıyla vaftiz edilen Olcaytu, babası Argun tarafından Budist eğitimine tabi tutulmuşsa da ileriki yıllarda karılarından biri yüzünden Müslümanlığın Sünni mezhebini seçmiştir. Ancak Olcaytu'nun dinsel kararsızlığı bununla da son bulmaz. 1307-1308 kışında Hanefiler ve Şafiiler arasında çıkan bir mezhep kavgasından etkilenerek Şiiliğe geçer ve 1309'da Hazreti Ali'nin mezarını ziyaret ettikten sonra da Şiiliği İran'ın resmi mezhebi ilan eder. Anlaşıldığına göre Avrupa'da kimse bu gelişmelerin farkında değildi çünkü aynı tarihlerde İngiltere Kralı II. Edward Olcaytu'ya yazdığı bir mektupta ondan "Muhammed'in belalı adamlarının kökünü kurutmasını" rica ediyordu.

Pekin'den Bağdat'a oradan Konstantinopolis yoluyla Avrupa'nın önemli başkentlerine yapılan bu uzun yolculuk ve gidip gelen mektuplar o dönemlerde Asya ile Avrupa'nın sanıldığından daha sıkı bir ilişki içinde olduğunu düşündürür bizlere. Buna karşılık Rabban Şauma'nın anılarının hiçbir zaman popüler olmamasının nedeni araştırılmaya değerdir. Belki de Avrupalılar kendi tarihlerini başkalarının yazmasına alışık değillerdir. Belki de Şauma bir Doğulu olarak "Batıyı gözlemleyerek" haddini aşmıştır ve bunun cezasını unutulmakla ödemiştir...

Özet Kaynakça

Rossabi, Morris. *Kubilay Han'ın Seyyahı-Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk*, çev. Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Wallis, E.A. Budge. *The Monks of Kublai Khan Emperor of China*, AmsPr Inc Publication, 1975.

1071 MALAZGİRT SAVAŞI

Hikâyenin ortasından başlayalım: Amcası Tuğrul Bey'in 1063 yılında ölümü üzerine Selçuklu tahtına geçen Alparslan'ın ordularının bugün Anadolu dediğimiz coğrafyadaki ilk zaferi 16 Ağustos 1064'te gerçekleşmişti. O gün, Pakraduni Ermeni Krallığı'nın bir süredir Bizanslılara teslim olmuş olan tarihi başkenti Ani'yi (bugünkü Kars yakınlarında) ele geçirdiklerinde şehirdeki Bizans garnizonunun kaçması sonucu elde edilen bu umulmadık zafer karşısında şaşkına dönen Alparslan'ın şöyle haykırdığı rivayet olunur: "Bu ele geçirilmez şehri bizim ellerimize bırakan onların tanrısı!"

Bizans ile Selçuklular 1068'de tekrar karşılaştılar ama ilişkiler 1069 ve 1071 tarihli iki anlaşma ile düzeltildi. Daha doğrusu düzelmiş göründü, çünkü Bizans İmparatoru Romanos IV. Diogenes, Selçuklu ilerlemesini durdurmak için daha radikal bir politika izlemeye karar vermiş ve Ermenistan ülkesine doğru yola çıkmıştı.

Çürümüş Bizans'a karşı zinde Türkler

Çeşitli Müslüman-Arap kaynaklardan derlenen resmî teze göre, iki ordu 24 Ağustos 1071 günü Manzikert'te (bugün Muş'a bağlı Malazgirt) karşılaştılar. Ermeni tarihçi Urfalı Matteos (ö.1144) gibi Bizans ordusunun sayısını 1 milyona çıkaranlar varsa da, bu sayının modern Türk kaynakları 200 bin, modern Batılı kaynakları 40 bin civarında olduğunu söylüyor. Onlara göre ortaçağ için gayet büyük bir ordu demekti bu. Bizans ordusunun ana gövdesini Ermeniler ve Greklerle paralı asker olarak hizmet veren Normanlar, Kumanlar, Bulgarlar, Cermenler, Pe-

çenekler, Suriyeliler, Uzlar (Oğuzlar) ve Ruslar oluşturuyordu. Yine Batılı kaynaklara göre Bizans ordusunun bu "kozmopolit" yapısı gayet doğaldı, çünkü o dönemde Bizans ordusunda kariyer yapmak her askerin rüyasıydı. Bu yüzden de dünyanın pek çok yerinden paralı askerler akardı Konstantinopolis'e. Türk kaynaklarına göre ise Bizans ordusu birbirinin dilini anlamayan, disiplinsiz, karmakarışık, yozlaşmış, çürümüş paralı askerler topluluğuydu.

Alparslan'ın ordusunun mevcudu konusunda Batılı kaynaklarla Türk kaynakları anlaşıyorlar. Buna göre, Selçuklu ordusunun mevcudu 20-30 bin civarındaydı ve hepsi Müslüman, çoğunluğu Türk'tü. Gerçi dönemin Bizans ve Ermeni kaynaklarında "Türk" yerine "İranlı" dendiği de oluyordu. Bu kaynaklarda ve modern Batılı kaynaklarda özel bir niteleme yok, ama Türk kaynaklarına göre Selçuklu ordusu düzenli, disiplinli, enerjik, inançlı bir orduydu!

Alparslan beyazlar içinde

Günümüzde kabul gören anlatıya göre, 24-25 Ağustos 1071 gecesi Malazgirt kalesi Selçukluların eline geçti, 26 Ağustos günü ise düşmana nihai darbe vuruldu. Rivayete göre, Alparslan o gün baştan aşağı beyazlar giyinmiş, eski bir Türk geleneğine uygun olarak atının kuyruğunu bağlamış, ordusuna cuma namazını kıldırdıktan sonra, yanındakilere ölürse, öldüğü yere gömülmeyi vasiyet etmiş, ardından da hücum emrini vermişti. Savaş Alparslan'ın ordularının zaferiyle bitti. Romanos Diogenes, yanındaki bir avuç adamla birlikte esir alındı. Ancak Alparslan kendisine bir esir gibi değil bir konuk gibi davrandı.

Alparslan'ın Bizans'tan toprak talebinde bulunmaması, yalnızca 100 dinar fidye, yılda 360 bin dinar vergi (bazı kaynaklara göre bir milyon *solidii*) ve zaten Müslümanlara ait bulunan kimi beldelerin Selçuklulara devredildiğinin kabulu ile yetinmesi; Ermenistan ülkesini Bizans'a bırakması, Malazgirt Savaşı'nın Alparslan açısından pek de önemli olmadığını düşündürüyordu. Bugün daha iyi anlaşılıyor ki Alparslan'ın Anadolu'yu fetih

gibi bir düşüncesi yoktu. Çünkü başı Karahanlılar ve Fatımilerle dertteydi. Tek amacı, bu güçlerle savaşırken, arkasını sağlama almaktı. Savaşın esas sonucu, Bizans'taki siyasi çekişmeleri, taht kavgalarını kışkırtması olmuştu. Nitekim yenilginin nedenleri hakkındaki anlatısı pek inandırıcı bulunmayan Romanos'un gözlerine mil çekilecek, yerine VII. Mihail geçecek, Romanos ertesi yıl acılar içinde ölecekti. Selçuklu orduları ise Bizans içlerine doğru yürüyüşe ancak 10 yıl kadar sonra geçecekti.

Halbuki bugün Türk-İslam Sentezi diye adlandırılan söylemde, Malazgirt Savaşı/Zaferi "Anadolu'nun kapısının Türklere kesin olarak açılmasına neden olan", "Anadolu'yu Türklere ikinci bir vatan yapan" kutlu bir olay olarak ele alınıyor. Bu anlatı ilk kez 1930 tarihli *Umumi Tarih II* adlı kitapta yer almıştı. Mükrimin Halil Yinanç 1934 yılında yayımlanan *Türkiye Tarihi Selçuklu Devri* (I) adlı kitabının alt başlığını "Anadolu'nun Fethi" koymuştu. 1934'te genç Fransız Marksist şarkiyatçı Claude Cahen *Byzantion* dergisindeki makalesinde Arap ve Bizans kaynaklarına dayanarak günümüzdekine yakın bir anlatıyı dolaşıma soktu. (Tek fark, Cahen'in zafer günü olarak 25 Ağustos'u zikretmesiydi. Bunun nedeni sonra anlaşılacaktı.) Ancak o yıllarda hikâyeye, bugünkü gibi aşırı bir önem atfedilmiyordu. Çünkü 1932'den itibaren dolaşıma gören Türk Tarih Tezi'ne göre dünyadaki tüm medeniyetlerin kurucusu zaten Türklerdi. Böyle yüce nitelikli bir kavmin, varoluşunu küçücük Anadolu coğrafyasıyla sınırlamak hiç de cazip değildi!

Saf değiştiren Türkler

1931-1938 arasında yayımlanan ders kitaplarında Türk Tarih Tezi'nin ve Türk-İslam Sentezi'nin izini süren Etienne Copeaux'dan öğrendiğimize göre, Çok Partili Dönem'in başlangıcını oluşturan 1945'te bu söylem bazı değişikliklere uğradı. Orta Asya'da bulunan Orhun ve Yenisey Yazıtları'nı milliyetçi söyleme uygun biçimde "deşifre etmesi" ile ünlü Türkçü dilbilimci Hüseyin Namık Orkun'un ortaya çıkardığı anekdotlara göre savaşın kazanılmasında Bizans ordusundaki Uz (Oğuz), Peçenek,

Kuman, Kıpçak paralı askerleri, ırkdaşlarının yanında yer almak için saf değiştirmişler ve Selçuklu ordusunun Bizans ordusunu yenmesine katkıda bulunmuşlardı. Böylece hikâyeye bir de ırkçı girdi eklenmişti. Halbuki Cahen, 1934 yılında yazdığı makalede, bu "saf değiştirme" hikayesinin Romanos Diogenes'in siyasi muarızı olan Attaleiates'in "palavrası" olduğunu yazmıştı. Çünkü bu iddia ne diğer Bizans kaynaklarında, ne Arap kaynaklarında ne de Süryani kaynaklarında yer alıyordu. Nitekim modern Batılı araştırmacılara göre, "Diogenes'in ordusu daha Malazgirt'e varmadan dağılmıştı. Ayrıca ordunun içinde imparatora muhalefet eden pek çok soylu vardı ve bunlardan bazıları ihanete varan davranışlar girmişlerdi. Bunlar yetmezmiş gibi Diogenes, orduyu iki kanada ayırmış, gücünü bölmüştü." Yine de savaşta kaybedilen asker sayısı 8 bini geçmiyordu. Bu da ordunun yüzde 20'sine tekabül ediyordu ki hiç de büyük bir sayı değildi. "Zaten ortada büyük bir hezimet olsa Alparslan'ın talepleri çok daha radikal olurdu" diye devam ediyorlardı.

Anadolu'nun kapısını Türklerle Kürtler birlikte mi açtı?

"Popüler Kürt Tarih Tezi" adını verdiğim söylemde Alparslan'ın ordusunda olduğundan başka, Romanos Diogenes'i esir eden askerin Kürt olduğu; Malazgirt adının Kürtçede *Me* (biz)- *lez* (tez, çabuk, erken)- *girt* (aldık) kelimelerinden geldiği gibi iddialar da var. Peki, Alparslan'ın ordusunda Kürtler var mıydı? Önce şunu tekrarlayayım: Birincil ve ikincil Bizans, Ermeni, Süryani ve Batı kaynaklarında Kürtlerin katkısından söz eden olmadığı gibi Türk, Türk, Ghuzzlar, Uzlar, Oğuzlar, Türkmenler, Irrakiyye (Şii Türkmenler) terimleri bol bol geçiyor. Bu kaynaklarda Büyük Selçuklu Sultanlığı'nın bir "Türk" devleti olduğu konusunda mutabakat var.

Aynı durum Arap kaynaklarında görülüyor ama yine de Kürtlerden söz eden iki Arap kaynağı var. Ali Sevim ve Faruk Sümer'in *İslam Kaynaklarında Malazgirt Savaşı* adlı kitabında yer alan Sibt İbnü'l Cevzi'nin (ö.1257) anlatısı şöyle: "Az önce 10 bin Kürd de Sultan'a katılmıştı. Bununla beraber Sultan Ulu

Tanrıdan sonra buyruğundaki 4 bin kişilik hassa askerine güveniyordu." Bu Kürtlerin kimler olduğu konusunda hiç bilgi vermeyen yazar Bizans ordusunun mevcudunun 400 bin olduğunu söylüyor. Halbuki bugün ciddi araştırmacılar bu sayının 40 bin civarında olduğunda hemfikir.

Aynı kitapta İbnü'd-Devâdârî (ö.1335'ten sonra) de şöyle diyor: "Sultanın yanında dört bin atlı kalmıştı (...) Sultan Alp-Arslan'a Kürdlerden ve sair kavimlerden olmak üzere 10 bin kadar insan da katılmıştı." Bu yazar ise Bizans ordusunun 200 bin kişi olduğunu söylüyor. Kitapta yer alan diğer 11 yazar Kürtlerden tek kelime bile söz etmiyor. Bunların kaleme alınış tarihleri savaşa daha yakın, yine de en erkeni 100 yıl sonra.

İnternet ortamında dolaşan bazı yazılarda İbnü'l Ezrak'ın (ö. 1176) *Mervani Kürtleri Tarihi* adıyla Türkçede yayımlanan kitabında Alparslan'ın ordusuna Mervani (Merwani) Kürtlerinden 14 bin askerin katıldığını okudum. Bu tamamen uydurma bir bilgi. İbnü'l Ezrak ne bu kitapta, ne de başka anlatılarında Kürtlerden, Kürt askerlerden söz etmiyor. Aslında Türklerle Kürtlerin o dönemdeki ilişkilerini düşününce, böyle bir işbirliği çok mümkün görünmüyor. İlişkiler nasıldı derseniz buna dair bir ipucu yine İbnü'l Ezrak'ta var. Yazar savaştan sonra olanları anlatırken "Sultan Azerbaycan'a döndü. Ahlat ve Malazgirt'e valiler tayin etti. Böylece buralar Mervan-Oğullarının elinden çıktı. Bugüne kadar Sultanın emri ile bu yerle ıkta olarak verilmektedir" diyor. Eğer Merwaniler Alparslan'ın ordusuna 10 veya 14 bin Kürt askeri verdilerse zaferden sonra Sultan niye onları cezalandırsın ve şehirlerini ellerinden alsın?

İkinci ipucu Süryani Bar Hebreaus veya Arapların verdiği adla Abu'l-Farac'ın (ö. 1265) kroniğinde var. Yazara göre 1037 yılında Tuğrul Bey komutasındaki Uğuzlar, Arminiya'ya (Ermeniyye, Ermenistan?) karşı harekete geçmişler ve oradaki Arapları ve Kürtleri kılıçtan geçirmişlerdi. Aynı yıl Uğuzlar Batı İran'daki Meraga şehrini zapt etmişler, oradaki camiyi yakmışlar ve ahalinin bir kısmını öldürmüşlerdi. Bunun üzerine "Dağlı Kürt kabileleri" toplanıp Uğuzları mağlup ederek Azerbaycan'dan çıkarmışlardı. Bu durum, daha sonraki on yıllarda da yaşanmıştı. Hal böyleyken, Kürtlerin gönüllü olarak Alparslan'ın ordusuna

katılması da, Alparslan'ın gözü arkada kalmadan Kürtlere ordusunda yer vermesi de zor görünüyor.

Diogenes'i esir eden kişi Arap-İslam kaynakları *memlük* yani "köle" olarak tarif ediyor. Malazgirt kelimesinin etimolojisi ile ilgili iddialara uzmanları cevap versin. Sonuç olarak, olaya yakın tarihli kaynaklarda tek satır yokken, 180 ve 250 yıl sonra kaleme alınmış iki kaynakta birer cümlede geçen ifadelere dayanarak "Türkler Kürtler olmasa Anadolu'ya yerleşemezdi" demek doğru değil.

Melez topluluklar

Yeri gelmişken, incelediğim kaynakların "Türkler" derken kimi kastettiğinin de açık olmadığını hatırlatalım. Çünkü eski Çin kaynaklarında "güçlü, güçlüler" anlamına kullanılan *Türk* (çoğulu *Türük*) sözcüğünün belli bir örgütlenme biçimini mi, ortak bir dili kullanan insan topluluklarını mı yoksa aynı etnik kökenden (boydan) gelen grupları mı tanımladığı konusunda fikir birliği yok. Dolayısıyla bu tanımların herhangi birinden hareket edildiğinde Hunlar, Göktürkler, Uygurlar, Karluklar, Çiğiller, Kıpçaklar, Çuvaşlar, Tohsılar, Kırgızlar, Karahanlılar, Oğuzlar, Gagavuzlar, Sahalar, Tuvalar, Hakaslar "Türk" oluveriyor. Halbuki bu topluluklar gerek dilleri, gerek gelenekleri gerekse fiziksel özellikleri açısından tek bir kümede toplanmayacak kadar farklılar. Bizim Cumhurbaşkanlığı Forsu'ndaki 16 Türk Devleti, bu zorlama teorilerin ürünü.

Öte yandan o yüzyıllarda sürekli göçler yüzünden kavimler birbirine karışıyor, birbirinin dilini, geleneklerini alıyor, kısacası melezleşiyordu. Bizi ilgilendiren coğrafyadan birkaç örnek vermek gerekirse, 8. yüzyıldan beri Kafkaslarda bulunan Araplar ve bazı kaynaklara göre Sümerlerden beri var olan Kürt aşiretleri zaman içinde İran/Pers/Fars kültürünü benimsemişlerdi. Hazar kıyılarındaki Deylam bölgesinde bazı kaynaklara göre Arap bazılarına göre Türk kökenli Şirvanşah aşireti 11. yüzyılın başında Manuçir gibi İran isimlerini almaya başlamıştı. Ravvadiler gibi Arap kabileleri kendilerini Kürt olarak kabul ediyorlar, Mamlan ve Ahmadil gibi

Kürt isimleri alıyorlardı. Yine Arap olan Şeddadiler arasında Aşhot gibi Ermeni ismi taşıyanlar vardı. Ancak Şeddadilerden Ebu'l-Esver, kız kardeşiyle evli olduğu David adlı Ermeni beyinin topraklarını işgal etmekten geri durmuyordu. Alparslan'ın ordusundaki Irakiyya denilen Şii Türkmenler, Kafkasya'ya 1029'da gelmişlerdi ve zamanla bazıları Ermenileşmiş, bazıları Kürtleşmişti.

Dolayısıyla kaynaklardaki "Türkler" veya "Kürtler" terimine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Selçuklu ordusunun sadece Türklerden değil; Hintliler, İranlılar, Araplar, Kürtler gibi diğer Müslüman unsurlardan oluştuğunu düşünmek mümkün ama Malazgirt Savaşı'ndaki işbirliğinin boyutlarını tespit etmek için ciddi araştırmalar yapmak gerektiriyor. Belki *Kürt Tarihi* dergisi çevreleri, bu konuya el atarlar (ya da el atmışlardır) ve Türklerin Anadolu'yu yurt edinmelerindeki Kürt katkısı konusunda aydınlanmış oluruz.

Açılan, Anadolu'nun Kapısı mıydı?

Malazgirt Savaşı'nın Türklere "Anadolu'nun kapısını açtığı" tezi de sorgulanmaya muhtaçtır. Türklerin Malazgirt Savaşı'ndan çok önce (bazı yazarlara göre 8. yüzyıldan beri) Bizans topraklarına girip çıkmaları bir yana, o zamanlar Malazgirt'ten batısının adı da Anadolu değildi. "Doğmak, yükselmek" anlamına gelen Yunanca *ἀνατέλλειν* (anatellein) fiilinden türediği sanılan *Anatoli* terimi, Antik Dönem'de ve Roma Dönemi'nde, bugünkü Batı Anadolu'yu kapsayan Küçük Asya'nın bir parçası olan Gediz havalisi için kullanılıyordu.

7. yüzyılda Bizans İmparatoru (*basileus*) Heraklios, hükümranlığındaki toprakları *thema* (*tema*) denilen idari bölgelere ayırdığında, bugün İç Anadoluda denilen bölgenin güneyindeki topraklara *thema Anatolikon* adını vermişti. VII. Konstantinos Porfyrogennetos döneminde (912-959) ise bu tema, bugünkü Eskişehir civarından başlayıp güneyde Batı Toroslara ve Konya'ya dek uzanıyordu. Dolayısıyla, Malazgirt havalisi *thema Anatolikon* sınırları içinde değildi. (Aynı şekilde *thema Armeniakon* da Ermenistan'da değildi.)

Yıldırım Bayezid 1393 yılında Rumeli'ye geçerken Timurtaş Paşa'yı "Anadolu Beylerbeyi" olarak Ankara'da bırakmıştı. Bizans'ın *Anatolika* eyaleti (tema) topraklarını da kapsayan Anadolu Eyaleti'nin merkezi 1451'de Kütahya oldu. Anadolu Eyaleti, II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırmasının ardından Aydın (İzmir), Hüdevandigâr (Bursa), Kastamonu ve Ankara olmak üzere dört eyalete bölündü. Bunlardan anlaşıldığına göre, Osmanlı Devleti "Anadolu" derken Ankara'dan öteye geçmiyordu.

"Rum ili" miydi?

Daha ilginci 11. yüzyılda kaleme alınan *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserin yazarı Kaşgarlı Mahmud için bugün Anadolu dediğimiz coğrafyanın adı "Rum ili" idi. Selçukluların önce İznik, sonra Konya merkezli olarak kurdukları devlet, dönemin kaynaklarında "Rum Sultanlığı" diye anılırken, Mustafa Akdağ'a göre Selçuklular da "Anadolu" terimini kullanmadılar. "Rum ili" adlandırması Osmanlı döneminde de devam etti.

Ermenistan mıydı?

Bir an için Malazgirt'ten ötesinin Anadolu olduğunu kabul etsek bile, bu sefer Malazgirt'ten berisinin adının ne olduğu meselesiyle karşılaşırız. Bazılarına göre Malazgirt Ermenistan, kimine göre Kürdistan, kimine göre ise Merwani (Mervani) toprağındaydı.

Malazgirt'in Ermenistan'da olduğunu düşünenlerden Arap tarihçi İbnü'l Adim *Bugyetu't-Taleb fi Tarih-i Haleb* adlı eserinde şöyle diyor: "Sultan, kendisine ayak uydurabilenlerle birlikte sür'atle hareket ederek Ermeniyye'ye erişti ve buyruğundaki 13 bin askeri teftiş ettikten sonra, Ahlat yakınında Bizans ordusuyla karşılaştı..."

Gerçekten de dönemin pek çok kaynağında bölgeden Ermenistan olarak söz ediliyor. MÖ 401 yılında Van civarından ge-

çen Yunan yazarı Ksenophon, *Anabasis* (On Binlerin Dönüşü) adlı eserinde o yıllarda Pers egemenliğindeki Ermenileri, tarım ve hayvancılıkla uğraşan, müreffeh ve barışçı bir toplum olarak tanımlamıştı. MÖ 331'de Van civarını kontrolü altına alan Makedonya Kralı Büyük İskender, Ermenileri bir satraplık altında topladı. Ardından şehir Sasaniler, Romalılar, Bizanslıların egemenliğine girdi. Girdi ama Bizans tahtına pek çok Ermeni çıktı.

Bizans döneminde Kafkasya'ya doğru yayılan Büyük Ermenistan'da egemen olan Artzruni Vaspurakan Hanedanı'nın ünlü kralı I. Gagik'in, Van Gölü'nün güneyindeki Ahtamar Adası'nda, 915-921 yılları arasında mimar Manuel'e yaptırdığı Surp Haç Kilisesi günümüze kadar geldi.

Malazgirt'in Ermenistan'da olduğunu Kürdolog Vladimir Minorsky ile ünlü Bizantinologlar Steven Runciman ve Georg Ostrogorsky da kabul ediyor. Claude Cahen ise Malazgirt havalisi için "Bizans Ermenistanı" terimini kullanıyor. Ama daha ilginci, 1915 Ermeni Kırımı konusundaki resmi Türk tezinin ideologlarından Kamuran Gürün'ün şu cümlesi: "Nihayet 26 Ağustos 1071'de Malazgirt Savaşı'nda Romain Diogene'in mağlup ve esir olması ile bütün Ermenistan bölgesi Selçukluların eline geçerken Anadolu kapıları da nihai ve müdafaasız şekilde Oğuz Türklerine açılıyordu."

Kürdistan mıydı?

Malazgirt Kürdistan'dadır diyenler arasında Hasan Yıldız ve İsmail Beşikçi var. Ancak İran'daki Hemedan ile Irak'taki Sincar bölgeleri arasında uzanan ve merkezi Hemedan'ın kuzeybatısındaki Bahar Kalesi olan Kürdistan terimi ilk kez, son Büyük Selçuklu Sultanı Sancar Bey (ö. 1157) zamanında kullanıldığı için bu adlandırma aksi ispat edilinceye kadar anakronik (tarih-dışı) görünüyor.

Geriye Merwani tezi kalıyor. Gerçi Abu'l-Farac'a göre Mervanoğlu, Arminiya (Ermeniyye, Ermenistan?) valisiydi. Ahalisi Kürt ve Arap olan Arminiya da Bizans toprağıydı ama günümüz ansiklopedilerine göre Kürt kökenli Mervanoğlu Hanedanı

983'ten itibaren önce Van Gölü havalisinde, sonra Amid (Diyarbakır), Meyyafarikin (Silvan), Nusaybin ve Musul bölgesinde egemen olmuştu. 1071'de Büyük Selçuklulara haraç ödemiş, 1085'te Rum Selçuklularınca ortadan kaldırılmıştı.

Görüldüğü gibi binlerce yıl öncesinden söz ederken kesin ifadelerin pek yeri yok.

Savaş Gerçekten 26 Ağustos 1071'de mi Oldu?

Fransız tarihçi, arkeolog, dilbilimci Camille Jullian'ın "Fransız milletini, bin yılda Fransa'nın toprağı yarattı" sözünü okuyunca beyninde bir şimşek çakan Yahya Kemal şöyle yazar: "Düşünmeğe başladım: Acaba bizi de Malazgirt'ten, 1071'den sonraki sekiz yüz senede Türkiye'nin toprağı yaratmamış mıydı? Bu cümleyi, Saint Paul'un, Şam yolunda Hz. İsa'yı görerek 'Quo vadis, domine?' sesini duymasına benzetirim çünkü bu cümle, kafamda birdenbire yepyeni bir ufuk açmıştı. Artık milliyetimize dair fikirlerim bu cümlenin ilham ettiği noktada birleşiyordu. Bu noktadan hareket ettim. Artık benim için 1071'den evvelki devirlerimiz kabl'et-tarih, fakat 1071'den sonraki devirlerimiz tarihtiler."

Yahya Kemal etkileyen muhtemelen 1924-1925 yılları arasında 12 sayı çıkan *Anadolu Mecmuası* çevresiydi. Bu mecmualardaki yazıları okuyan biri, ilk Türk dilbilimci Necip Asım'ın yine aynı kaynakta yayımlanan "Milli Bayramlarımız" başlıklı makalesinde, neden "Malazgirt Savaşı'nın gerçekleştiği gün olan (29 Ağustos'u) bayram ilan etmeyi" teklif ettiğini anlar. Anlayamadığı şey ise, neden 26 Ağustos değil de, 29 Ağustos'un önerildiği olacaktır muhtemelen. Bir matbaa hatası mı söz konusudur acaba? Belki de. Ama dönemin Arap ve Bizans kaynaklarında savaşın ne gün gerçekleştiği konusunda kesin bir bilgi olmadığını öğrenince şaşkınlığımız geçecekti. Gerçekten de İbnü'l Ezrak'a (ö. 1176) göre savaşın hangi ayda olduğu, hatta Diogenes'in esir alınıp alınmadığı bile belli değildi. Kamal ad-Din'e (ö. 1262) göre kesin zafer 24 Zilkade 463 (25 Ağustos

1071) günü kazanılmıştı. 1934'te Cahen'in 25 Ağustos'u esas almasının nedeni de buydu.

Konu üzerinde yıllarca durulmadı. Çünkü Büyük Taarruz ve 30 Ağustos Zafer Bayramı, ancak 1960 darbesinden sonra tekrar önem kazandı. Osman Turan ilk kez 1965'te yayımlanan *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* adlı eserinde, önce alçak sesli bir itirafta bulunacak, ardından da mutlu haberi verecekti: "Zaferin Ağustos ayında ve Cuma gününde kazanıldığı hakkında ittifak varsa da, ayın kaçıncı günü olduğu ihtilaflıdır. İbnü'l Cevzi, Sibt ve İbn Kesir, 26 Ağustos üzerinde birleştiği halde diğer kaynaklar 6, 16 ve 19 Ağustos üzerinde dağılır (...) Halbuki Mükrimin Halil Yinanç'ın rakam hatalarının tesbiti ve bizim de teferruatlı araştırmalarımızın teyidi sayesinde 26 Ağustos Cuma gününün kat'iyeti meydana çıkmıştır. Türkiye'de eskiden beri bu günün umumi olarak kabul edilmiş olması, isabetli bir tesadüften başka bir şey değildir."

Peki, 26 Ağustos'u böyle özel kılan neydi? Bunun cevabını *Ortaokul I* (1987) adlı tarih kitabının ve daha nice okul kitabının yazarı Niyazi Akşit'ten alalım: "Ne tesadüftür ki Kurtuluş Savaşımızı sonuçlandıran Atatürk'ün başlattığı Büyük Taarruz da Malazgirt Zaferi'yle aynı tarihe rastlar. Düşmanın zorla ve hile ile elimizden aldığı vatanımızın büyük bölümü Atatürk tarafından 26 Ağustos 1922'de başlatılan Büyük Taarruzla yeniden kurtarılmıştır."

1969'da İbrahim Kafesoğlu'nun öncülüğünde kurulan Aydınlar Ocağı çevresi, Malazgirt söylemini Türk-İslam Sentezi tezleriyle bezeyerek yeniden öne çıkardı. Malazgirt Zaferi'ni Müslüman inancıyla Türk erdeminin birleşmesine bağlayan Kafesoğlu ile sanat tarihçisi Oktay Aslanapa'nın tasarımı olarak 1973'te (Cumhuriyet'in 50. Yıldönümü şerefine) Burdur'da inşaasına başlanan Kültür Parkı Abideleri, bu düşünce setinin cisimleşmiş haliydi. Anıt taş ve bronz heykel grubuyla 16 metre uzunluğundaki bir kabartmadan oluşuyordu. Abidelerde, Kurtuluş Savaşı'ndan sahneler, Mete Han, efsanevi Bozkurt, Kültiğin Yazıtı'nın kopyası, ön tarafında Orhun alfabesiyle yazıttan

bir cümle, arka tarafında bazı veciz sözler yer almıştı. Kabartmada Ergenekon Destanı, Uygur atlıları, Selçuklu Sultanı Tuğrul, Malazgirt Savaşı ve (Kemalist tarih yazımına dahil olmayan tek unsur olan) Fatih Sultan Mehmed vardı. MHP lideri Alparslan Türkeş'in özel önem verdiği abide, 40 yılda tamamlanamadı.

1980 askeri darbesinden sonra olayın ulusal ve siyasi yanı öne çıkarıldı. Atatürk'e yönelik kişi tapıncının zirveye ulaştığı bu yıllarda, Malazgirt'le Büyük Taarruz'un aynı güne rastlamasının altı çiziliyor, Atatürk Alparslan'ın devamı olarak tarif ediliyor, Atatürk'ün Yunan Generali Trikopis'e davranışı ile Alparslan'ın Romanos Diogenes'e karşı tutumu arasında paralellik kuruluyordu. Bir de alt metinler vardı: "Eski Türklerde din adamları devlet işlerine karışmazdı", "Tuğrul Bey bu geleneği devam ettirmişti, Atatürk'ün en önemli inkılaplarından biri de laiklikti"...

1990'ların yeniden dinselleşen söylemine göre ise Anadolu'nun Türklerin eline geçişi Haçlı Seferleri'ni kışkırtmıştı. Türkler Haçlı Seferleri'ne karşı koyarak İslamiyeti korumuşlardı. İslam'la ilişkiye giren Avrupa uygarlaşmıştı. Yani Türklerin Anadolu'ya gelişi hem İslamiyet hem de Avrupa (daha doğrusu "cihan") için hayırlı sonuçlar doğurmuştu...

Özet Kaynakça

Abu'l-Farac Tarihi, Türkçeye çev. Ömer Riza Doğrul, cilt 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.

Aksoy, Gürdal. *Halklar Hapishanesi Anadolu, Kürtlerde Anadolu-merkezci Yabancılaşma*, Komal Yayınevi, 2002.

Banarlı, Nihat Sami. *Yahya Kemal'in Hatıraları*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1960.

Cahen, Claude. "La campagne de Mantzikert d'apres les sources musulmanes", Byzantion IX, 2, 1934, s. 613-642.

Corpeux, Etienne. *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Hillenbrand, Carole. *Turkish Myth and Muslim Symbol, The Battle of Manzikert*, Edinburgh University Press, 2007.

İbn'ül-Ezrak. *Mervani Kürtleri Tarihi*, (Türkçesi: Mehmet Emin Bozarslan), Koral Yayınları, 1975.

Ostrogorsky, Georg. *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Sümer, Faruk ve Sevim, Ali. *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara, 1971.

—. *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

GÖKTÜRKÇE, LİSAN-I TÜRKÎ, LİSÂN-I OSMÂNÎ VE TÜRKÇE

10. yüzyıldan itibaren Orta Asya'daki çeşitli kavimler kitlesel olarak Müslümanlığı kabul etmeye başladıktan sonra Göktürk, Çin, Sogd veya Uygur alfabelerinin yerini Arap ve Fars alfabesinin aldığını biliyoruz.

Arap ve Fars alfabeleri bazı harfler ve okuma işaretleri dışında yazılış şekli itibarıyla aynıdır. Başlangıçta içerik olarak Göktürkçe, Sogdca, Uygurca, Farsça ve diğer yerel dillerden oluşan karma bir dil kullanılmışa benziyor. Zamanla içerik olarak bölgenin yeni egemenlerinin dili olan Arapçanın ve bölgenin kadim egemenlerinin dili olan Farsçanın ağırlığı artmış. Nitekim Türk kökenli olduğu ileri sürülen Farabi (ö. 951), İbn Sînâ (ö. 1037) gibi âlimler Arapça yazmışlar. Bugün T.C. Cumhurbaşkanlığı Forsu'na bakılırsa hepsi de "Türk devleti" sayılan Karahanlılar, Gazneniler, Büyük Selçuklular ve Harezmşahların devlet dili ise Farsça idi.

Bugün dilbilimciler farklı sınıflandırmalar yapıyorlar ama "Türk dili" hakkında yazılmış ilk kapsamlı eser kabul edilen *Divanü Lügati't-Türk*'ün yazarı Kaşgarlı Mahmud'un (ö. 1105) tanımladığı Oğuzca ve Hâkâniye adlı iki edebî şiveyi esas alırsak, bunlardan Oğuzca 11. yüzyıl ve sonrasında Moğollardan kaçarak kitleler hâlinde İran, Azerbaycan, Kafkasya, Suriye, Irak ve Karadeniz'in kuzeyine göç eden kavimler aracılığıyla bu bölgelerde yayılmaya başlamış olmalı. Ama devlet dili hep Arapça-Farsça kalmıştı. Nitekim Rum (Anadolu) Selçuklu Devleti'nin dili ve alfabesi Farsçaydı. Medreselerde ise Kuran'ın dili Arapça öğretiliyordu. Devletin tebaası ise muhtemelen Türkçe, Rumca, Ermenice, Kürtçe gibi yerel dilleri konuşuyordu çünkü tebaayı ağırlıklı olarak bu halklar oluşturuyordu.

Havas dili-avam dili

"Devlet-saray-aydın (havas) dili", "halk-tebaa (avam) dili" ayrımını ortadan kaldırmaya yönelik ilk teşebbüs 1277'de Karamanoğlu Mehmet Bey'in "Bundan böyle divanda, dergâhta, bargâhta, çarşıda, meydanda Türk dilinden başka bir dille konuşulmayacaktır" diyen fermanı oldu. Halk kesimlerinin fermana uyması kolaydı ama medresede ve edebiyatta Arapça ve Farsçanın saltanatını sona erdiremedi bu ferman. Nitekim "saf Türkçe ile yazdı" denilen Yunus Emre'nin (ö. 1321) şiirlerinde kullandığı sözcüklerin ancak yarısından biraz fazlası Türkçe idi, üçte biri Arapça, onda birinden fazlası ise Farsça idi. Türkçenin o yıllardaki itibarını Türkçeye gönül vermiş Aşık Paşa'nın 1330'da kaleme aldığı *Garipname*'den okuyalım: "Türk diline kimesne bakmaz-ıdı / Türklere hergiz gönül akmaz-ıdı/Türk dahı bilmez-ıdı ol dilleri / İnce yolı ol ulu menzilleri..."

Havasla avam arasındaki dil ayrımı Osmanlılar döneminde daha da belirginleşti. Örneğin Şeyhoğlu Mustafa (ö. 1409) aruzla yazdığı ünlü *Hurşid-nâme*'sinde Türkçenin kaba ve işlenmemiş bir dil olduğunu, diğer diller arasında tanınmadığını dile getirecekti. Buna karşılık, 14. yüzyılın sonlarında, 15. yüzyılın başlarında yaşamış, Alevî-Bektaşi halk edebiyatının en renkli ozanlarından biri olan Kaygusuz Abdal, şiirlerinde Cebrail'i, Âdem'i Türkçe konuşturacaktı: "Türk dilin tanrı buyurdı Cebrâil/Türk dilince söylegil dur git digil / Türk dilince Cebrâil "hey dur!" didi / "Durugel, uçmağın terkin ur" didi..."

Az Türkçe, çok Farsça, Arapça

16. yüzyıla gelindiğinde halk muhtemelen yine atadan kalma dillerini konuşuyordu ama Yavuz Sultan (I.) Selim (ö. 1520) divanını Farsça yazdı. İbn-i Kemal (ö. 1536), Hoca Sadettin Efendi (ö. 1599) ve Gelibolulu Mustafa Ali (ö.1600) gibi devletliler, eserlerini az Türkçe, çok Arapça ve Farsça ile kaleme aldılar. Edebiyat dilini ise liseden biliyoruz. Fuzulî (ö. 1566), Bâki (ö.

1600), Nef'î (ö. 1635), Nâbî (ö. 1712), Nedim (ö. 1730), Şeyh Galip (ö. 1798) ve daha nice şairin Arapça ve Farsçanın kâh uzayan kâh kısalan hecelerine göre oluşturulmuş kalıplardan oluşan aruz vezniyle yazılmış kasidelerini, rubailerini, gazellerini, terci-i bend ve terkib-i bendlerini, mesnevilerini, mersiyelerini ezberleyeceğiz diye az ter dökmedik... "Yok canım o kadar da zor değildi" diyenlere bir kaç örnekle hatırlatayım:

> Saflar düzüp hücûm edicek hayl-i düşmene/Dehşetle âsumân u zemîn pür-figân olur/Evc-i hevâda sıyt-ı çekâçâk-ı tîğdan / Âvâz-ı ra'd u sâika reh güm-künân olur... (Nef'i)

Veya

> Câm ten içre ne sahlardum eger bilse idüm/Ki degül gizlü gam-ı lâil-i lebün cân içre/Ala gör ohlarını dîdelerümden ey dil / Hayfdur olmaya nâ-geh ite müjgân içre.. (Fuzuli)

Son olarak,

> Gâlib gül-i mezâmin ü elfâz-ı sâdeden/Kâğıd siyeh-bahâr-ı sefîdü siyâh u sürh... (Şeyh Galip)

Tanzimat'ta dil tartışmaları

Tanzimat'a (1839) kadar kullanılan dilin adını koyma, kurallarını belirleme kaygısı yoktu. Tanzimat'tan itibaren Osmanlı aydınlarının temel sorunu İmparatorluğu hızla parçalanmaya doğru götüren süreci durdurmaktı. Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler, uyrukları Osmanlı şemsiyesi altında tutmak için ortak bir "Osmanlı kültürü" oluşturmaya giriştiler. Elbette bu muhayyel "ortak kültür"ün en önemli yapı taşı "ortak dil" olmalıydı. Bu bağlamda Ahmed Cevdet Paşa 1851'de yayımlanan *Kavâid-i Osmâniyye* (Osmanlıcanın Kuralları) adlı kitabında, amacının "Lisân-ı Osmânî'nin doğru söylenip yazılması bilimini öğretmek" olduğunu yazdı. Yeni Osmanlıların ideoloğu Na-

mık Kemal, 1866'da yayımlanan "Lisân-ı Osmanî'nin edebiyatı hakkında bazı mülahâzatı şâmildir" başlıklı yazısında Millet-i Osmânî'nin dilinin adını bir kez daha ilan etti. Ahmet Cevdet Paşa da Namık Kemal de dilde sadeleşmeden veya Arapça ve Farsçadan uzaklaşmaktan yana değildi. Onlar daha çok içerikle uğraşıyorlardı. Ancak Yeni Osmanlılar içinde onlardan farklı düşünenler de vardı. Örneğin Ali Suavi Ocak 1867'de yayımlamaya başladığı *Muhbir* gazetesinin ilk sayısına yazdığı önsözde "Tasrihi caiz olan her şeyi, Asitane'de kullanılan adi lisan ile, yani herkesin anlayabileceği ifade ile yazacaktır" demişti. Yazar *Muhbir*'in 28. sayısında bu lisanın adını şöyle ilginç bir örnekle koydu: "Haydi ittifak edelim. Mesela 'şarab' diyecek yerde 'ateşreng' demeyelim, düzce 'şarap' diyelim vesselam. Muradımız mesele anlatmakken niçin halkı bir de ibare için düşündürelim? Gazeteleri İstanbul'da avam lisanı olan Türkçe ile yazalım!" Ali Suavi, Paris'te 1869'da yayımladığı *Ulûm* gazetesinde "Lisân ve Hatt-ı Türkî" başlıklı yazısıyla tutumunu iyice netleştirdi. Hatta Avrupalı Türkologların eserlerini okuduktan sonra "Türk" sözcüğünün "Türkçe konuşan Müslümanlar" anlamına geldiğine karar vererek, dil ile kimlik arasında kurduğu birebir ilişki yüzünden ibadet dilinin Türkçeleştirilmesini bile önerdi. (Ali Suavi'nin Yeni Osmanlılar arasında İslamcılığa en meyilli olan aydın olduğunu hatırlatalım.)

Bir başka Yeni Osmanlı Ahmed Midhat Efendi ise 1871 yılında *Basiret*'te dil konusundaki çıkmazı şöyle anlattı:

> En evvel kalem sahiplerine şunu sormak isterim ki, bizim kendimize mahsus bir lisanımız yok mudur? Türkistan'da bulunan Türkçeyi gösterecekler öyle değil mi? Hayır o bizim lisanımız değildir. Bundan altı yedi asır mukaddem bizim lisanımız idi, fakat şimdi değil. O Türkçe bizim lisanımız olmadığı gibi Arabi ve Farisi dahi lisanımız değildir. Amma denilecek ki, bizim lisanımız her halde bunlardan hariç olamıyor. Hariç olamadığı gibi dahilinde de sayılamıyor. Türkistan'dan bir Türk ve Necid'den bir Arap ve Şiraz'dan bir Acem getirsek ve edebiyatımızdan en güzel bir parçayı bunlara karşı okusak hangisi anlar? Hiç şüphe yok ki hiç biri anlayamaz. Tamam işte bunlardan birisinin

anlayamadığı lisan bizim lisanımızdır diyelim. Hayır onu da diyemeyiz. Çünkü o parçayı bize okudukları zaman biz de anlayamıyoruz. Pekala ne yapalım? Lisansız mı kalalım? Hayır, halkımızın kullandığı bir lisan yok mu? İşte onu millet lisanı yapalım... Arapça ve Farsçanın ne kadar izafetleri ve ne kadar sıfatları varsa kaldırıversek, yazdığımız şeyleri bugün yedi yüz kişi anlayabilmekte ise yarın mutlaka yedi bin kişi anlar...

Türkçenin yeni statüsü

Benzeri nice tartışmanın bir sonucu olarak asırlarca "avam", "adi" diye yaftalanan Türkçenin yükselen yıldızına dair bir işaret Osmanlı Devleti'nin modern anlamdaki ilk anayasası olan 1876 tarihli Kanun-ı Esasî'nin 18. maddesindeki "Teba'a-i osmaniyyenin hidemât-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisân-ı resmîsi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır" ifadesi ile 62. maddedeki "... mebus olmak için Türkçe okumak ve mümkün mertebe yazmak şart olacaktır" ifadeleridir. Böylece *Millet-i Osmanî*'nin dili *Lisân-ı Türkî* oluyordu. Dil tartışmalarındaki dağınıklığa rağmen anayasaya bu ifadenin girebilmesini anayasa metnine son şeklini veren üç kişiden biri olan Süleyman Hüsnü Paşa'ya borçluyuz. Süleyman Paşa ilk Türkçecilerden biri olup askerî okullar için yazdığı gramer kitabına *Sarf-ı Türkî* adını vermişti. Halbuki daha önce bu kitaplar *Sarf-ı Osmanî*, *Kavâid-i Osmaniyye* adıyla çıkardı. Süleyman Paşa'nın ileriki yıllarda Recaizade Ekrem'e yazdığı mektuptaki şu fikirlerin bir benzerini bugünlerde duyuyoruz:

> Osmanlıca tabiri sahih değildir. Osmanlı sıfatı tabiyyeti bildirir bir ifadedir. Sultan Osman Hazretlerinin teşkil ettiği devlete tabi olan efrada denir. Eğer Sultan-ı müşarünileyh hazretleri bu devlet-i muazzamayı teşkile muvaffak olmaya idi de ila'l-an saltanat-ı Selçukiyye devam etse idi o vakit dilimizin adı Selçukiyye mi olacak idi?" Recaizade Ekrem de Süleyman Paşa'ya hak vererek "Filhakika lisan-ı Osmani tabiri manasızdır.

Kanun-ı Esasî 13 Şubat 1878'de rafa kaldırıldı ama bu tarihten sonra "Türkçe" terimi daha çok kullanıldı. Örneğin 1880 yılında *Hafta* dergisinde çıkan makalesinde şöyle dedi:

> Osmanlı lisânı tabirini pekte doğru görmüyoruz; çunkü bu unvan selatin-i Osmaniyyenin birincisi fatih-i meşhurun nam-ı âlilerine nisbetle müşairü'n'ileyhin tesis etmiş oldukları bir devletin unvanıdır. Hâlbuki lisân ve cinsiyet müşarü'n ileyhin zuhurundan ve bu devletin teessüsünden eskidir. Asıl bu lisânla mütekellim olan kavmın ismi "Türk" ve söyledikleri lisânın ismi dahi "lisân-ı Türkî"dir. Cühela-yı avam indinde mezmun addolunan ve yalnız Anadolu köylülerine ıtlak edilmek istenilen bu isim, intisabıyla iftihar olunacak bir büyük ümmetin ismidir (...) Devlet-i Osmaniyyenin zîr-i tabiiyetinde bulunan kâffe-i akvam efradına dahi "Osmanlı" denilüp, "Türk" ismi ise Adriyatik denizi sevahilinden Çin hududuna ve Sibirya'nın iç taraflarına kadar münteşir olan bir ümmet-i azîmenin unvanıdır.

Daha önce Lisân-ı Osmanî ile bir sorunu olmayan Namık Kemal, 1882'de "İki sayfalık bir yazı okumak için herkesi seksen defa Kamus'a veya Burhan'a başvurmak zorunda bırakmak niçin marifet sayılsın?" diye sorma ihtiyacı duydu. Halid Ziya (Uşaklıgil) 1884 yılında Aşiret Mektepleri'ndeki okuma-yazma dersi öğretmenleri için yazdığı dil bilgisi kılavuzunda *Osmanî* yerine hep "Türkçe" dedi. Tahir Kenan 1889 yılında idadi öğrencileri için yazdığı imla kitabına *Kavâid-i Lisân-ı Türkî* adını verdi. Aynı yıl Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmânî* adlı sözlüğünde ilk kez Türkçe kelimeler de yer aldı. (Daha önceki sözlüklere Türkçe kelimeler "zaten biliniyor" diye konmazdı.) 1894'te *İkdam* "Türk gazetesidir" diye çıktı.

II. Abdülhamid'in tercihi

Bu gelişmeler olurken *Lisân-ı Osmânî* terimi rafa kalkmamıştı henüz. Örneğin Ahmed Rasim'in 1889'da yazdığı kitabın adı *İmlâ-yı Osmânî* idi. Bu yıllarda Türkçe-Osmanlıca tartışması öyle alevlen-

mişti ki dönemin halife-padişahı II. Abdülhamid dil tartışmalarını yasaklamak ihtiyacı hissetmişti. Dahası Abdülhamid, "Arapça güzel lisandır. Keşke vaktiyle lisan-ı resmî Arapça olunsaydı. Hayreddin Paşa'nın sadareti zamanında [1878-1879] Arapça'nın lisan-ı resmi olmasını ben teklif ettim. O zaman Said Paşa başkatip idi. O itiraz etti. Sonra Türklük kalmaz dedi. O da boş idi. Neden kalmasın? Bilakis Araplarla daha sıkı rabıta olurdu" diyerek tercihini Türkçülükten değil, İslamcılıktan yana yaptığını göstermişti. Abdülhamid o tarihlerde artık baskısını iyice hissettiren Jön Türklerin etkisiyle 1894'te okullarda eğitimin Türkçe yapılmasını emretmek zorunda kaldıysa da bu karar uygulamaya konulmadı.

Servet-i Fünuncuların karşı hamlesi

1896-1901 arasında yayımlanan *Servet-i Fünun* dergisi etrafında toplanan Tevfik Fikret, Halit Ziya, Cenap Şahabettin, Mehmed Rauf, Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi yazarlar Fransız edebiyatını/sembolizmini örnek alarak duygu ve düşüncelerini yansıtmaya uygun hünerli bir dil istiyorlardı. Bu yüzden kenarda köşede kalmış ne kadar eski, ağdalı sözcük, kalıp varsa bulup çıkardılar, cümle kuruluşlarını, tamlama usullerini değiştirdiler. Böylece Tanzimat'tan beri süregelen dilde sadeleşme hareketi durakladı. Güya onlara tepki olarak ortaya çıkan Fecr-i Âtîciler de Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalarla dolu, günlük dilden uzak ve kapalı şiir dilleriyle Servet-i Fünunculardan geri kalmadılar. Bu dönemde, Türkçe lehine en önemli adım, Arnavut kökenli Şemseddin Sami'nin 1901'de yayımladığı *Kamus-ı Türkî* adlı ansiklopedik Türkçe sözlüğü oldu.

Dilin henüz içeriğiyle olmasa da adıyla ilgili tartışmalar II. Meşrutiyet (1908 sonrası) döneminde ateşlendi. 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) mensubu gazeteci Hüseyin Cahit (Yalçın), 1908'de kaleme aldığı *sarf ve nahiv* kitabına *Kavaid-i Türkî* adını verdi. Yazara göre:

> Türkçe, elsine-i iltisakiyyeden Ural ve Altay aile-i elsinesine mensuptur. Ural-Altay lisânları başlıca beş şubeye ayrılmış-

tır: Samoyet şubesi, Finuva şubesi, Türk şubesi, Moğol şubesi, Tunguz şubesi. El-yevm Türk şubesiyle mütekellim olan tâ Bahr-ı Sefid sahillerinden Sibiryada ena nehri sahiline kadar yayılmıştır. Bu şubenin ana lisânı asıl Türkistandan çıkmıştır. Asıl Türk lehçeleri içinde en haiz-i ehemmiyet olanı bizim Osmanlı Türkçesidir. Erbab-ı ilim, lisânımızı elsine-i iltisâkiyyenin en mükemmel bir numunesi addetmektedirler. Lisânımıza Arabîden, Fârisîden bir hayli kelime alınmışsa da bunlar kendisinin sîmâ-yı mahsusuna tağyir edemez.

idi...

Dil milliyetçiliği

Dil milliyetçiliğinde örgütlü ilk hareket 1908'de kuruluş beyannamesinde kendini "sırf ilim ile uğraşan" diye tanımlayan Türk Derneği'nin kuruluşu oldu. İlginçtir, derneğin üyeleri arasında Ermeni Anton Tıngır ve Agop Boyacıyan da vardı. Türk Derneği'nin en önemli figürlerinin Rusya Tatarı Akçuraoğlu Yusuf, Osmanlı Türklerinin en aydın tabakalarının dahi Türklerin nerelerde yaşadıkları, nasıl geçindikleri, nasıl konuştukları, ne düşündükleri, neler yaptıkları ve yapmak istedikleri hakkında sağlıklı bilgi sahibi olmadıklarını, hatta çoğu için Türklüğün hududunun Ankara ve Konya'nın pek ötesine geçmediğinden yakınıyordu hâlâ...

Haziran 1909'da Manastır'da yayına başlayan *Hüsün ve Şiir* adlı derginin devamı olan *Genç Kalemler* ise 33 sayısı boyunca Türkçe konusunda önemli yazılara yer verdi. Kültürel Türkçülüğün siyasi Türkçülüğe doğru evrilmesinde önemli bir köşe taşı olan dergide Kazım Nami'nin "Türkçe mi Osmanlıca mı?" adlı makalesinde şöyle deniyordu örneğin: "İlm-i elsinede (filoloji) Osmanlıca diye bir dil yer almaz. Dilimiz Türkçedir. Bütün Türk lehçeleriyle mukayese ederken buna Osmanlı Türkçesi deriz: Nitekim Uygurların söylediği Türkceye Uygur Türkçesi, Azerbaycanlıların söylediğine, yanlış fakat yerleşmiş bir tabir ile Çağatay Türkçesi diyoruz." Yazar, milletin adını koyarken Os-

manlı'yı Türklüğe, dilin adını koyarken Türkçeyi Osmanlıcaya tercih ediyordu.*

Derginin yöneticisi Ömer Seyfeddin ise "Yeni Lisan" hareketinin başlangıcını oluşturan ünlü makalesinde "milli bir lisan" ile "milli bir edebiyat" vücuda getirmeyi hedeflediğini ilan etmekle birlikte Ömer Seyfeddin'in "Yeni Lisan" dediği, Kazım Nami'nin saydığı diller veya Mehmet Emin'in (Yurdakul) 1897'de Osmanlı-Yunan Savaşı sırasında hece vezniyle yazdığı şiirlerde kullandığı "sade Türkçe" değildi. Aksine "Eski İstanbul hanımlarının yumuşak ve zarif Türkçesi" idi. Çünkü Ömer Seyfeddin, yüzyıllardan beri kullandığımız Arapça ve Farsça kelimelerin dilden atılmasının mümkün olamayacağı görüşündeydi. Yeni Lisan hareketi Balkanlarda olumlu karşılanırken, merkezden eleştiri aldı. Köprülüzade Fuad Bey, Cenap Şahabettin, Süleyman Nazif, Yakup Kadri gibi isimler "Yeni Lisan"ı alaya alarak böyle bir girişimin şimdiden ölü doğduğunu iddia ettiler. Ancak yanılıyorlardı. Ama milletin adıyla dilin adının aynı olması yakındı.

İttihatçılar ve siyasi Türkçülük

1911'de kurulan Türk Yurdu Cemiyeti, 1912'de kurulan Türk Ocağı gibi derneklerle giderek belirginleşen siyasal Türkçülük, doğal olarak dil konusundaki Türkçülük eğilimini güçlendirdi. Türkçülük akımının ideoloğu Ziya Gökalp'e göre milleti teşkil eden fertler, bugün milletin lisanıyla mütekellim olanlar değil, yarın bu lisanla konuşacak olanlardı. Mesela bugün Pomaklar Bulgarca, Girit'teki Müslümanlar Rumca konuştukları halde yarın Müslümanlığın tesiriyle Türkçeyi öğrenecekler ve bugünkü lisanlarını terk edeceklerdi. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) "millet-i hakimeye mensup olmayan efradı, millet-i hakimeye takrib (yakınlaştırma) ve tebdile (dönüştürmeye) hız-

* Kazım Naim'in (Duru) torunu Tanju Duru *Taraf* gazetesinde yazdığım yıllar iyi bir okurumdu. Kendisiyle sürekli yazışırdık. Ezgi'nin Günlüğü grubunun üyesi, yetkin bir müzisyen ve iyi bir dağcı olan Tanju Duru'yu 1 Eylül 2008 tarihinde tırmandığı Demirkazık Dağı'nda kaybettik. Kendisini sevgiyle anıyorum.

landırmak için" çıkardığı 1915 tarihli Mekâtip-i Hususiye Talimatnâmesi'nin 6. maddesi şöyle diyordu: "Mekâtip-i hususiyede Türkçenin ve Türkiye tarih ve coğrafyasının Türkçe olarak Türk muallimler tarafından ta'lim ve tedrisi mecburîdir."

Yeni üretilen kelimeler

Sonuç olarak dilin adı ne olursa olsun Osmanlı'da saray-devlet diliyle halkın konuştuğu dil ayrıydı. 19. yüzyıldan itibaren devletin dağılmasını önlemeye çalışan tüm siyasi hareketler bu ikiliği ortadan kaldırmak için kafa yordular. Ancak Arapça ve Farsça ağırlıklı dilin egemenliğinden kendileri de kurtulamadılar. Osmanlılar, Türkçenin ses yapısına uygun olmayan Arap alfabesinin 28 harfine Farsça'dan "çe, je, pe" harflerini eklemekle kalmadılar, "ince g" ünsüzünü belirtmek için "kef" harfine bir cizgi eklenerek "gef" harfini, genizsi "n" ünsüzü için üç nokta ekleyerek "nef-sağır kef- kâf-ı nunî"yi, "lam" ile "elif"ten "lamelif"i, "hemze" ile "h" harfinin ünlü şekli olan resmiye harfi "î" harfini de ekleyerek 35 harflik özel bir alfabe oluşturdular. Ayrıca Arapça ve Farsça kelimelerden yararlanarak özel kelimeler ürettiler. Örneğin "Cumhuriyet, Çarşamba, Davetiye, Eczane, Emniyet, Felaket, Hürriyet, İhtisas, İslamiyet, İstihsâl, İstihbarât, İsticvâb, İnkılâb, Kaymakam, Kanun, Masal, Mağdûriyet, Maliyet, Ma'lûmât, Masûniyet, Matbu'at, Medeniyet, Mefkûre, Mekteb-i Fünun, Mekteb-i Sultani, Meşgûliyyet, Millîyet, Muahede, Mu'âfiyyet, Mu'allaka, Muhtâriyet, Mutfak, Müdir, Münekkid, Müstakil, Müstemleke, Müşkilat, Nezaket, Noksaniyyet, Perşembe, Rûhiyât, Salahiyyet, Sâniye, Sebebiyyet, Sedîr, Semaî, Sükûnet, Şer'iyye Vekâleti, Şükraniyyet, Tahattur, Tahsîsât, Ta'kîbât, Tayyare, Tekke, Temennâ, Tenkîd, Tensîb, Umumiyet, Ünsiyyet, Vâlî, Vâridât, Vatan, Velâdet, Zâbit, Za'fiyyet" ve daha nice sözcük Osmanlıların icadı idi. Bunun dışında Osmanlılar bazı kelimelerin anlamını kaydırdılar, bazılarının anlamını daralttılar, bazılarının kapsamını genişlettiler. Tamlamalar, çoğul ekleri, mastarlarla oynadılar. Yeni dil bilgisi kuralları icat ettiler. Matbu harfler dışında el yazısında ***kûfî, muhakkak, rêyhanî, sülüş***

nesih, tevkî, rik'a, talîk, dîvanî gibi adları olan hepsi birbirinden farklı yazı tarzlarını kullandılar. Kısacası bırakın Göktürkçeyi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki dilden bile farklı bir dil ortaya çıkardılar. Buna Eski Türkçe, Arap Harfli Türkçe, Barok Türkçe, Osmanlı Türkçesi demek zorlama olur. Bu dilin adı *Lisân-ı Osmânî* yani "Osmanlı dili" veya "Osmanlıca"dır bence.

Ancak, Cumhuriyet dönemindeki tüm arındırma, yeni sözcük icat etme hareketler,ine rağmen bugün Türkçe sözlüklerdeki 100-150 bin kelimenin 70 bin kadarı Arapça-Farsça kökenli. Bunların dışında Batı dillerinden ve az sayıda olmakla beraber yirmiye yakın başka dillerden gelme sözcük var. Bunlara son yıllarda bilim, teknoloji, iletişim, sanat gibi alanlarda ortaya çıkan yeni kavramları karşılamak için üretilen yeni sözcükleri ekleyin. Bugün konuştuğumuz dile de "Türkçe" derken hangi kriterlerden hareket ettiğimiz belli değil.

Özet Kaynakça

Arai, Masami. *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Caferoğlu, Ahmet. *Türk Dili Tarihi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1984.

Clauson, Gerard. "The origin of the Turkish 'Runic' Alphabet", *Acta Orientalia*, sayı 70, 1970, s. 51-76.

Danişmend, İ. Hakkı. *Ali Suavi'nin Türkçülüğü*, CHP Genel Sekreterliği Neşriyatı, 1942.

Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1986.

Kavcar, Cavit. "Eğitimin Temel Aracı Olan Dilimizli İlgili Çalışmalar, (Tanzimat-II. Meşrutiyet Dönemi)", *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 1995. < http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/40/488/5726.pdf. >

Levend, Âgâh Sırrı. *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

Ôsawa, Takashi. "Moğolistan'daki Eski Türk Anıt ve Yazıtları Üzerine Yeni Araştırmalar (1)-1996-1998 Japon-Moğol Ortak Çalışmalarının Ön Raporu", sayı 235-247, *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2000, s. 191-204.

Öksüz, Yusuf Ziya. *Türkçenin Sadeleşme Tarihi, Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1995.

Sadoğlu, Hüseyin. *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

BİR MACAR İCADI: TURANCILIK

"Vatan ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan
Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan..."

Ziya Gökalp'in Trablusgarp hezimetinin yaşandığı 1911'de *Genç Kalemler* dergisinde yayımlanan "Turan" adlı şiirinin bu son iki dizesi, deyim yerindeyse Türk milliyetçiliğinin amentüsüdür.

Hugh Seton-Watson'a göre imparatorlukların ve çok etnili devletlerin bağımlı halkların milliyetçi meydan okumalarına verdikleri yanıt olan "resmî milliyetçilik", sert ve yoğun asimilasyona dayalı uygulamalar biçiminde ortaya çıkar. İmparatorlukların bölgenin egemenliği için birbiriyle yoğun bir mücadeleye girmesi ve bu mücadele sırasında rakip monarşiler içerisindeki "kardeşlerini" kullanma isteği ile birlikte bağımlı halklarda gelişen milliyetçilik akımlarının bağımsız devletler oluşturma sürecinde birbiriyle girdiği rekabetin sonucu "pan" ön takısıyla anlatılan milliyetçilik türleri (pancermenizm, panarabizm, panslavizm, panafrikanizm, pantürkizm/Turancılık gibi) belirir. Antony D. Smith'e göre ise "Pan" milliyetçiliklerin ortak paydaları şunlardır: 1) Zamandaki başlangıç miti ("Ne zaman doğduk?"), 2) Mekândaki başlangıç miti ("Nerede doğduk?"), 3) Soy miti ("Bizi kim doğurdu?"), 4) Göç miti ("Nereleri aşıp geldik?"), 6) Kuruluş miti ("Nasıl özgürleştik?"), 6) Altın Çağ miti ("Nasıl büyük ve kahraman olduk?"), 7) Çöküş miti ("Nasıl aslımızdan uzaklaştık/fethedildik)/sürüldük?"), 8) Yeniden doğuş miti ("Eski şanlı günlerimize nasıl dönebiliriz?")

Avesta ve *Şehname*'de Turan

Bu tanımlardan sonra konumuza dönersem, Turancılık, 1848'deki milliyetçi kalkışmaları Rusya ile ittifak kuran Avusturyalılar tarafından bastırıldığından beri kendilerini "Avrupa'da bir ada" metaforuyla tanımlayan ve sloganları "Yalnızız" olan Macarların, kendilerine bağımlı Slav halklarının geliştirdiği panslavizme cevap olarak geliştirdikleri "resmî milliyetçilik" türü idi. Farsça *Turanî* kavramı İran'ın İslamiyet öncesi dönemine ait *Avesta* metinleri ile Firdevsî'nin *Şehnâme* adlı eserinde boy göstermişti. *Şehname*'de hükümdar Feridun'un üç oğlundan birinin adı Tur'dur. Ona verdiği ülkenin adı da Turan'dır. 1786 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan gönderilen bir mektupta Buhara hükümdarı Seyyid Ebulgazi Han'a "Turan hakimi" diye hitap ediliyordu.

Avrupalı dilbilimcilerin rolü

1830'larda, Ural-Altay dilleri üzerine çalışmalar yapan Macar dilbilimcilerince literatüre kazandırılan "Turan"; Tatarların, Özbeklerin, Moğolların ve Türkistan halklarının ülkesi olarak tanımlanmıştı. Kavramın coğrafi bir içerikle birlikte dilsel ve etnik bir kategoriyi de işaret etmesi üç Avrupalı dilbilimci sayesinde olmuştur: Bunlardan Fin M.A. Castrén'e göre Finler, Macarlar, Türkler ve Moğollar tek bir halkın üyesidir. ("Altay dilleri" tasnifi de Castrén'e aittir.) Alman C.C.J. Bunsen ise 1854 yılında Turan'ı bir halk kategorisi olarak tanımlayan ilk kişidir. Bu teoriyi popülerleştiren ise İngiliz F. Max Müller'dir.

Vambery, Cahun ve diğerleri

Turan'ı bir "ırk" olarak Macarlara tanıtan Yahudi asıllı Macar oryantalisti Hermann Arminius Vámbéry idi. (Bazı çevrelerce İngiliz ajanı olduğuna inanılan) Vámbéry, *Orta Asya'ya Yolculuk* kitabında (1873) şöyle diyordu:

> Bir Türk hanedanı olarak Osmanlı İmparatorluğu, dinleri, dilleri ve tarihleriyle birbirlerine bağlı olan Türk halklarını bir araya getirerek Adriya(tik) kıyılarından Çin içlerine kadar güçlü bir imparatorluk kurabilirdi (...) Anadolululardan, Azerbaycanlılardan, Türkmenlerden, Özbeklerden, Kırgızlardan ve Tatarlardan oluşacak bir Türk bloğu, kuzey komşusuna (Rusya'ya) karşı bugünkü Türkiye'den (Osmanlı) daha dengeli durumda olurdu.

Bu ifade, bugün çok revaçta olan "pantürkçü" tezlerin ilk derli toplu ifadesidir. Bu tarihten itibaren Macar aydınları Macarların kökenlerini, Orta Asya'da aramaya başlayacaklardı. Bu bağlamda Osmanlı aydınlarıyla (özellikle Harbiye ve Tıbbiye öğrencileriyle) Macar aydınları arasında duygu alışverişleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ortaya çıkmıştı. Hatta bir grup Osmanlı Macaristan'ı ziyaret etmişti.

Turan'ın içine Osmanlı Türklüğünün girmesi çok sonra olacaktı. Yahudi asıllı Fransız Türkolog Léon Cahun 1873 yılında Paris'te toplanan Birinci Oryantalistler Kongresi'nde yaptığı konuşmada Orta Asya'da bir zamanlar kıyılarında Türklerin yaşadığı bir iç denizin olduğunu, bu denizin kuruması üzerine Türklerin Avrasya'ya doğru göçe başladıklarını ileri sürmüştü. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* adlı eserinde "1896'da İstanbul'a geldiğim zaman ilk aldığım kitap Léon Cahun'un tarihi olmuştur. Bu kitap adeta Pantürkizm mefkûresini teşvik etmek üzere yazılmış gibidir" diye yazmıştı.

Macar Turancıları Anadolu'da

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908'de kurulan Türk Derneği'nin ülke dışındaki tek şubesi Budapeşte'de açılmıştı. Bu şubenin onursal başkanı Vámbéry idi.

1910'da Macaristan'da yayımlanan *Turáni Dalok* (Turan Şarkıları) adlı şiir kitabı Macar Turancılığının adeta kutsal kitabı, şairi Árpád Zempléni de Turancılığın peygamberi (Son Şaman) mertebesine çıkarılacaktı. Aynı yıl *Turáni Társaság* (Turan

Cemiyet) adlı ilk örgütlenme ortaya çıktı. Macar Turancıları 1912'de Konya ve Ankara çevresinin coğrafi, jeolojik ve ekonomik yapısını incelemek için Tuz Gölü havalisine geldiler. Bir başka heyet Aral Gölü ve Hazar Denizi'ni inceledi. 1913'te *Turan* adlı bir dergi çıkarıldı; Konya, Kayseri, Kilikya (Adana) havalisine geziler yapıldı. Ayrıca iki ayrı ekip Kafkasya ve Baykal Gölü'ne gidecekti. "Yalnızlık" duygusundan kurtulmak için yeni ittifaklar arayan Macar Turancıları "Türkçü" aydınlardan Ahmet Hikmet (Müftüoğlu) ile temas kurdular ve Turancılık fikri Osmanlı ülkesinde iyice bilinir hale geldi.

Rusya kökenli "Türkçüler"

İki ülke Turancılığı arasında elbette farklar vardı. Örneğin Macar Turancıları Macaristan'dan Japonya'ya uzanan bir coğrafyada yaşayan Fin-Ugor ve Türk-Tatar başlığı altında topladıkları ırkları Turanî sayarken, Osmanlı ülkesindeki Turancılar sadece Orta Asya'daki "Türk" ırklarını Turanî saymışlardı. Rus Çarlığı tarafından sistematik baskıya uğramış "Turanî" toplumlardan yetişmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'na sığınmış (Kırım Tatarı) Gaspıralı İsmail, (Kazan Tatarı) Akçuraoğlu Yusuf, (Azeri) Hüseyinzade Ali, (Azeri) Ağaoğlu Ahmed gibi göçmen aydınlar tarafından Osmanlı başkentine yayılmaya başladı. Girişte sözünü ettiğim "Turan" şiirini Ziya Gökalp, 1910'da Hüseyinzade Ali ile tanışmasından sonra yazdı. Bu şiiri "Altun Destan", "Ergenekon", "Kızıl Elma" ve "Kızıl Destan" gibi adlarından anlaşıldığı üzere "Turancı" şiirler izledi.

Yahudilerin Turancılığa katkıları

Turancılığın (yarı Kürt olduğu iddia edilen) Ziya Gökalp'ten başka yerli ideologları da vardı elbette. Mehmet Emin (Yurdakul), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Ömer Seyfeddin ve hepsi de Yahudi olan Moiz Kohen (daha sonra Munis Tekinalp adını alacaktı), Emmanuel Karasu, Avram Galanti bu isimlerden aklı-

ma ilk gelenler. Küçük bir parantez: Niyazi Berkes, "Garip olanı Türkçü, ırkçı ve Turancı denen yazarların, asıl Türkçülük ve Turancılık akım ve fikirlerinde 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupalı ve yerli Yahudilerin özel bir yeri olduğunu görmezden gelmeleridir" der. Üstelik bu Yahudi kökenli "Türkçüler", Türk kökenlilerden çok daha coşkuludurlar. Örneğin *Yeni Cengizlik* adlı çalışmasında Tekinalp şöyle yazar:

> Kanımda taşıdığım izler, benim tarihimin sonucudur. Atalarımın ünlü davranışlarını, tarih kitaplarının ölü, solmuş ve tozlu yapraklarında değil, kendi damarlarımda ve kalbimde okudum. Bu kuru sayfalarda benim Atilla'm, benim Cengiz'im, ırkımın onurlu geçmişini temsil eden bu kahraman kişiler, kötülük ve iftiranın hakim olduğu çağımıza utanç ve yüz karasıyla örtülmüş gibi tanıtılır; oysa onlar aslında ne İskender'den ne de Sezar'dan aşağı kalmaz. Kalbimin daha iyi tanıdığı kişi ise, tarihin karanlık ve gizemli kişilerinden Oğuz Han'dır. O, içimde hala tüm ünü ve büyüklüğüyle yaşar. Oğuz Han bana esin verir ve sevinç ilahileri söylememe neden olur. Türklerin anavatanı Türkiye ya da Türkistan değil, sonsuza uzanan Turan ülkesidir. (...) Evet Turan kurtulmalı, Turan kurtarılmalı, Turan kurtarılacak! -Fakat nasıl ve ne ile?.. -Nasıl ve ne ile mi? Pek basit: Demir ve ateş ile! Turanı kılıçlarımızın demiri ve fikirlerimizin ateşi feth ve teshir (zapt) edecektir. Tarih bize gösteriyor: Bir milletin vahdeti, istiklali ancak kılıç ve ile kalem ile temin olunabilir. Bütün Slavlar, bu yolda meydana çıktılar. Hakir bir Moskova Kenezliği, bütün Rusları etrafında topladı, sonra o "münci" edebiyatı ile, kılıcı ile Balkanlara yürüdü ve Sırpları, Dağlıları, Bulgarları da kollarından tutup ayağa kaldırıverdi. ... Siyaset ve medeniyet, demir ve ateş, kılıç ve çırağ! İşte bu iki kuvvetle onlar kurtuldular. Biz de bu iki hazırlıkla milleti esaretten kurtaracağız.

Turan'ı kurtarmak

1911 Trablusgarp hezimetinden itibaren 1908'de kurulanlara ek olarak adında "Türk" kelimesi olan bir dizi dernek kuruldu.

Bu dernekler eliyle Seton-Watson'ın terminolojisiyle söylersem "resmî Türk milliyetçiliği" biçimlendirilmeye, örgütlenmeye başladı. Bu örgütlerden biri olan Türk Gücü Cemiyeti'nin kuruluş bildirisini yazan Kuzucuoğlu Tahsin Bey bu cemiyetlerin amaçlarını şöyle tarif etmişti:

> Büyük Turanı özleyen yeni, uyanık Türk dünyası, Turanın altın tacını taşıyacak saltanat binasının dört direğini dikti: Türk Bilgi Derneği, Türk Yurdu, Türk Ocağı ve Türk Gücü! (...) Dernek'in meydancısı, Ocak'ın bekçisi, Yurd'un koruyucusu, Turan'ın akıncısı olacak. (...) Türkün Gücü ta Karakurum'da fışkırıp taşan, coşkun akınlarıyla bütün dünyayı kaplayan, bükmedik bilek, kırmadık kılıç, vurmadık kale bırakmayacak. Türkün o demir pençesi yine dünyayı kavrayacak, yine dünya o pençenin karşısında tir tir titreyecek.

Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*'da bu ideolojik güdülemenin ne işe yaradığını çok açık anlatır:

> Biz gençler, şimdi de muallim mektebinin dershanelerinin duvarlarında asılı olan haritaların başına toplanıyorduk. Bu haritaların üstünde yeni Türk vatanının sınırlarını çizmeye çalışıyorduk. Osmanlı Afrikası, Yemenler, Hintler, Bosna-Hersekler artık gözümüze görünmüyordu. Bir elimizi Balkan geçitlerinin, Tuna-Meriç havzalarının üzerine koyardık. Sonra diğer elimizi Kırım'ı, Kafkasya'yı, Başkırdistan'ı, Türkistan'ı sıralayarak Altaylara, Çin Türkistanı'na, Çangari'ye, Altın dağa uzatırdık: Buraları hep bizim! derdik. Buralarını hep biz kurtaracaktık. Rumeli'de sınırlarımız, gerçi bizim mektebin kapısından iki kilometre ileride, Edirne'nin şehir istasyonunda bitiyordu. Ama bu bizim gözümüze görünmüyordu. Bizim gözümüz dünyanın öbür ucunda, Kafkasya'larda, Türkistan'larda, Çin sınırlarındaydı. Oralara gidecektik. Köylere, avullara, obalara koşacaktık. Elde asa ayakta çarık, sırtta kitap çantalarını Anadolu'ya, Azerbaycan'a, Türkistan'a taşıyacaktık (...) Yakın mazi artık kasvetli bir rüyaydı. Hakikat, yalnız istikbaldeydi. Avrupa'da Birinci Dünya Harbi işte bu hava içinde patladı.

Kazım Karabekir'in şerhi

Tevfik Fikret'e taş atarak "'Milletim nev-i beşerdir, vatanım rûy-ı zemin' diyen vatansızlar bizim mefkûremizi duyamazlar. Bizim mefkûremizdeki hakikati hissedemezler. Onlar fen ile temas etmemiş âlim cahillerdir" diyen Ömer Seyfeddin, "Yarınki Turan Devleti" (1914) adlı makalesinde "Harp fena idi, vahşilik idi, barbarlıktı. Sözde birgün bütün insanlar kardeş olup barışacaklardı. Halbuki hakikatte muharebe, milletlerin başlıca hayat nişaneleri olan büyümek ve yayılmak seciyeleri arasındaki içtinap olunamaz (kaçınılamaz) bir çarpışmadan başka bir şey değildir. Milletler tabii hayatlarını yaşadıkça muharebe en zaruri ve mutlak bir hadise idi," der ama Kazım Karabekir, böyle düşünmez:

> Cihan Harbi patladığı sıralarda Turancılık ve İslam Birliği (İttihad-ı İslam) idealleri propagandasıyla, edebiyatıyla hızını almış bulunuyordu. "Turan" ve "Kızıl Elma" lokantaları, terzileri, berberleri, ticaret evleri... Hatta İttiad-ı İslam Terzihanesi, "Müslüman Kardeşler Berberi" gibi klişeler görülmeye başladı. Ancak tarihimize pek derinden bağlı ve bize çok uygun görünen bu iki ideal, sadece bizim içimizden mi doğmuştu? Bu iki idealin gerçekleşebilirliğini kendimiz kendi anlayışımızla ve kendi ölçülerimizle mi ölçmüştük? Daha açık bir ifadeyle bu ideallerin aramızda yerleşmesinde ve hızlanmasında yabancı unsurların kendi menfaatleri hesabına yaptıkları tahriklerin etkisi olmamış mıydı? Basının o zaman oynadığı ve başka zamanlar da oynayabileceği büyük ve sorumlu rolün önemini kavrayabilmek için bu sorular üzerinde düşünmeliyiz. Çünkü Alman basını da İslamcılık ve Turancılık ideallerini çok işliyordu. Almanların bu alanlarda yazdıkları eserler, makaleler bazı Osmanlı yazarları elinde bilmeyerek millileşti. Böylece de "İslam Birliği" ve "Turancılık" gibi iki büyük dava, çok yorgun düşmüş olan Anadolu Türkünün omuzlarına binmiş oldu.

Alman ve İngilizlerin Turan'ı kullanışı

Kazım Karabekir, Turancılığı Almanların kendi yayılmacı emelleri için kullandığını söylerken Arnold J. Toynbee'ye göre ise İngilizler, panturanizmi, Türk olmayan Müslümanlar arasında Türkiye'ye karşı bir propaganda aracı olarak kullanır. Bu propagandayı özellikle "Türkleşme" tehlikesiyle karşı karşıya kalan Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşan halkı arasında yürütür. İngiliz propagandasının en büyük darbesi, 1916'da Türkiye'ye karşı kışkırttığı ve Mekke Şerifi Hüseyin'in yönetiminde, Hicaz'da başlayan Arap ayaklanması olur ve böylece Turan hayali Osmanlı'nın cihadını da etkisiz hale getirir.

Ancak İttihatçı ideologlar ne böyle bir işlevin farkındadırlar ne de savaşın gidişatının farkında... Örneğin Ziya Gökalp, 1916 yılında, Rusya ordularının Anadolu içlerinde hızla ilerlediği günlerde şunları yazabilmektedir:

> Söylenme için için / Geldiler acab niçin? / Geldik senin zulmünden / Türkü kurtarmak için / Ey kardeşler merakta / Kalmayınız ırakta / Yükselecek ordunun / Şanı bu ak toprakta / Uygun düştü kelamlar / Halife'ye selamlar / Moskof'u ezeceğiz / Kurtulacak İslamlar!

Hatta 1917'de Rusya'da Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleri Gökalp'i iyice ümitlendirir:

> "Çok geçmeden birdenbire / Parçalandı Rus ülkesi / Sevinçle düştü tekbire / Elli milyon Türkün sesi / Artık Turan hayal değil / Hakikate döndü bugün / Türk bilecek yalnız bir dil / Bizim için bu bir düğün...

Ziya Gökalp değildir elbette tek coşan; esas Enver Paşa coşar ve Kafkasya harekâtına girişir. Hayatı da Orta Asya içlerinde sonlanacaktı...

Romantizm mi Bakü petrolleri mi?

Bu noktada, çoğumuzun aklındaki soruyu sorar Tarık Zafer Tunaya: "Turancılık yalnızca bir hayale mi dayanıyordu?" Ve cevabı verir:

> İttihatçılar bu sorunun somut ve gerçekçi yanıtını bulduklarından emindirler ve bu da yüzde yüz ideolojik bir madde olan petroldü." Tunaya'ya göre Halil (Kut) Paşa, 15 Ekim 1918'de Enver Paşa'ya gönderdiği mektubunda bunu "Arşimet heyecanıyla" şöyle bildirmişti: "Bugün Bakû'deki mahzenlerde toplanmış olan petrol ve mazotun bugünkü fiyatlara göre kıymeti yüzlerce milyon lirayı bulmaktadır. Tanrının bir lütfu olarak elde ettiğimiz bu kaynak, bütün mali sıkıntılarımızı karşılayacak mahiyettedir. (...) Bakû için verdiğimiz iki üç muharebede üç bine yakın can kaybettik. Binaenaleyh Bakû servetinin en büyük aksamından, fetih hakkı olmak üzere, bizim ve Azerbaycan'ın istifade etmesi icap eder..."

Turancıların nadim olması

Savaşın nasıl bittiğini hepimiz biliyoruz. Yüzbinlerce şehit, esir, milyonlarca yaralı, hasta, kayıp... 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti'nin teslimiyet belgesi olan Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından iki gün sonra bir Alman gemisi ile "suç mahallini" terk eden Enver, Talat ve Cemal paşalar hesap vermekten kurtulmuş görünüyorlardı, ancak 13 Kasım'da İstanbul'u gayri resmî olarak işgal eden İtilaf Devletlerinin ilk işinin Birinci Dünya Savaşı ve 1915 Ermeni Tehciri/Kırımı suçlularını mahkemeye çıkarmak olacağını anlayan daha alt düzeydeki kadroların durumu zordu. Geride kalanlar arasında bu kanlı sürecin ideolojik mimarı Ziya Gökalp de vardı. Gökalp yargılandığı İstanbul'daki Divan-ı Harb-i Örfi'deki sorgusunda Turancılığın militarist yayılmacılığa zemin yapılmasıyla ilgisini tümüyle reddedecek, Turancılığın bir kültürel bağ olduğunu ileri sürdükten sonra, kendisine şaşkınlıkla bakan mahkeme reisine "Basit bir maa-

rif müfettişiydim, başkaca da bir hizmetim yoktur" diyecekti. 1914'te Kafkaslar üzerinden Türkistan'a geçme özlemini dile getiren Ömer Seyfeddin de görüşlerini revize edip, 1919'da, "Turan bir devlet değil, harsi, milli bir vatandır" değerlendirmesini yaptı. Turancılığın en önemli ideologlarından biri olan ancak sınıfsal analizlere de kapısı kapalı olmayan Akçuraoğlu Yusuf 1924'te "Turancılık Osmanlı emperyalizmi" diyerek günah çıkardı. Halide Edip (Adıvar) ise 23 Ağustos 1918 tarihli *Vakit*'te Büyük Türkçülüğe, Turancılığa bağlılığını dile getirdikten sonra "Müşterek idealin geniş yolunda herkes kendi mahallesinden, çarpık sokağından yürüyerek gidebilir" diyerek çizgisini koruyacağını ima etti.

Mustafa Kemal'in realizmi

Turancılık tartışmalarında adı hiç geçmeyen ama gerek halka açık toplantılarda, gerekse mecliste ırkçılığa varan yorumlarını bildiğimiz Mustafa Kemal ise konuyu 16-17 Ocak 1923'teki ünlü İzmit Basın Konferansı'nda şöyle değerlendirecekti:

> Efendiler! Milletimiz, yüzyıllarca bu [fetihçi] bakış açısıyla hareket ettirildi, fakat ne oldu? Her gittiği yerde milyonlarca insan bıraktı. En sonunda oralardan kovuldu, kovuldu. Ve bugün sekiz milyona indi. Yemen çöllerinde kavrulup mahvolan Anadolu evlatlarının sayısını biliyor musunuz? Suriye'yi, Irak'ı koruyabilmek için, Mısır'da barınabilmek için, Afrika'da tutunabilmek için, Viyana kapılarına kadar fetihler yapabilmek için ne kadar insan ziyan oldu, bunu biliyor musunuz? Ve sonuçta ne oldu, görüyor musunuz? (...) Efendiler! Diğer bir noktayı da gözlerinizde canlandırmak isterim, bir an için farzedelim ki Türkiye, (...) İslamları kurtarmak ve bir noktada birleştirerek sevketme ve yönetme amacına yürüsün ve başarılı bile olsun! Pekala ama Mısır'ı kurtardıktan sonra, Mısırlılar dese ki çok teşekkür ederiz, fakat biz sizin yönetiminiz altına girmeyiz! Mısır Mısırlılarındır! Biz bağımsızlığımıza ve milli egemenliğimize kimseyi müdahale ettirmeyiz. Bağımsız kalacağız. Hint'in

70 milyon Müslümanı derlerse ki, bize büyük hizmet yaptınız, fakat bizim egemenliğimize ve bağımsızlığımıza karışmayınız. Biz kendi kendimizi yönetecek güçteyiz. (...) Görüyorsunuz ki bir hava için, bir heves için, bir kuruntu için, bir hayal için, bu zavallı milleti mahvetmeyi öneriyorlar! İşte hilafet makamına ve Halifeye görev ve yetki verme önerisinin niteliği bundan ibarettir! Efendiler! Kendimizi dünyaya egemen sanmak gafleti artık devam etmemelidir. Gerçek mevkiimizi, dünyanın durumunu tanımaktaki gafletle, gafillere uymakla zavallı milletimizi sürüklediğimiz felaketler yetişir. Bile bile aynı faciayı devam ettiremeyiz!

Özet Kaynakça

Akçura, Yusuf. *Yeni Türk Devletinin Öncüleri-1928 Yılı Yazıları*, haz. Nejat Sefercioğlu, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Akın, Rıdvan. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dağılma Devri ve Türkçülük Hareketleri, 1908-1918*, Derin Yayınları, İstanbul, 2002.

Arai, Masami. *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*, çev. Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (Bugünkü Dille), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Aydın, Erdoğan. *Osmanlı'nın Son Savaşı*, Literatür Yayınları, İstanbul, 2013.

Baştav, Şerif. *Tarih ve Toplum*, Macaristan Özel Sayısı, cilt 36, sayı 215, Kasım 2001.

Bozdoğan, Günay Göksu. *"Turan"dan "Bozkurt"a, Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Demirkan, Tarık. *Macar Turancıları*, haz. Ayşen Anadol, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

Landau, Jacop M. *Pan-Turkism, from Irrendentism to Cooperation*, Indiana Uni. Press, Bloomington, 1995.

—. *Tekinalp, Bir Türk Yurtseveri (1883-1962)*, İletişim Yayınları, İstanbul, *1996*.

Seton-Watson, Hugh. *Nations-States, An Inquiry Into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Westview Press, New York, 1977.

Soysal, A. Gün. "Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşaasına Katkıları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, ed. Tanıl Bora, cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 483-504.

Şengül, Abdullah. "Ömer Seyfettin'de Milli Kimlik", <http://www.aku.edu.tr/aku/dosyayonetimi/sosyalbilens/dergi/III1/1.pdf>.

Tansel, Fevziye Abdullah. *Ziya Gökalp Külliyatı-1, Şiirler ve Halk Masalları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Winternitz, Judith. "The 'Turanian' Hypothesis and Magyar Nationalism in the Nineteenth Century', *Culture and Nationalism in Nineteenth Century*, ed. J. C. Eade ve Roland Sussex, Slavica Publishers, Ohio, ABD, 1985.

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN AMİRAL GEMİSİ: İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ

Eski Osmanlı, yeni Türkiye coğrafyasında milliyetçilik ancak 19. yüzyılın sonlarından itibaren resmî ideolojinin temel harcı olmuştu. Bu döneme kadar, Osmanlı yönetici elitleri, imparatorluğu ayakta tutmak için "Garbcılık" (Batıcılık), "Osmanlıcılık" ve "İslamcılık" diye adlandırılan görüşleri yaşama geçirmeye çalışmışlardı. Bunlardan en eski tarihlisi Batıcılıktı. Osmanlı İmparatorluğu, 17. yüzyıldan itibaren Avrupalı devletlerle askerî açıdan baş etmekte zorlanmaya başladığında, modernleşme İmparatorluğun yok olup gitmesini önlemenin tek yolu sanılmıştı. Ancak modernleşme deyince akla esas olarak Avrupa'nın teknolojisini ithal etmek gelmişti. Bu teknoloji de esas olarak askerî teknoloji ile sınırlıydı. Halbuki Avrupa modernleşmesi, feodalizm, burjuvazi, sınıf mücadelesi, Rönesans, Reform, Sanayi Devrimi, Aydınlanma, demokrasi, uluslaşma ve emperyalizm gibi kavramlarla karakterize olan tarihsel gelişimin bir ürünüydü. Gerçi Batı tarzı liberalizmden esinlenen bazı görüşler 1839 Tanzimat Fermanı'nda kendine yer bulduğu gibi, padişahlar Batı'ya seyahatler yaptılar, İstanbul'da Batı saraylarının benzerlerini inşa ettiler, şatafatlı seremoniler düzenlediler, Batılı uzmanları başkente doldurdular; şimendiferler, gemiler getirttiler. Ancak, Batı'yı tarihsel bir bütün olarak anlamak yerine, Batı'dan kısa yoldan öğrenilenlerle eski düzeni ihya etmek amaçlandığı için model istenen sonucu vermedi. Ayrıca Batıcı seçkinler, projelerini halkın onayını almadan tepeden inmeci şekilde uygulamaya kalkıştıkları için de Batılılaşma topluma yabancı bir kavrama dönüştü.

Osmanlıcılık ve İslamcılık

Batıcılık ideolojisinin iflasından sonra gündeme gelen diğer kimlik politikası, Fransız İhtilali'nin ürünlerinden biri olan vatandaşlık anlayışının imparatorluk kapsamında yorumlanması anlamına gelen "Osmanlıcılık" idi. Amaç, siyasi kimliği, İslam ve Türk kimliklerini de kapsayan Osmanlı kimliği altında vurgulamaktı. 23 Aralık 1876'da ilan edilen ilk anayasa (Kanun-ı Esasî) bu görüşün sahipleri açısından önemli bir başarı oldu. Her ne kadar yeni anayasa, Halife-Padişahın sonsuz olan yetkilerini sınırlamak yerine pekiştiriyorsa da Müslüman olsun gayri Müslim olsun tüm tebaanın temel hak ve özgürlüklerini düzenlediği, yargı yetkisini bağımsız mahkemelere devrettiği ve iki kamaralı bir parlamento kurulmasını mümkün kıldığı için demokrasiye doğru atılmış büyük bir adımdı.

Ancak II. Abdülhamid 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı ('93 Harbi) bahane ederek, 14 Şubat 1878'de Meclis'i tatil etti ve Kanun-ı Esasî'yi yürürlükten kaldırarak katı bir istibdatta yöneldi. Bunun üzerine anayasayı tekrar yürürlüğe koymak için ülke içinde ve dışında yoğun bir siyasi muhalefet hareketi başladı.

Osmanlıcılığın iflas etmesi, aslında başından itibaren İmparatorluğun yapıştırıcı unsuru olan İslam düşüncesinin kurtarıcı bir ideoloji olarak olgunlaşmasına yardımcı oldu. 1856 Islahat Fermanı'ndan bu yana gayri Müslimlere tanınan hakların rahatsızlığını duyan Ziya Paşa, Namık Kemal gibi aydınlar, İslamcı düşünceye sıkı sıkıya sarıldılar. Yavuz Sultan Selim zamanından beri, Osmanlı sultanlarının İslam dünyasının sembolik de olsa başı olmasını sağlayan Halifelik kurumu bu aydınların bel bağladığı en önemli unsur oldu. Birbiri peşi sıra gelen toprak kayıplarını İslam'ın toparlayıcı ve yenileyici gücü ile önlemek, hatta sınırları eski haline çevirmek düşüncesi "Halife" unvanlı II. Abdülhamid'in iç ve dış politikalarının temel motifiydi. Bu amaçla içerde devletin resmî dini olan Sünni İslam dairesinde olduğu için doğal müttefik kabul edilen Kürtler, Hamidiye Alayları'nda örgütlenerek hem İmparatorluğun kadim düşmanı Rusya'ya, hem İran'a karşı bir tampon bölge oluşturuldu hem de giderek güçlenen Ermeni milliyetçiliğinin önü kesilmeye çalışıldı.

İTC'nin kuruluşu

Abdülhamid'i alaşağı etmeye karar veren Müslüman-Türklerin ilk hücresi, Fransız Devrimi'nin 100. yıldönümünün kutlandığı 1889 yılının Mayıs ayında, İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de kuruldu. İlk adı İttihad-ı Osmanî olan bu gizli cemiyetin hedefi halkın temel hak ve özgürlüklerini gasp eden *istibdat* yönetimini sonlandırmak ve imparatorluğun dağılmasının önüne geçmekti. 1902'de Abdülhamid'e muhalif güçlerin Paris'te gerçekleştirdiği kongreye tüm Osmanlı halklarını temsilen 60-70 kişi katılmış, İngiliz tipi liberalizme yakın duran Prens Sabahattin kongre başkanı seçilmiş, Ermeni Ahoranyan ve Rum Satus ise yardımcılıklara getirilmişti. Ama kongre başarıya ulaşamadı ve Prens Sabahattin'in grubu Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyetçilik Cemiyeti adında bağımsız örgütlenmeye gittiler.

Bütün birleştirici çabalara rağmen toprak kayıplarının devam etmesi, o da yetmezmiş gibi Avrupa'da filizlenen milliyetçilik akımlarından etkilenen etnik kesimlerin giderek İmparatorluktan uzaklaştığını gören yeni kuşak elitler, İmparatorluğu kurtarmak için hem etnik, hem kültürel hem de siyasal anlamda Türk kimliğini öne çıkarmak şeklinde özetlenebilecek olan "Türkçülük" akımına bel bağladılar. Ancak başlangıçta, gerek İmparatorluğun çok etnisiteli yapısından gerekse Abdülhamid'in "İslamcı" politikalarının sınırlayıcılığı yüzünden Türkçülük hareketi, ortak dili, kültürü ve eğitimi vurgulamakla yetinmek zorunda kaldı. Hareketin siyasallaşması, Tıbbiye, Harbiye ve Mülkiye'de pozitivist bir eğitim görmüş, Balkanlarda çetecilik ve gizli örgüt üyeliği ile alıştırmalar yapmış asker-sivil aydınların eliyle oldu.

"Halklı ve kanlı" Fransız Devrimi

Jön Türklerin ilham kaynakları arasında 1789 Fransız Devrimi'nin önemli bir yeri oldu. Örneğin 1908'in "Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet" şiarı (Jön Türkler buna bir de "Adalet"i ek-

lemişlerdi) Fransız Devrimi'nin "Liberté, Égalité, Fraternité" sloganından ödünç alınmıştı. Jön Türkler gerek okudukları okulların pozitivist programlarından gerekse sürgünde bulundukları sıralarda gözlediklerinden dolayı Fransız Devrimi'ni oldukça iyi tanıyorlardı. Fransız Devrimi'nin en önemli hedefi "Aydınlanma" düşüncesini yaşama geçirmekti. "Aydınlanma" insanoğlunun tüm korkularından ve doğadan akıl yoluyla özgürleşmesini ve böylece yeryüzünü kontrolü altına alabilmesinin kod adıydı. Aslında "Aydınlanma" ile birlikte, daha önce "bir önceki duruma geri dönme" anlamını taşıyan *devrim* kavramı radikal bir dönüşüm geçirmişti. Bundan böyle devrim "eskisi ile aynı olmayan, daha ileri bir aşamaya gitmek" demekti. Bu yeni durumda, insanın ve onun doğuştan sahip olduğu temel hakların büyük önemi vardı. Nitekim 1789 ve 1793 bildirgelerinin temelini bu kavramlar oluşturdu. Ancak 1793-1794 yılları arasında yaşanan ve tarihe "Terör Dönemi" olarak geçen dönemde başvurulan "devrimci şiddet", Aydınlanma felsefesinin temellerine büyük bir darbe vurdu. "Jakobenler" sadece iç düşmana karşı değil, aynı zamanda dış düşmana karşı da şiddeti tırmandırdılar. Zorunlu askerlik uygulaması bu dönemde başladı ve Fransa'da federalist talepler tırmandığında hükümetin ilk işi İspanya'ya karşı savaş ilan etmek oldu. Böylece bireyin üstünlüğü fikri, "millet" fikri ile karışmaya başladı. Bir süre sonra "millet" siyasi iktidarın ve meşruiyetin kaynağı haline geldi ve içte baskı ve dışarıda egemenlik kurmak, "milletin bekası" sorununa çare olarak sunuldu ve insan hakları giderek kağıt üzerinde kalmaya başladı.

Devrimci ideallerdeki bu dönüşüm Jön Türklere uygundu, ama devrimin "geniş halk kitlelerine dayanması" ve "kanlı" olması fikrini sevmemişlerdi. Çünkü onlara göre halkın işin içine girmesi, Osmanlı İmparatorluğu gibi son derece hassas dengelere dayanan bir yapıda, etnik ve/veya dinsel çatışmalara yol açabilir, böyle bir çatışma merkezi zayıflatabilir, bunu fırsat bilen büyük devletler azınlıkların haklarını koruma bahanesi ile İmparatorluğa müdahale edebilirlerdi.

"Halksız ve kansız" Japon Devrimi

Jön Türklerin beğendiği "devrim" çok uzak bir ülkede, Japonya'da 1868'de İmparator Meiji tarafından başlatılan anayasacı reform hareketiydi. Tarihe "Meiji Restorasyonu" diye geçen hareket sayesinde Japonya, 30 yıl gibi kısa bir sürede ordudan sanayiye, bilimden sanata, ekonomiden eğitime, velhasıl hayatın tüm alanlarında büyük bir modernleşme hamlesini gerçekleştirmişti. "Aydınlanmış ve milli" bir liderin önderliğinde gerçekleştirilen bu hareket, geniş halk kitlelerinin katkısı olmaksızın başlamış ve kan dökülmeden sürdürülmüştü. Batılılar tarafından ırksal sınıflandırmanın en altına yerleştirilen "sarı ırk"tan bir halkın bu kadar kısa sürede Batılı anlamda "medenileşmesi" ve "ilerlemesi" Jön Türkleri çok etkilemişti. Jön Türklerin "halksız ve kansız" Japon modeline hayranlığı, 1904'te Japonların toprak talebi ile Rusya'ya savaş ilan etmesi ve 1905'te savaştan galibiyetle ayrılmasıyla pekişecekti. Olay etkileyiciydi, çünkü Japonların yendikleri Ruslar Türklerin kadim düşmanıydı. İkincisi, Japonya aynen Osmanlılar gibi "Asyalı" bir güç idi. Yendiği Rusya ise kendini "Avrupalı" sayıyordu. Üçüncüsü Japonya küçük bir ada ülkesiydi, Rusya ise iki kıtaya yayılmış bir devdi ve güçlü bir ordusu ile güçlü bir donanması vardı. Japon başarısından sonra Jön Türklerin "yukarıdan aşağı kansız bir darbe" fikri güçlendi.

"Halksız ve kanlı" Rus Devrimi

Tam bu sırada Rusya'da yaşananlar Jön Türklere yepyeni bir perspektif kazandırdı. Rusya Osmanlı Devleti'nin tarihsel düşmanı olmakla birlikte, pek çok açıdan Osmanlı Devleti'ne benziyordu. Her ikisi de eski ve köklü medeniyetlerin üzerine kurulmuştu. Her ikisi de şanlı bir tarihten sonra yenilgiler ve başarısızlıklarla tanışmıştı. Her ikisi de halklarının özgürlük taleplerine kulaklarını tıkayan despot hükümdarlar yüzünden kaosa ve çürümeye mahkûm olmuşlardı. Daha önemlisi, iki ülke o kadar yakındı ki Abdülhamid'in sıkı sansürüne rağmen Duma'da (Parlamento) yapılan tüm konuşmalar anında İstanbul'da yankı

buluyordu. Duma'nın Türk kökenli üyelerinin ateşli konuşmaları sayesinde, Jön Türkler arasında sosyalist fikirlere sempati başlamıştı.

Rus halkı ile Romanov Hanedanı arasında iplerin kopmasına Rus-Japon Savaşı'nda yaşanan başarısızlıklar neden oldu. Japonların henüz galibiyetlerini ilan etmedikleri bir zamanda, 9 Ocak 1905'te, Çar'ın istifasını isteyen halka Çar'ın muhafızlarının (Koşaklar/Kazaklar) ateş açması sonucu binlerce kişi öldü, binlercesi yaralandı. Tarihe "Kanlı Pazar" diye geçen bu olaydan sonra kitlesel şiddet olayları tüm ülkeye yayıldı. "Devrim" ancak 1906 Temmuzu'nda yenilgiye uğratılabildi. Dağıtılan Devlet Duma'sının üyeleri Finlandiya'nın Vyborg şehrinde toplandılar ve halkı Duma yeniden toplanıncaya kadar devlete vergi vermemeye ve askere gitmemeye çağıran ünlü manifestolarını ilan ettiler. Jön Türklerin yayın organı *Şura-yı Ümmet*'te "Vyborg Manifestosu"nun kelimesi kelimesine yayınlanması, Rus Devrimi'nin ne kadar yakından takip edildiğinin göstergelerinden biriydi. Sonuçta 1905 Devrimi başarısız oldu ama Jön Türkler bu devrim sayesinde sendikaları, kitlesel grevleri tanıdılar, halkın vergi vermeyi reddetmesi, halkın saraya ve hükümete delegeler göndererek taleplerde bulunması, teröristlerin üst düzey yetkililere intihar saldırıları düzenlemesi gibi yepyeni yöntemlerle tanıştılar. Çapı ne olursa olsun her türlü halk hareketinin ancak kendini devrime adamış kadrolar ve halka öncülük eden entelektüeller sayesinde başarılı olabileceğini öğrendiler. Ancak Ruslardan asıl henüz olgunlaşmamış bir parlamenter sistemin sürdürülmesinin ancak parlamento dışı teşkilatlanmalarla mümkün olduğunu öğrendiler. Çünkü, milyonlarca kişilik orduya komutanlık eden Çar'ın kalbine korku düşüren ve onu işçilere ve köylülere taviz vermeye zorlayan, kitlelerin öfkeli patlaması değil, bir avuç teröristin bombalarıydı. O ana kadar entelektüel yanları ağır basan unsurların bile 1906'dan sonra bütün enerjilerini gizli örgütlenmeye ve "fedailere" hasretmelerinde ve 1908'den sonra da buna devam etmelerinde Rusya tecrübesinin rolü büyüktü.

"Halklı ve kansız" İran Devrimi

1906 Temmuz'unda Tahran'daki İngiliz Büyükelçiliği'nde toplanan halk "Adalet istiyoruz; Şah'la dilencinin hukuk önünde eşit olacağı bir millet meclisi istiyoruz" diye haykırıyordu. Sonuçta Rıza Şah taleplere boyun eğdi, Belçika Anayasası temelinde bir anayasa hazırlandı. Anayasada toplumsal haklar, serbest basın, bağımsız yargıdan söz ediliyordu.
İran, Jön Türkleri çok ilgilendiriyordu, çünkü İran Osmanlı İmparatorluğu gibi bir "İslam ülkesi" idi ve hemen yanı başındaydı. Öte yandan Jön Türklerin kriterleri açısından Osmanlı İmparatorluğu'ndan "daha geri" bir ülkeydi. Yani, Osmanlılardan önce "anayasal devrim" yapması Jön Türkler için mahcubiyet vericiydi. Devrimin hem kitlesel hem de kansız olması dikkat çekici başka bir özellikti. Ama daha ilginci, o güne dek "gerici" olarak niteledikleri din adamlarının "ilerici" ve "özgürlükçü" bir rol oynayabileceğini görmüşlerdi. Jön Türkler bu tarihten itibaren "ümmet", "şeriat", "şura" gibi dinsel terimleri daha sık kullanmaya başladılar. Ayrıca daha önce Abdülhamid yandaşlığından ve sessizliğinden dolayı kınadıkları Şeyhülislamı halkı "doğru yola" yöneltmek üzere göreve davet ettiler, din adamlarına "Necef tecrübesini inceleme" tavsiyesinde bulundular. İslamcı retoriği 1909'da 31 Mart Vak'ası/Olayı sırasında orduyu harekete geçirirken, 1914'ten itibaren gayri Müslim unsurları ülkeden sürerken de yine bundan faydalandılar.

Vergi ayaklanmaları

Jön Türkleri 1906-1907 arasında Kastamonu, Erzurum ve Bitlis'te yaşanan halk ayaklanmaları da çok etkiledi. Kastamonu'da halk, validen dürüst olmayan bazı yöneticilerin görevden alınmasını talep etmiş, istekleri yerine gelmeyince de on gün süre ile telgrafhaneyi işgal ederek İstanbul'la iletişimi kesmişlerdi. Bunu Erzurum'daki isyan izledi. Vergilerin artırılmasına kızan halkın gösterisi yöneticilerce yasaklanınca halk, valinin evini kuşattı ve vali ancak birkaç polisin ölmesiyle biten silahlı müdahaleden

sonra kurtarılabildi. Esnafın dükkânlarını açmayı reddetmesi ve protestoların devam etmesi üzerine vali görevden alındıktan sonra olaylar yatıştı. Bitlis'te beş bin Müslüman Türk ve Kürt, rüşvet almak ve zimmetine mal geçirmekle suçladıkları valinin evini sardı. Vali kaçtı ama isyan ancak, isyanın lideri öldürüldükten sonra bitirilebildi. Bölgede kontrolü ancak ordu birlikleri sağlayabildi.

Başlangıçta Jön Türkler önce bu isyanları Kürt ve Ermenilerin ayrılıkçı hareketleri sandılar ancak daha sonra olayların tümüyle baskıcı ve sömürücü devlete yönelik hareketler olduğunu anladılar. Özellikle etnik açıdan son derece hassas bir durumda olan Erzurum'da, Hıristiyan ve Müslüman unsurların birbirine düşmeden, sadece vergi ve yönetimsel haksızlıklara odaklanması onlar için çok öğretici olmuştu. Gerçi olaylardan sonra Ahmed Rıza sadece Kastamonu ve Erzurum'un "Müslüman-Türk" isyancıların başarısını kutlamış ve bazı İttihatçılar benzer isyanları İmparatorluğun diğer bölgelerine de yaymayı önerdiğinde, isyanların "avami" yanını görmezden gelmişti. Yine de, lideri kim olursa olsun, Jön Türkler halkın tahammülünün kalmadığını anlamışlar ve Abdülhamid'i devirmek için cesaretleri artmıştı.

Hıristiyan komitacılar

Selanik'teki "radikal" Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ile Paris'teki "entelektüel" Terakki ve İttihat Cemiyeti, Eylül 1907'de birleşerek Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti adını aldı ve örgütte radikallerle entelektüeller arasındaki makas iyice kapandı. Yeni cemiyet Makedonya'daki ayrılıkçı, milliyetçi hareketlerden, özellikle Yunanlılar ve Bulgarlardan, devrime adanmış 10-15 kişilik silahlı köylü gruplarının hayati rolünü öğrendi. Ancak Jön Türkler, işbirliği yaptıkları Makedon VMRO'dan (Dahili Örgüt) farklı olarak, Müslüman-Türk köylülerinin örgütlenmesinde ağırlığı köylülere değil, askeri kadrolara verdiler. Öyle ki 1895'ten beri bu tür örgütlenmeye karşı çıktığı için genç subaylarca ağır eleştirilere uğrayan Ahmed Rıza bile genç Osmanlı subaylara "Çete Teşkili Lüzûmuna Dair Mektub" yazacak hale gelmişti. Özellikle Manastır, Resne, Ohri, Üsküp, Gevgili, Edirne,

Kosova, Drama gibi merkezlerde, İkinci ve Üçüncü Ordu'nun kadrolarının yer almadığı tek bir toplantı, tek bir gösteri, tek bir ayaklanma gerçekleşmedi. Cemiyetin fedaileri, 1908 Haziranı'ndan itibaren Balkanlarda tam bir terör estirdiler. Onlarca kişiyi "cemiyete karşı çıkmak" veya "hafiyelik yapmak" gibi gerekçelerle öldürdüler. Ama, sadece fedailer değil Cemiyet'in "millî taburlar" ve "alaylar" adını verdiği birlikler ve VMRO sol kanadı çeteleri de askerî ayaklanmayla ilgisi olmayan eylemler gerçekleştirdiler. İttihatçıların bu yöntemi çok sevdikleri 1908 sonrasında gerçekleştirdikleri suikastlarda görüldü.

İttihatçı-Taşnak ittifakı

Abdülhamid'in Müslüman-Türk muhalifleri İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde örgütlenirken, Rusya'daki Narodnikler (Rusça "Halka Doğru" demek) hareketinden etkilenen Ermeniler ise, 1887'de İsviçre'de kurulan "Marksist" Hınçak (Çan) Cemiyeti (1909'dan sonra Sosyal Demokrat Hınçak Partisi adını aldı) ile 1890'da Tiflis'te kurulan "milliyetçi-sosyalist" Taşnaksutyun'da (Ermeni Devrimci Federasyonu-EDF) örgütlenmişlerdi.

1894-1896 arasında Doğu Anadolu ve İstanbul'da yaşanan olaylar sırasında Batı kaynaklarına göre 80 bin, Ermeni kaynaklarına göre 100 bine yakın Ermeni'nin hayatını kaybetmesi üzerine "Büyük Devletler" in Osmanlı Devleti'ne müdahale etmesinden korkan Jön Türkler, Ahmed Rıza ve Dr. Nazım aracılığıyla Hınçak Partisi'ne Doğu bölgelerindeki reform taleplerinden vazgeçmelerini önermişti. Benzer temaslar Tunalı Hilmi Bey aracılığıyla Cenevre'deki Taşnaklar ile yapılmıştı. Aslında Ermeni tarafı geri adım atmak istemiyordu ama, Jön Türklerin İstanbul'daki merkezlerinin, 1897'de Abdülhamid tarafından basılması üzerine geri adım attılar. İki taraf da tek başına Abdülhamid'i alaşağı edemeyeceğini anlamıştı.

1905'te Abdülhamid'e karşı düzenlenen başarısız suikastı İttihatçıların destekleyip desteklemediği hâlâ açıklığa kavuşmadı ancak 27-29 Aralık 1907'de Paris'te yapılan kongrede, Anadolu'da yaygın bir teşkilatları ve etkinlikleri olmayan İttihatçıların Erme-

nilerle temasa geçtiklerine dair belgeler var. Jön Türklerin 1902 ve 1907 kongrelerine de katılmayan Hınçak Partisi ittifak teklifini geri çevirdi ancak Taşnaklar kabul etti. İttifakın temel hedefleri, mevcut rejimin devrilmesi, meşruti bir yönetim kurulmasıydı.

II. Meşrutiyet'in ilanı

Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, Avusturya sınırından Selanik limanına uzanan bir demiryolu inşa etmeye karar vermesi, Makedonya'nın Osmanlı Devleti'nden kopmasından korkan Jön Türkleri alarma geçirecek, 3 Temmuz 1908'de Resneli Niyazi Bey komutasındaki kuvvetler dağa çıkacak ve 20 gün sonra da İttihatçılar Abdülhamid'e 1876 Kanun-ı Esasîsi'ni ikinci kez ilan ettireceklerdi. Enver Bey "Ezelden beri hepimiz kardeşiz. Artık Bulgar, Rum, Romen Yahudi, Müslüman yok. Bu mavi gökyüzü altında hepimiz eşitiz. Bizler Osmanlı olmakla gururluyuz," demiş, Talat, Dr. Nazım ve Bahaddin Şakir İttihatçılar daha önce alınmış kongre kararlarına bağlılıklarını teyit etmişlerdi. Ancak daha ilk günden, Abdülhamid'i tahttan indirmekten vazgeçtikleri anlaşıldı.

Ekim-Kasım aylarında yapılan seçimler için çıkarılan İntihap Kanunu "Müslüman-Türk" unsurlara ayrıcalık sağladığı için bazı bölgelerde gayri Müslimler seçimlere katılmaktan vazgeçtiler. Ancak bütün olumsuzluklara rağmen, 17 Aralık 1908'de açılan Mecliste 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi üye vardı. Partilere göre dağılım ise 160 İttihatçı, 40-45 Ahrarcı (Prens Sabahaddin yanlısı), 4 Taşnak, 1 Hınçak, 2 Bulgar "Devrimci", 1 Bulgar "Sosyal Demokrat" ve 70 bağımsız şeklindeydi.

Balayının sona ermesi

Ancak bu ılımlı atmosfer de uzun sürmedi. 31 Mart 1909 Olayı'ndan sonra ülke padişahın mutlakiyetçi yönetiminden kurtulmuştu ama kendini diğer etnisitelerden üstün gören "millet-i

hakime" adına göstermelik bir meclis ve ordudan aldığı destekle ülkeyi perde arkasından istediği gibi yöneten İttihat ve Terakki'nin, daha doğrusu, onun içindeki küçük bir kliğin sultası altına girmişti. Vatandaşlık hak ve özgürlükleri kısıtlayan yasa ve bir dizi baskıcı uygulamadan sonra 1908'i coşkuyla karşılayan gayri-Türk unsurlar, bir süre sonra anayasanın eşitlikler üzerine kurulu bir toplum düzeninin garantisi olmadığını görünce Avrupa'da ve Balkanlarda esen milliyetçilik rüzgarlarının da etkisiyle İttihatçılarla kurdukları ittifakları gözden geçirmeye başladılar. Birkaç yıl sonra da İmparatorluk kaçınılmaz sonuna doğru gitti.

Bazı araştırmacıların "vergi ayaklanmalarını" öne çıkararak II. Meşrutiyet'in ilanına bir halk ayaklanması karakteri vermek istemesi gerçeği yansıtmıyor. Öncelikle, 1908'i hazırlayan kitlesel olaylar İmparatorluğun Makedonya toprakları ile sınırlıydı. Doğu Anadolu'daki ayaklanmalar ise Jön Türklerin kontrolünde değildi. Nitekim Jön Türkler Doğu'daki eksikliklerini Taşnaklarla ittifak kurarak gidermek zorunda kalmışlardı. İkinci olarak Jön Türklerin devrimden anladığı, Osmanlı tarihi boyunca Yeniçerilerin yaptıklarından ya da 1876'da Abdülhamid'e I. Meşrutiyet'i ilan ettiren asker sivil bürokratların anladığından çok farklı değildi. Yani "devrim" denilen şey, devletin içinde iktidarın el değiştirmesinden ibaretti. Üçüncü olarak, İttihatçılar için "anayasal devrim" etnik kavgaları ve ayrılıkçı hareketleri önleyerek İmparatorluğu kurtarmak, hatta görkemli geçmişi canlandırmak için önemliydi, yoksa "birey ve vatandaşlık hakları" ya da "özgürlükler" için değildi. Sonuç olarak, İttihat ve Terakki başından itibaren mevcut düzeni "restore" etmek üzere yola çıkmıştı. Dolayısıyla 1908 yürütücülerinin "Aydınlanma" felsefesinden beslenmesine rağmen "Aydınlanmacı" anlamda bir "devrim" olmaktan ziyade kavramın 17. yüzyılda taşıdığı anlamıyla "restorasyoncu" bir hareketti. İttihatçılar bireyin ve vatandaşların hak ve özgürlüklerini, "milletin hakları"na kurban ettikleri için "liberal" de değildi. Son olarak İttihatçılar başlangıçta liberal olup sonradan muhafazakârlaşmış da değildi. Aksine bu seçim 1908'den önce yapılmıştı.

Özet Kaynakça

Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Hanioğlu, Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük*, cilt I (1889–1902), İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

—. *Preparation for a Revolution, The Young Turks (1902-1908)*, Oxford University Press, New York, 2001.

Kansu, Aykut. *The Revolution of 1908 in Turkey*, Leiden: Brill, 1997.

Kuran, Ahmet Bedevi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılap Hareketleri ve Milli Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul, 1956.

Sohrabi, Nader. "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew about Other Revolutions and Why It Mattered", *Comparative Studies in Society and History*, sayı 44, 2002, s. 45-79.

"BARBAR" TÜRK'TEN "MÜSLÜMAN" TÜRK'E YOLCULUK

11. yüzyılın son çeyreğinde yazılmış *Divanü Lügati't-Türk* adlı eserin yazarı Kaşgarlı Mahmud Türkler hakkındaki bir hadisten bahsederek şöyle der:

> Allah'ın devlet güneşini Türk burcundan doğdurduğunu ve onların mülkleri üzerinde göklerin dairelerini döndürmüş bulunduklarını gördüm. Allah onlara Türk adını verdi ve onları yeryüzüne hâkim kıldı. Zamanımızın hakanlarını onlardan çıkardı. Dünya milletlerinin yularını onların eline verdi. Onlarla birlikte çalışanları, onlardan yana olanları aziz kıldı. Türkler yüzünden onları her dileklerine eriştirdi. Bu kimseleri kötülerin, ayak takımının şerrinden korudu. Oklarının isabetinden kurtulmak için aklı olana düşen vazife, bu adamların tuttuğu yolu tutmaktır. Derdini dinletmek ve Türklerin gönlünü almak onların diliyle konuşmaktan başka yol yoktur...

"Ben Türklerin en açık konuşanlarından, en zekilerinden, mızrağı en keskin olanlarından biriyim," diyerek Türk olmaktan duyduğu gururu tekrarlayan Kaşgarlı Mahmud şöyle devam eder: "Türkler aslında 20 boydur. Bunların her bir boyunun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak Allah bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım. Oymakları bıraktım. Yalnız herkesin bilmesi için gerekli olanı, Oğuz kollarını (...) yazdım."

Kaşgarlı Mahmud'un bu satırları yazdığı yıllarda, 24 boydan oluşan Oğuzların bir bölümü, Orta Asya steplerini geçerek Kaşgarlı'nın *Rûm* dediği Anadolu'ya doğru akıyordu. Oğuz boylarının Anadolu'ya gelmelerinden itibaren, Bizans belgelerinde *Tourkoi* (Türkler) ve *Türkie* (Türkiye); Papalık belgelerinde ise

barbarorum Turci (barbar Türkler) gibi terimler boy gösterdi. Birinci Haçlı Seferi'ne katılan bir papaz Antakya civarındaki savaşlardan sonra 11 Ekim 1098'de günlüğüne şöyle not düşmüştü: "Her yerde Türkler."

Yüz sene sonra, bu seferi anlatan Guillaume de Tyr, "Türklerin egemenlikleri altındaki *Turquia*'dan söz ediyordu. 1228-29 yıllarında bir başka Haçlı şövalyesi, Bavyeralı şair Tannhäuser, "Haçlı Seferi Şarkısı"nda [Kreuzfahrtlied] şöyle diyordu: "Sert esiyor rüzgârlar / Yüzüme karşı barbarlıktan / Sert ve can yakıcı esiyorlar / Türkiye [Türkei] tarafından..."

"İdraksiz Türk" dönemi

1270'lerde Konstantinopolis ve Anadolu'dan geçen Marko Polo'ya göre ise: "Türkmen ilinde üç çeşit insan yaşar. Biri Türkmenlerdir ki bunlar Muhammed'e taparlar, basit insanlardır ve kaba dilleri vardır. Dağlarda ve vadilerde yaşarlar ve hayvancılıkla geçinirler; çok kıymetli atları ve büyük katırları vardır. Öteki şehirlerde ve kalelerde yaşayıp ticaret ve sanatla uğraşan Ermeni ve Rumlardır..."

Marko Polo'dan 30 yıl kadar sonra kurulan Osmanlı İmparatorluğu'nu bir "Türk boyu" olduğu iddia edilen Kayıların kurduğu kabul edilmekle birlikte devletin "Türk" niteliği hep tartışılmıştır. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda hem yöneticiler hem halk arasında Türk olmayan çoktu. Yöneticilerin bir kısmı ve kapıkulu askerlerinin hepsi, dirlik sahiplerinin bazıları Türk-Müslüman olmayanlardan oluşuyordu. Bir kaçı dışında, hanedanın erkekleri Türk olmayan kadınlarla evlenerek, "Türk kanını" epeyce sulandırmışlardı. Buna karşılık hanedan içinde ve devlet dairelerinde Türkçe konuşulmuştu. Devletin bütün kayıtları yüzlerce yıl kesintisiz Türkçe tutulmuştu. Medreselerde Arapça okunmuş ama konuşma dili Türkçe olmuştu. Kafaları iyice karıştıran ise pek çok belgede Osmanlıların kendilerini, ülkelerini, kurumlarını, dillerini tanımlamak için kullandıkları *Kayzer-i Rum* (Rum kayzeri), *Memleket-i Rûm* (Rum ülkesi), *Şuara-yı Rûm* (Rum şairleri), *Ulema-yı Rûm* (Rum alimleri), *Lisan-ı*

Rum (Rum dili), *Rûm atlılar* (Rûm yiğitleri), *Eyalet-i Rûm* (Rum eyaleti) gibi terimlerdir. Kısacası, Osmanlılar kendilerini esas olarak "Rum" diye tanımlıyorlardı. (Hatırlanacağı gibi 11. Yüzyıl yazarı Kaşgarlı Mahmud için de Anadolu "Rum ülkesi" idi.)

Osmanlı kaynaklarında "Türk"

Türklüğe bakışları ise tek tip değildi. Kaynaklarda "Türk" sözcüğü bazen olumlu, bazen olumsuz, bazen nötr bir terim olarak ortaya çıkıyordu. Örneğin erken dönem Osmanlı tarihine dair en önemli eser olan Âşıkpaşazade'nin (ö. 1481) *Tevarih-i Âli Osman* adlı eserinde Türklerin Anadolu'ya nasıl geldiklerini anlatırken Türkler "Yafes neslinden" olup "Arapları yenen bir halk" olarak tarif ediliyor, Türk diline kimsenin bakmadığı, hatta Türk olanların bile bu dili bilmediği söyleniyordu. Buna karşılık 1480'de tamamlanan *Vâkı'ât-ı Sultan Cem* (Cem Sultan'ın Olayları) adlı eserde Cem Sultan'dan "Türk beğinin oğlu" olarak övgüyle söz ediliyordu. Yine Cem Sultan'ın isteği üzerine derlenen *Saltukname* adlı eserde Türk sözcüğü "Müslüman" ve "Gazi" yerine kullanılmıştı. 15. Yüzyıl yazarı Neşrî ise Selçuklu İmparatorluğu için "Türk Sultanlığı" derken, "Bazıları dahi vardır ki hiç din nedir bilmezler (...) Yahudileri taklit eden, taşa, ağaca, öküze, ateşe tapan Türkler vardır" diyordu.

Avrupalı için "Türk"

Burada bir parantez açalım. Granada'nın düştüğü 1492'ye kadar, Avrupa'nın "ötekisi" Araplardı. Dolayısıyla Avrupa'da, Türkler hakkındaki söylem genel olarak olumluydu. 1492'den sonra "öteki" Osmanlı (Türk) oldu ve söylem olumsuza döndü. 1529'da Viyana bozgunundan sonra bile Türkler için "köpekler, zalim ve kan düşkünü, pis, hayvani, sahtekâr, zorba, iğrenç" gibi son derece ağır terimler kullanılmaya devam ediliyordu. Bu olumsuz dilin nedeni elbette, "Türk korkusu" idi. Nitekim bu dönemde ortaya çıkan *Obsessione Turc* (Türk saplantısı) olgu-

sunun bugünlere kalan mirası, İtalyancadaki *Mamma li Turchi*, yani "Anneciğim, Türkler!" nidası oldu. İddialara göre, acı çektirme anlamına gelen *a torquendo*, işkence anlamına gelen *torxuere*, aldatma veya zalimlik anlamına gelen *truculent* veya *trux-trucis* gibi terimlerin esin kaynağı da bu dönemin Türkleriydi.

Parantezi kapatıp devam edersek, Kanuni Sultan (I.) Süleyman döneminin ilk yıllarını gören yazar Suzi Çelebi (ö. 1524) "Bir Türk dünyaya bedeldir" sözünü ilk sarf edendi. Ancak dönemin ünlü divan şairi Baki, "en büyük Türk atalarından" dediği Kanuni'ye sunduğu şiirde "Ey hoca Türk ehlinden olanın biraz başı kabadır" diyerek kafamızı karıştırıyordu. Dönemin bir başka şairi Hafız Hamdi Çelebi ise "Padişahım kainatın yaratılışından bu yana / Dünya içinde Türklüğün kötülüğünden bahsedilir / Allah Türke hiç anlayış gücü vermemiştir / O çok akıllı olsa bile pervasızdır / Türkü öldür baban olsa da / O iyilik madeni, Yüce Peygamber. 'Türkü öldürünüz kanı helaldir' demiştir" diyecek kadar Türk'ten hoşlanmıyordu.

Çelebi'nin Peygamberin hadisini kullanarak katledilmesini önerdiği Türklerin, Anadolu'nun Kızılbaş Türkmenleri olduğu anlaşılıyor. Nitekim 1609'da Kuyucu Murat Paşa'nın orduları Anadolu'da Kızılbaş katliamlarına devam ederken dönemin belgelerinde Kızılbaş yerine "Türk" deniyordu. Bu terimin yanında *bağî* (yolkesen), *şakî* (haydut), *tağî* (azgın), *celâlî* (asi), *zındık* (dinsiz) sıfatlarını okumak şaşırtıcı olmasa gerek. Tarihçi Koçi Bey (ö. 1650) de Türk, Tatar, Yörük gibi çeşitli terimlerle tarif ettiği "Türkler" için hiç olumlu terimler kullanmıyordu. Aynı şekilde Lale Devri'nin tarihçisi Naîmâ (ö. 1716), merkezin perspektifinden yazdığı için, Türklük kavramını olumsuz anlamda kullanmıştı. *Türk-ü sütürk* (azgın Türk), *Türk-bed lika* (çirkin yüzlü Türk), *etrak-ı bi idrak* (anlayışsız, akılsız Türkler), *nadan Türk* (kaba Türk) onun terimleriydi.

Türkçülük ideolojisi

Tanzimat'la birlikte, "etnik" tanımların kullanımı ortaya çıkmıştı. "Türk" kavramını "etnik" kategori olarak ilk kullananlar-

dan biri İstanbul'a sığındıktan sonra Müslüman olarak Mustafa Celaleddin adını alan Polonyalı göçmen Constantin Borzecki oldu. Yazarın 1870'de, İstanbul ve Paris'te yayımlanan *Les Turcs anciens et modernes* (Türkler, Eski ve Modern) başlıklı eseri "Türklük" bilincinin gelişmesinde önemli rol oynadı.

Daha önce de değindiğimiz, II. Abdülhamid'in hafiyelerinden Macar Yahudisi Şarkiyatçı Arminius Vámbéry de bu alanda kalem oynatanlardandı. Yazar *Orta Asya'ya Yolculuk* (1873) kitabında "Türk hanedanı", "Türk halkları", "Türk bloğu", "Türkiye" gibi terimleri bolca kullanıyordu. Fransız Türkolog Léon Cahun ise Orta Asya'da bir zamanlar kıyılarında Türklerin yaşadığı bir iç denizin olduğu, bu deniz kuruması üzerine Türklerin Avrasya'ya doğru göçe başladıkları tezinin müellifiydi. Cahun'u Türkiye'de meşhur eden 1896'da yayımladığı *Introduction à l'histoire de l'Asie* (Asya Tarihine Giriş) adlı kitabıydı. 1889-1893 arasında keşfedilmiş olan Orhun Yazıtları'nı meşhur eden bu eserin kendisindeki nüshalarına Mustafa Kemal'in el yazısıyla notlar aldığı biliniyor.

Sırada bu yazarların icat ettiği "Türklük" kavramını Türkçülük adıyla siyasi bir projeye çevrilmesi vardı. 1789 Fransız Devrimi'nden itibaren Avrupa'dan yayılan milliyetçilik akımlarından etkilenen etnik kesimlerin giderek imparatorluktan uzaklaştığını gören yeni kuşak elitler (Jön Türkler), İmparatorluğu kurtarmak için yaşama geçirdikleri "Batıcılık", "Osmanlıcılık" ve "İslamcılık" ideolojilerinin başarısız olması üzerine, hem etnik, hem kültürel hem de siyasal anlamda Türk kimliğini öne çıkarmak şeklinde özetlenebilecek olan "Türkçülük" akımına bel bağlamışlardı. Batı tarzı bir modernleşmenin hızlı yaşandığı Rusya'da, esas olarak Rus milliyetçiliğine tepki olarak doğan bu akımı Osmanlı ülkesine Gaspıralı İsmail, Hüseyinzade Ali, Ağaoğlu Ahmet, Caferoğlu Ahmed, Resulzade Mehmet Emin, Zeki Velidi ve Akçuraoğlu Yusuf gibi Rusya kökenli aydınlar taşımıştı. Özellikle Akçura'nın zamanında "romantik", "garip", "ham hayal", "aşırı" bulunan görüşlerini özetleyen ve daha sonra siyasal Türkçülüğün manifestosu sayılan *Üç Tarzı Siyaset* (1904) adlı eser, Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Moiz Kohen (Munis Tekinalp) ve Mehmet Emin başta olmak üzere geç dönem Osmanlı aydınlarını çok etkilemişti.

"Türk milleti"nin keşfi

Bu kuşaktan olan Yahya Kemal'in anlattığına göre, şairin Paris'teki Sorbonne Üniversitesi'ndeki hocalarından Albert Sorel bir dersinde öğrencilerine "Tarihte keşfolunmamış iki meçhul vardır; bunlardan biri coğrafyada kutuplar, diğeri tarihte Türktür..." demişti. Bu cümle Yahya Kemal'in kafasında bir şimşek çaktırmıştı:

> Paris'te talebe mitinglerine gidiyordum. Balkan Harbi arifesinde bizim ekalliyetler (azınlıklar) Rumlar, Bulgarlar... büyük mitingler tertip ediyorlardı. O sırada bizim Jön Türkler de Abdülhamit'i yıkmakla meşguldüler. Yoksa Türk Milleti'nden falan haberleri yoktu. Baktım, bu Rumların, Bulgarların yıkmak istedikleri Abdülhamit değil, başka şey. Bunlar Türk Milleti'ni yıkmak istiyorlar. Demek Türk Milleti diye bir şey var. Bu nasıl bir millettir? Mazisi nedir? Diye merak etmeye başladım. Zaten Ulumi Siyasiye Mektebi'nde tarih okuyordum. Türk Milleti'nin mazisini öğrenmek için tarih kitaplarını karıştırmaya başladım. İşte bende milliyet hissi ve milliyetçilik böyle doğdu.

Yahya Kemal'in "milliyetçilik hissini keşfetme" hikâyesi, dönemin birçok aydınının yaşadığı sürecin tipik bir örneğiydi. Ancak, "Türkçülük" projesinin halk tarafından benimsenmesi kolay olmayacaktı. Buna dair bir ipucu Osmanlı subayı Rahmi Apak'ın Birinci Dünya Savaşı hatıratında vardır. Rahmi Bey'le Erzurum'da karşılaştığı ve Ermeni olduğunu düşündüğü genç bir asker arasında şöyle bir konuşma geçer:

> "Hangi *millettensin*?" "Osmanlı'yım." "Ne demek Osmanlı, Türk değil misin sen?" "Hayır, ben Türk değilim Osmanlı'yım." "Peki, hangi dili konuşuyorsun, Ermenice mi, yoksa Türkçe mi?" "Türkçe konuşuyorum." "Türkçe konuşuyorsan, Türksün o zaman." "Hayır efendim, ben Türk değilim." "Ulen, Türksün işte, ben de Türküm." "Efendim, siz Türk olabilirsiniz, beni ilgilendirmez, ben Türk değilim." "Oğlum delirdin mi, Padişah bile Türk". "Efendim, Padişahıma iftira etmeyin, Padişah Türk olamaz!"

Şevket Süreyya'nın (Aydemir), *Suyu Arayan Adam* adlı otobiyografik eserinde de benzer bir anlatı vardır. 17 yaşında bir talebe olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde bulunan yazar, cephede Anadolu köylülerinden oluşan bir grup askerle konuşurken onlara sorar:

> "Bizim dinimiz nedir?" Her kafadan bir ses çıkar: Kimi "Hazreti Ali dinindeniz" der, kimi "İmam-ı Azam dininden". Şevket Süreyya sorar: "Peygamberimiz kimdir?" Yine karışık sesler çıkar. "Enver Paşa" diyen bile vardır. Şevket Süreyya bir adım daha ileri gider: "Hangi millete mensupsunuz?" Yine her kafadan bir ses çıkar. Yazar işi kolaylaştırmayı dener: "Biz Türk değil miyiz?" Askerler hep bir ağızdan cevap verirler: "Estağfurullah!

Türksün denildiğinde kendilerine hakaret edildiğini düşünen bu askerleri "Ne mutlu Türküm diyene!" diye haykırtmak çok zaman almayacaktı. Bu kısa ve radikal yolun mühendisi Mustafa Kemal bu dönüşümü üç aşamada sağlamıştı. İlk aşama olan "Milli Mücadele" yıllarında (1919-1922) Anadolu'nun ve Rumeli'nin Müslüman ahalisini *Düvel-i Muazzama*'ya karşı seferber etmek için "dinî" tanımlar ("Müslüman cemaati", "İslam unsurları", "İslam milleti" gibi) kullanılmıştı.

İkinci evrede, "dinî" tanım yerini yavaş yavaş "siyasi" tanıma bırakmıştı. Önce 8 Şubat 1921'de Büyük Millet Meclisi'nin başına "Türkiye" kelimesi kondu. Mustafa Kemal "siyasi" bir terim olarak "Türk"ü ilk kez 21 Eylül 1922'de Büyük Zafer'e ilişkin beyannamesinde kullandı. Mustafa Kemal Ekim 1922'de bir grup öğretmene şöyle dedi: "Üçbuçuk yıl öncesine kadar dini bir cemaat olarak yaşıyorduk...O zamandan beri Türk milleti olarak yaşıyoruz."

"Türk ırkı" dönemi

"Türk milleti"nin hangi unsurları kapsamadığının bir ipucunu Mustafa Kemal 16 Mart 1923'te Adana Türk Ocağı Esnaf Cemiyeti'nin çayında yaptığı konuşmada vermişti:

> Arkadaşlarımız söylevlerinde demişlerdir ki, Adana'mıza hakim olan diğer unsurlar, şunlar, bunlar, Ermeniler sanat ocaklarımızı işgal etmişler ve bu memleketin sahibi gibi bir durum almışlardır. Şüphesiz haksızlık ve küstahlığın bundan fazlası olamaz. Ermenilerin bu verimli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleket sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türk'tü, o halde Türk'tür ve sonsuza kadar Türk olarak yaşayacaktır...

Bu ırkçı yaklaşım, 8 Nisan 1923 tarihinde Halk Fırkası'nın kuruluşunu müjdeleyen Dokuz Umde'deki "Türkiye halkı" ile dengelenmeye çalışıldı. Ancak, 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadalesi de din esasına göre yapıldığı halde, Milli Mücadele ittifaklarına ihtiyaç kalmadığını düşündüren adımlar atılmaya başlamıştı.

Örneğin 1924 Anayasası görüşmelerinde Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Türkiye'nin harsını (dilini ve kültürünü) benimseyene kadar Ermenilerin, Rumların ve Yahudilerin "Türk milletinin parçası" sayılmaması gerektiğini belirtirken, Celal Nuri (İleri) "Türkiye'nin gerçek vatandaşlarının Türkçe konuşan Hanefi Müslümanlar" olduğunu ileri sürmüştü. Sonunda, vatandaşlık tanımını yapan 88. madde "Türkiye'de din ve ırk ayırdedilmeksizin vatandaşlık bakımından herkese 'Türk' denir" şeklinde formüle edilirken, 12. madde ile "Türkçe okuyup yazmak bilmeyenler milletvekili seçilemezler" denilerek, başta Kürtler olmak üzere gayri Müslim azınlıkların yolu kesiliyordu.

Muhtemelen bu dışlamaya bir tepki olan Şeyh Said İsyanı'nın bastırılmasından sonra Başvekil İsmet Paşa, 27 Nisan 1925 tarihli *Vakit* gazetesinde yayımlanan beyanatında rejimin ırkçılıkta ısrarlı olacağını ilan ediyordu: "Milliyet tek birleştiricimizdir. Diğer unsurlar Türk çoğunluğu karşısında etkileme gücüne sahip değildir. Vazifemiz Türk vatanı içinde bulunanları derhal Türk yapmaktır. Türklere ve Türkçülüğe muhalefet edecek unsurları kesip atacağız. Vatana hizmet edeceklerde arayacağımız nitelikler herşeyden evvel o adamın Türk ve Türkçü olmasıdır..."

Türk Antropoloji Tetkikat Merkezi

Bir süredir Arthur de Gobineau ve Eugene Pittard gibi ırkçı düşünürlerin eserlerini büyük bir dikkatle incelediği bilinen Mustafa Kemal'in direktifleri doğrultusunda 1925'te kurulan Türk Antropoloji Tetkikat Merkezi'nin ilk işleri arasında "Karacaahmet Mezarlığı'ndan toplanan kafataslarının ölçümü" ile "Türk, Ermeni, Rum ve Musevi gibi farklı ırki kökenlere sahip çocuklar üzerine" karşılaştırmalı araştırmalar yapmak vardı.

30 Eylül 1926'da, Çankaya'daki Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde, Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Kongresi adına gelen heyete, içinde "ırk ıslahı", "ırkın ferahlığı", "ırkın ayıklanması" gibi terimler geçen bir konuşma yapan Mustafa Kemal, 20 Ekim 1927 tarihli Gençliğe Hitabe'sinde ise "Ey Türk genci, muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asil kanda mevcuttur!" diyerek ırkçılığı metaforik bir forma sokmuştu. 1928 yılında üniversite öğrencileri eliyle yürütülen "Vatandaş Türkçe konuş!" kampanyası ile "Türk ırkının" "Türk milleti" haline getirilmesi işine hız verilecekti.

"Türk milleti"nin inşası

Dünyadaki bütün medeniyetlerin Türkler tarafından kurulduğunu iddia eden Türk Tarih Tezi'nin tartışmaya açıldığı 2-11 Temmuz 1932 tarihli Birinci Tarih Kongresi'nde "üstün Türk ırkı" Reşit Galip tarafından şöyle tanımlandı: "Uzun boylu, beyaz simalı, düz veya kemerli ince burunlu, muntazam dudaklı, çok kere mavi gözlü ve göz kapakları çekik olarak değil ufkî (dikey) açılan 'Alpin ırkı' (...) A grubu kan gibi uzvi (organik) özelliklere; medeniyet, kahramanlık, sanat yeteneği gibi içtimai (sosyal) özellikleriyle tanınır."

1933, üniversite gençlerinin 5 yıl aradan sonra "Vatandaş Türkçe konuş!" haykırışlarıyla toplumun gayri-Türk unsurlarını yeniden terörize ettiği yıldı. 1934 yılında, hem "Kürt Meselesi"ni halletmek hem de Türkiye'ye dalgalar halinde gelen Müslüman muhacirlerin iskân sorunlarını çözmek için çıkarılan

1934 İskân Kanunu ile Türkiye, "soy", "ırk", "hars" gibi terimler kullanılarak üç bölgeye ayrıldı. Böylece, 1924 Anayasası'nın 88. maddesindeki "Türk"ün kimleri kapsadığı bir kez daha anlaşıldı.

Özetle "Avrupa'dan Afrika'ya hatta Amerika'ya kadar tüm kültür dilleri de kök dil olarak Türkçeden türemiştir!" diyen Güneş Dil Teorisi'nin formüle edildiği 1936'da Atatürk'ün sağ kolu Afet İnan, "Türklerin brakisefal* Alpin ırkının mükemmel temsilcileri olduğunu" göstermek üzere İsviçreli antropolog Pittard'ın nezaretinde yaptığı doktora çalışması sırasında Atatürk'ün emriyle tam 64 bin kişiyi antropometrik ölçümlere tabi tuttu. Bu dev "ırkçı" çalışma (ki Nazi Almanyası'nda bile böylesi yapılmamıştı) Başvekillik (Başbakanlık), Milli Müdafaa (Güvenlik) Vekilliği, Sıhhat (Sağlık) Vekilliği ve Maarif (Eğitim) Vekilliğinin her türlü desteği ile yürütülmüş; ölçümler sivil ve askeri doktorlar, sıhhiye memurları, beden eğitimi öğretmenlerince yapılmış; askerler gönüllü denek olarak Afet İnan'ın emrine sunulmuştu.

20-25 Eylül 1937'de toplanan İkinci Tarih Kongresi'nde Sadri Maksudi Arsal'ın sunduğu tebliği "Beşeriyet Tarihinde Devlet ve Hukuk Mefhumu ve Müesseselerinin İnkişafında (gelişiminde) Türk Irkının Rolü", Hasan Reşit Tankut'un tebliği "Dil ve Irk Münasebetleri", Dr. Nurettin Onur'un tebliği "Kan Grupları Bakımından Türk Irkının Menşei Hakkında bir Etüd" adını taşıyordu. 1925-1939 arasında yayınlanan ve Maarif Vekillerinin "fahri reisliğini" yaptığı *Türk Antropoloji Mecmuası* ise o dönemde, bilimsel bir araç olarak antropolojiyi kullanarak, Türk ırkının üstünlüğünü kanıtlamak için ne kadar kafa patlatıldığına dair örneklerle doluydu.

"Müslüman Türk" dönemi

1945 sonrası Almanya'nın yenilmesinin ardından Batı Bloku ile kurulan ilişkiler yüzünden kimsede açık açık faşist tezleri des-

* Kafatası ölçümü (e.n.)

tekleyecek cesaret kalmamıştı. Dolayısıyla ırkçı Türkçüler de söylem değiştirmişti. Artık "Turancılık" yerine "milliyetçilik", "Türk ırkı" yerine "Türk milleti", "Bozkurtlar" yerine "milliyetçiler" diyorlardı. Yeni tezlerini *Millet, Orhun, Kopuz, Büyük Doğu, Hareket* gibi yayın organları, Türk Gençlik Teşkilatı, Kıbrıs Türk Kültür Derneği, Komünizmle Mücadele Derneği gibi örgütler aracılığıyla kitlelere yaymaya çalışıyorlardı.

1970'te kurulan Aydınlar Ocağı'nda bir araya gelen muhafazakâr aydınlar, yeni bir Türklük tanımı yapmaya soyundular. "Türk'ün en kısa tarifi, Türkçe konuşan Müslüman" diyen bu aydınlara göre "Türk Kültürü" çok eski, dünya tarihinde önemli bir yere sahip, gelenekleri olan, coğrafi açıdan yaygın, cihan hâkimiyetini sağlamış bir kültürdü. Türkler, beyaz ırktan, insancıl, adil, hiçbir zaman kan dökmemiş, hoşgörülü, laik, zayıflara, yaşlılara, kadınlara, aileye ve orduya saygılıydı. Din ise "milleti millet yapan" değerlerin en başta geleniydi. Din, Türk'ü kendisine yabancılaşmaktan ve Batı'ya benzemekten kurtaran en önemli öğeydi. İslamiyet adeta Türkler için indirilmiş bir dindi, çünkü İslam uygarlığıyla Türklerin İslamiyet öncesi kültürleri arasında büyük benzerlikler vardı. Bunlar, tek tanrı inancı, ruhun ölümsüzlüğüne inanç, adalet duygusu, aile ve ahlakın önemiydi. Türkler de İslamiyete büyük "hizmetler" yapmıştı. Bunlardan en önemlisi Haçlı Seferleri'ni durdurmalarıydı. Eğer bu olmasaydı, İslamiyet yerine Hıristiyanlık "cihan" hâkimi olurdu! Kısacası Türk İslam'a, İslam Türk'e çok şey borçluydu. Bu tanım daha sonra "Türk-İslam Sentezi" adıyla popülerleşti.

O yıllarda kurulan MHP'nin lideri Alpaslan Türkeş'in kendisine "Türkçü müsünüz, İslamcı mı?" sorusunu yönelten gazetecilere "Tanrı Dağları kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslümanım" demesi bu tarihlerde mi tespit edemedim ama Tanrı Dağlarının, en yüksek tepesi 7.429 metre olan dev bir dağ silsilesi, Hira (Nur) Dağı'nın ise 281 metrelik bir tepecik olması, Türkeş'in sentez formülünde Türklük ve İslam'ın kapsadığı alanlara dair ipuçları veriyordu.

1980 darbesi sonrasında olağanüstü koşulların yaşandığı bir dönemde, yitirilen toplumsal düzenin yeniden sağlanacağı, birliğin ve bütünlüğün ilelebet korunacağı vaadini örgütleyerek

darbecilerin ideolojik ufkunu yine Türk-İslam Sentezi çizdi. Günümüzde "Tanrı Dağı kadar Türk, Hira Dağı kadar Müslüman" formülasyonun Türklük ayağı yerinde kalmakla birlikte Müslümanlık ayağı belirgin şekilde güçlenmiş görünüyor.

İşte, bugün kullandığımız Türk, Türklük, Türk ırkı, Türk milleti gibi terimler asırlar önce başlayan ve günümüze kadar kesintisiz süren, son derece karmaşık bir "inşa" sürecinin ürünü. Üstelik bu inşa sürecinin hâlâ devam ettiğine dair güçlü emareler var. İnşa edilmiş bir kimliğin, muhtemelen kendisi gibi inşa edilmiş diğer kimliklere göre "üstün" olduğunu ileri sürmek, en hafifinden tarih bilincinin eksikliğine işaret eder. Bu yüzden, "Ne Mutlu Türküm Diyene!" sözüyle göğsümüzün kabardığı anlarda, derin bir nefes alıp, bu tarihçeyi hatırlamakta yarar var...

Özet Kaynakça

Apak, Rahmi. *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

Aydın, Suavi. "Cumhuriyet'in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: Irkçı Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 344-369.

Copeaux, Etienne. *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, çev. Ali Berktay, haz. Tülin Altınova, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

Erdem, Hakan. "Osmanlı Kaynaklarından Yansıyan Türk İmaj(-lar)ı", *Dünyada Türk İmgesi*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 13-26.

Genç, Reşat. *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.

Georgeon, François. *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri-Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Güvenç, Bozkurt – Şeylan, Gencay – Tekeli, İlhan ve Turan, Şerafettin. *Türk-İslam Sentezi*, Sarmal Yayınları, İstanbul, 1994.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk-İslam Sentezi*, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul, 1985.

Kula, Onur Bilge. "Türkiye' Sözcüğünün Kullanıldığı Almanca İlk Belge: Tannhauser'in 'Haçlı Seferi Şarkısı'", *Tarih ve Toplum*, sayı 108, Aralık 1992, s. 329.

Maksudyan, Nazan. *Türklüğü Ölçmek, (Bilimkurgusal Antropoloji ve Türk Milliyetçiliğinin Irkçı Çehresi)*, Metis Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Özdağ, Muzaffer. "Osmanlı Tarih ve Edebiyatında Türk Düşmanlığı", *Tarih ve Toplum*, sayı 65, 1989, s. 9-15.

Şair ve Fikir Adamı Olarak Yahya Kemal, haz. Osman Oktay, <http://www.turkocagi.org.tr/kitaplar/YahyaKemalBeyatli.pdf>

Yıldız, Ahmet. *"Ne Mutlu Türküm Diyebilene" Türk Ulusal Kimliğinin Etno Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

GÜNEŞ DİL TEORİSİ

1 Kasım 1928'de TBMM'de kabul edilen bir kanunla Arap alfabesinin yerine Latin harfli alfabeye geçildikten sonra iş dil planlamasına gelmişti. Çünkü yeni alfabe ile birlikte Arapça Farsça sözcüklerin ve gramerlerinin dayanağı ortadan kalkmıştı. 17 Şubat 1929'da toplanan Dil Heyeti derhal yeni alfabeye uyumlu yeni Türkçe sözcükler bulma işine girişti. Toplantıda yaptığı konuşmada Arapça ve Farsça sözcüklere yer vermeyen bunun yerine yeni Türkçe sözcükler kullanmaya çalışan İsmet İnönü konuşmasının sonunda "dilimizi engin bir düze genişletecek ve medeni bütün anlatışlara tam denk gelecek bir söz kitabı oluşturulmasının gerekliliğini" vurgulamıştı.

Dil Heyeti yetmez

Ancak böyle zorlu bir iş için Dil Heyeti türü bir kurum yetersiz bulunmuş olmalı ki Mustafa Kemal, 11 Temmuz 1932'de Çankaya'da Afet İnan, Akçuraoğlu Yusuf, Samih Rıfat, Sadri Maksudi (Arsal), Hamid Zübeyr (Koşay), Hüseyin Namık (Orkun) ve Ruşen Eşref'in (Ünaydın) davet edildiği bir toplantıda "dil işleriyle ilgili bir cemiyet'in kurulmasını tartışmaya açtı. Toplantı sonunda Türk Dili Tetkik Cemiyeti (TDTC) adıyla bir derneğin kurulmasına oybirliği ile karar verilmiş, hatta teşkilat şeması ve nizamnamesi de genel hatlarıyla Mustafa Kemal tarafından belirlenmişti.

Adından da anlaşıldığı gibi kurum bir cemiyet olarak örgütlenmişti. Halbuki dönemin aydınlarının isteği, bir dil akademisinin kurulmasıydı. Ancak, "akademi" demek sırf dil uzmanlarından oluşan bir bilim kurulu demekti ve bu itibarla

dil çalışmaları özel bir uzmanlık alanı addedilerek geniş halk kitlelerinin katılımına olanak vermeyecekti. Halbuki Mustafa Kemal'in kafasındaki proje, dil tartışmaları yoluyla Türkiye'de yaşayan çeşitli grupları uluslaşma projesine dahil etmekti. Bu da daha esnek bir yapılanmayı zorunlu kılıyordu.

Birinci Türk Dil Kurultayı

4 Eylül 1932'de Türk Dili Tetkik Cemiyeti başkanlığı tarafından gazete ve radyolarda yayınlanan bir beyanname ile Eylül ayının son günlerinde bir dil kurultayı toplanacağı kamuoyuna duyuruldu. İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda toplanacak kurultaya kadın-erkek tüm yurttaşlar üye sıfatıyla davet edilmişti. Paris'te yaşayan Yahya Kemal (Beyatlı) Sofya'da yaşayan Agop Martaryan özel olarak davet edilmişti. (1934'te Atatürk tarafından Dilaçar soyadını verilen Martaryan, TDK'da yıllarca [1936-1978] görev yaptı.) Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı olmayan yabancı dilbilimciler de kurultaya üye olarak katılabileceklerdi.

26 Eylül 1932 günü Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan Birinci Türk Dil Kurultayı'na damgasını vuran Arapça ve Farsça sözcüklerin Türkçeden tasfiyesine karşı çıkan bir tebliğ sunan Hüseyin Cahit (Yalçın) oldu. Aslında Hüseyin Cahit dilde değişmeye, sadeleşmeye değil dile devlet müdahalesine karşıydı. Söz konusu tebliğin kurultaya sunulması önce bir tereddüt yaratmış, sonra izin verilmişti. Ancak konuşma büyük yankı uyandırınca Mustafa Kemal duruma el koydu ve bu tür ihtimallere karşı kurultay binasındaki bir odada yatan TDKC Başkanı Samih Rıfat Bey'i hasta yatağından kaldırarak kürsüye çıkartı. Hüseyin Cahit'in tezlerini çürütmek için kürsüye çıkanların arasında Hasan Âli (Yücel), Ali Canip (Yöntem), Fazıl Ahmed ve Köprülüzade Memed Fuad gibi ünlü isimler de vardı.

Türk dillerinin akrabaları

Kurultayda dilbilimcilere Türkçenin Sümer, Eti gibi en eski Türk dilleriyle gerek Hint-Avrupa, Sami denilen dillerle mukayesesinin yapılması görevi verilmişti. Bu bağlamda bazı delegeler bazı kelimelerin Türkçe kökenli olduğunu ispatlamaya giriştiler. Örneğin Latincedeki "Dieu" (Diyö-Tanrı) kelimesi, Yunanca'daki "Teos" (tanrı) kelimesi ile Arapça ve İbranice'de "Melek" ve "Cennet" kelimelerinin ve Arapçadaki "Allah" kelimelerinin Türkçe kökenli olduğu şöyle açıklanıyordu:

> Eski Türkler fevkalbeşer bir kuvvete sahip olan maneviyete (tiv) ve (dev) derlerdi; bunun için Türkçede Tanrının diğer bir adı da (Tiyu) dur. Latinler bu kelimeleri Diyö şekline sokarak aynı manada kullandılar. Yunanlılar da aynı kelimeleri (Teo) ve (Teos) olarak Allah'a ad verdiler. Keza Türkler kahraman ve kahhar (yok edici) gençlere (devoğlu) derlerdi. Bu devoğulları çok defa Arap kavmini çiğnemiş onlar için korku ve dehşet sembolü olmuştur. Latinler bunlara da diyavol yani diyabl demiştir. Yunanlılar da diyavolos olarak telaffuz etmişlerdir.

Eşseslilik bilimi doğuyor

Toplantıdaki diğer delegeler bu mantığı daha da ileri götürdüler ve Türkçe ile diğer diller arasındaki yakınlığı savunmak için fonetik benzerliklerden yararlandılar. Agop Martaryan Türkçe Sümerce ve Hind-Avrupa dilleri arasında bağlantılar olduğunu savundu. Dilbilimci Ahmet Cevat (Emre) morfoloji; fonetik, kelime dağarcığı ve sözdizimi alanında Türkçe ile Sümerce arasındaki benzerlikleri ayrıntılı biçimde ele aldı. Öyle ki kurultaydan sonra "eşseslilik" çalışmaları bir bilim dalı haline gelmişti.

Derleme, devlet vazifesidir

Her yıl 26 Eylül'de "Dil Bayramı" kutlanmasını kararlaştıran kurultayda alınan bir diğer karar Türk lehçelerinde kelimeler derlenmesi idi. Bu konu Bakanlar Kurulu kararı ile bir "devlet vazifesi" olarak kabul edildi. İllerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığı altında Söz Derleme Heyetleri kuruldu. Belediye başkanları, askerî birliklerin komutanları, eğitim ve sağlık personeli ve bütün okulların müdür ve öğretmenleri bu heyetlerin doğal üyesi sayıldı. Ayrıca CHF'nin* taşra birimleri ve Halkevleri de çalışmalara aktif olarak katılacaktı.

Sonuçta 16 aylık bir çalışma sonunda TDTC'nin merkezine 129.792 fiş ulaştı. En çalışkan iller 17.436 fişle İstanbul, 12.171 fişle Ankara'ydı. 5 bin ila 10 bin arasında fiş veren iki vilayet vardı: Konya (7.789) ve Seyhan (Adana) (5774). Kolektif bir çalışmanın ürünü olan bu sözler Cemiyet tarafından *Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* adıyla 1939-1957 arasında yayımlandı.

Tarama çalışmaları

Tarama çalışmaları ise derleme fişlerinden başlanmış, ardından yerli ve yabancı Türkologların ve klasik Türkçe eserlerin gözden geçirilmesi suretiyle yaklaşık 153.500 tarama fişi elde edilmişti. Bu çalışmanın sonuçları 1934'te *Osmanlıcadan Türkçeye Söz Karşılıkları: Tarama Dergisi* adıyla yayımlandı.

Mustafa Kemal'in başkanlığında toplanan TDTC'nin olağanüstü toplantısında alınan karar gereğince Şemseddin Sami'nin *Kamus-ı Türki*'sinden derlenen 1382 Arapça-Farsça sözcük gazeteler ve radyo aracılığıyla halka duyuruldu ve bunlara Türkçe sözcükler bulunması istendi. 3,5 ay süren anket çalışmasından sonra halktan gelen sözcükler sıraya dizilmiş, hatalı yazımlar ve tekrarlar ayıklandıktan sonra 1.100 tanesi değerlendirmeye alınmıştı.

---

* Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF), 1935'te Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) oldu.

İkinci Türk Dil Kurultayı

18 Ağustos 1934'te toplanan İkinci Türk Dil Kurultayı'nda TDTC'nin adı, Türk Dili Araştırma Kurumu (TDAK) olarak değiştirildi. Kurultaya Sovyet İlimler Akademisi'nden Prof. Samoiloviç "Cuci Ulusu Edebi Dili" ve yine aynı akademiden Prof. Meşçaninof "Dilin Neşvünema Tarihi" adlarıyla birer tebliğ sunmuşlardı. Azerbaycan delegesi Ahmet Caferoğlu "Rus Dilinde İlk Türk Dili Yadigârları" başlıklı tezini sunarken konu dışına çıkınca Gazi salonu terk etmiş, Kurultay ve TBMM Başkanı Kâzım (Özalp) Paşa da konuşmacının sözünü keserek kürsüden indirmişti. Kurultayda bundan böyle sunulacak tebliğlerin Öztürkçe olması konusunda karar alındı. İlk Öztürkçe sözcükleri de Atatürk bizzat türetmeye çalıştı. Bugün Türkçeye yerleşmiş olan er, subay, kurmay, genel, özel, evrensel, kutsal, ısı, ergenlik, kıvanç gibi sözcükler onun buluşuydu.

Mustafa Kemal Öztürkçe işini öyle önemsemişti ki kimi konuşmalarında ve yazışmalarında bu sözcükleri kullanmaya başlamıştı. Örneğin 3 Ekim 1934'te İsveç Veliahtı Güstav Adolf onuruna verilen yemekte yaptığı şu konuşma tamamıyla Türkçe köklerden yeni bir dil yaratılabileceğini kanıtlama çabası gibiydi:

> Bu gece yüce konuklarımıza, Türkiye'ye uğur getirdiklerini söylerken, duyduğum tükel özgü bir kavançtır. Burada kaldığınız uzca, sizi sarmaktan hiç durmayacak ılık sevgi içinde bu yurtta, yurdunuz için beslenmiş duyguların bir yankısını bulacaksınız. İsveç-Türk uluslarının kazanmış oldukları utkuların silinmez damgalarını tarih taşımaktadır. Süerdemliği, önü, bu iki ulus, ünlü sanlı sözlerinin derinliğinde sonsuz tutmaktadır. Ancak daha başka bir alanda da onlar erdemlerini, o denli yalınlı yöntemle göstermişlerdir. Bu yolda kazandıkları utkular, gerçekten daha az özence değer değildir. Avrupa'nın iki bitim ucunda yerlerini berkiten uluslarımız, ataç özlüklerinin tüm ıssıları olarak baysak, önürme, uygunluk kıldacıları olmuş bulunuyorlar; onlar bugün en güzel utkuyu kazanmaya anıklanıyorlar; baysal utkusu...

Bu bağlamda Atatürk, Kemal adını, "aslında Türkçede büyük kale anlamına gelen" Kamal ile değiştirdi ve ölünceye kadar nüfus cüzdanında bu adı taşıdı. CHP'nin 1935'teki kurultayında Kemalizm yerine Kamalizm prensiplerinden söz edildi. Aynı yıllarda Sanayi Kredi Bankası'nın adı "Sümerbank" oldu. 14 Haziran 1935'te madencilik işleri için kurulan devlet bankasına Hitit Krallığı'nı ifade eden "Etibank" adı verildi.

Üçüncü Türk Dil Kurultayı

Ama daha büyük buluş yoldaydı. İkinci Dil Kurultayı'ndan sonra Viyanalı dilbilimci Dr. Phil Hermann F. Kvergic tarafından Atatürk'e gönderilen *La Psychologie de queques element des Langues Turgues* (Türk Dillerindeki Bazı Öğelerin Psikolojisi) adlı eser, Türk dilinin diğer dillerle ilişkisi konusunda yeni bir teoriye zemin hazırlayacaktı. Kvergic'in "Güneş Dil Teorisi» adını verdiği teoride bugün sanıldığı gibi bütün dillerin Türkçeden türediğini iddia etmiyordu fakat antropoloji ve Sigmund Freud'un psikanaliz yöntemlerinden yararlanarak Türk dilinin diğer bazı dillerle akraba olabileceğini ileri sürüyordu. Kvergic'in bu kitapçığı 1935 yılında Atatürk* tarafından *Etimoloji, Morfoloji ve Fonetik Bakımından Türk Dili* adlı çalışmada kaynak olarak kullanılmış ancak ondan çok daha iddialı ve kapsamlı sonuçlara ulaşılmıştı. Böylece "Türk dilinin yalnız Hint-Avrupa, Hamitik-Semitik, Sümer vs. değil Bütün dünyanın sesli kültürel dillerine önayak olduğu kanaatini verecek yeni belgeler edinilmişti". Bu konu, 1935 yılından itibaren gazetelerde işlenmeye başladı ve nihayet Üçüncü Dil Kurultayı'nın ana konusu olarak belirlendi.

Güneş Dil Teorisi

Aslında Güneş Dil Teorisi'nin temelleri 1932'de kabul edilen "Türk Tarih Tezi" ile atılmıştı. Bilindiği gibi bu teze göre tüm

* 1934'te Soyadı Kanunu çıktıktan sonra Atatürk soyadı almıştı.

medeniyetlerin yaratıldığı yer Orta Asya'ydı ve Türkler bu bağlamda dünya yüzündeki tüm medeniyetlerin kurucusuydular. Ancak bölgede yaşanan kuraklık yüzünden Türk toplulukları Batı'ya doğru göç etmek zorunda kalmışlardı. Bu göç yolları üzerinde önemli bir köprü görevi gören Anadolu da Türklerin yeni yurdu olmuştu. Türklerle birlikte medeniyet Anadolu'ya gelmişti. Buradan da batıya geçmişti. Medeniyeti dilden ayrı düşünmek imkânsızdı. Dolayısıyla bu üstün medeniyetin dili olan Türkçe de bütün dillerin yaratıcısıydı. Yani "anadil"di. Üçüncü Türk Dil Kurultayı Türk Tarih Tezi ile Güneş Dil Teorisi'nin ilişkisinin resmileştirildiği yer oldu.

24 Ağustos 1936'da Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan Üçüncü Türk Dil Kurultayı'nda dikkati çeken yabancı konukların çokluğuydu. Avusturya'dan Dr. Kvergic, Almanya'dan Prof. Giese, Fransa'dan Jean Deny ve Hilaire de Barenton, İngiltere'den Sir Denisson Ross, İtalya'dan Prof. Alessio Bombaci ve Prof. Bartalini, Japonya'dan Prof. M. Okubo, Macaristan'dan Prof. Gyula Nemeth, Polonya'dan Prof. Zayonçkovski, Yunanistan'dan George Anagnastropulos, Rusya'dan Alexandre Nikolayeviç, Prof. Nikolayoviç Samoiloviç, Prof. İvan İvanoviç Meşçaninof ve Hacı Zadiduloviç, Gabidullin Kurultay'ın resmî konukları arasındaydı.

Türk ırkının temeli Türkçedir!

Türk Tarih Tezi'nin ideologlarından Afet İnan kurultaydaki konuşmasında "Bugünkü ilim dünyasında dili, ırk için esas kabul etmiyen alimler de yok değildir. Bu esas belki bazı camialar için doğru olabilir. Ama Türk için asla!" demişti. TDK'nın Genel Sekreteri İ. Necmi (Dilmen), Güneş Dil Teorisi'ni şöyle takdim etmişti: "Her etimolojik sözlükte bulunan ve kökenleri bilinmeyen sözcük kalabalığı" Türk dilbilimcilerinin dikkatini çekmişti. Türk dilbilimcileri eski Türkçe kelimeleri başka dillerin sözcükleriyle karşılaştırırken eski Türkçe "siliy" (güneş) kelimesiyle Fransızca *soleil* (güneş) kelimesi arasındaki benzer bir dizi yakınlığa rastladıklarında çok şaşırmışlardı. Türk dilbi-

limcileri bu çıkmazı açmaya çalışırken "dünyadaki en eski ırk olan ilk Türklerin" güneşe taptığını ileri sürdüler. Çünkü ilk insanın çevresindekileri anlamaya ve anlamlandırmaya sevk eden etken başka hiçbir şeyle kıyas kabul etmeyen, ışık, sıcaklık ve hayat kaynağı olan güneşti. Sesini düzen altına alan bu insan, ilk defa güneşe karşı duyduğu sevgi, hayret, korku ve ilgisini ifade etmeye çalışmıştı.

A'dan ağ'a uzanan yol

Öte yandan fizyolojik araştırmaların da gösterdiği gibi insanın doğal olarak çıkarabileceği ilk ses 'a' sesi olmalıydı. Bu "a" sesinin sürekli tekrarlanması, sonunda yarım ünsüz "ğ" ile birleşip "a, aa, aaa, ağ..." şeklini almış olmalıydı. Böylece ilk insanın telaffuz ettiği anlamlı ilk sözcük güneşin somut varlığını ifade için kullandığı "ağ" kelimesi olmalıydı. İşte bu noktada "ağ" sözcüğünün eski Türk lehçelerinde "yaratmak", "renk değiştirmek", "ışık", "gök", "zeka", "ateş" anlamlarıyla kullanılması ilk ilkel dilin Türkler tarafından yaratıldığının kanıtı sayıldı. Teorinin Güneş Dil Teorisi adını alması bu yüzdendi.

Tüm dillerin kökeni Türkçe

Dilbilimcilere göre "a" sesi zamanla yedi başka ünlüye, "ğ" ünsüzü ise yirmi başka ünsüze kaynaklık etmişti. Böylece Latin esaslı yeni Türk alfabesindeki tüm sesler dizilmiş oluyordu. Bu 29 harfin bileşiminden yetmiş iki adet iki harfli birinci derece kökler ile 88 adet ikinci derece kökler üretilmişti. Pek çok dildeki birçok kelimenin kökeni işte bu Türkçe kökenli birincil ve ikincil kök sözcüklerden oluşmuştu. Güneş Dil Teorisi bu aşamadan sonra Türk Tarih Tezi'ne yaslanarak şu yargıya varıyordu: "Brakisefal Türk ırkının yaratımı olan kültür nasıl modern dünya uygarlığına kaynaklık etmişse Avrupa'dan Afrika'ya hatta Amerika'ya kadar tüm kültür dilleri de kök dil olarak Türkçeden türemişti!"

Güneş Dil Teorisi çok rahatlatıcı olmuştu çünkü artık Türkçeye yabancı zannedilen pek çok sözcüğün aslında Türkçe olduğu kanıtlanmıştı. Böylece halk dilinde genel kabul görmüş sözcüklerin sırf yabancı köklere ait olduğu gerekçesiyle dilden tasfiye edilmeleri gerekmiyordu. Bilim ve teknoloji alanlarındaki terimlere Türkçe karşılık bulmak zahmeti ortadan kalkmıştı. Bu durumda Türkçede tasfiye edilecek unsurlar halkın konuşma diline yabancı sözcüklerle sınırlı kalacaktı. Bu tarihten sonra Türkçeye yeni sözcükler kazandırma çalışmalarından vazgeçildi bunun yerine mevcut sözcüklerin Türkçe kökenli olduğunun kanıtlanmasına girişildi. Atatürk ise kendini matematik ve geometri alanında terimler bulmaya adadı. Bu çalışmaların sonucu açıortay, beşgen, bölüm, çap, çarpı, çember, çıkarma, dikdörtgen, dikey, kare, limit, ondalık, piramit, payda, üçgen, teğet gibi terimleri buldu.

Dilde ve musikide inkılap olmaz!

Peki sonunda ne oldu? Falih Rıfkı Atay *Çankaya*'da bunca çabadan sonra varılan sonucu şöyle anlatıyordu:

> Bir akşam Atatürk sofra bittikten sonra benim yanı başındaki iskemleye oturmamı emretti. –Dili bir çıkmaza saplamışızdır, dedi. Sonra: -Bırakırlar mı dili bu çıkmazda? Hayır, ama ben de işi başkalarına bırakmam. Çıkmazdan bir kurtaracağız, dedi." Nihayet Ahmet Cevat Emre Atatürk'ün 'İki şeyde inkılâp olmaz: Dilde ve musikide!"

Özet Kaynakça

Sadoğlu, Hüseyin. *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

Türk Dil Kurultaylarına ait tüm belgeler için: http://www.tdkkitaplik.org.tr/kurultaylar.asp

TÜRKİYE YERİNE "ANADOLU CUMHURİYETİ" OLSAYDI?

1902 yılında Mısır'da Adanalı Süleyman Vahid tarafından çıkarılan *Anadolu* dergisinde Anadolu belki de ilk kez bir "Türk vatanı" olarak betimleniyordu: "Esselamü'l-aleyk ey mübarek Anadolu! Ey koca Türkeli! Merhaba ey sevgili Küçük Asya! Ey mukaddes vatan! Eyadi-i zulm-ü istibdat, hane ve kâşanelerini viran, ehl-ü ayâlin olan ehl-i İslamı perişan eylemiştir."

Bu dergiyi 1908'de Konya'da, 1909'da İstanbul'da, 1911'de İzmir'de çıkarılan *Anadolu* adlı dergiler izledi. Bu yayınların ortak özelliği, İstanbul karşısında Anadolu'yu savunmak, Saray'a karşı halkın sorunlarını seslendirmekti.

Bir düşünce akımı olarak "Anadolucu" harekete dair ilk işaretler ise İslamcı çizgideki *Sırat-ı Müstakim* dergisinden ayrılarak 1913'te *İslam Mecmuası*'nı yayımlayan Musa Kâzım Efendi, Mehmet Şemseddin (Günaltay) ve Halim Sabit'in yazılarında belirdi.

"Kızıl Elma"dan Anadoluculuğa

Anadoluculuk fikrini güçlendirecek gelişmeler yoldaydı. İttihatçıların ideoloğu Ziya Gökalp, Birinci Dünya Savaşı arifesinde yazdığı Kızıl Elma Destanı'nda "Düşmanın ülkesi viran olacak! / Türkiye büyüyüp Turan olacak..!" diyordu, ama savaşın seyri Turan'ın bir hayal olduğunu, kurtuluşun ise Anadolu'ya çekilmekte olduğunu acı şekilde göstermişti.

1912'de İttihatçı aydınlar tarafından kurulan Türk Ocağı savaş nedeniyle yapamadığı 2. kongresini 14 Haziran 1918'de toplamıştı. Kongrede "Türkiya" (o zamanlar Türkiye denmiyordu)

ve Anadolu terimleri etrafında ateşli tartışmalar yaşandı. Ocağın nizamnamesinin 2. maddesinde yazan "Ocağın maksadı, Türklerin harsî birliğine, medenî kemâline çalışmaktır. Ocağın faaliyet sahası bilhassa Türkiya'dır" ifadesindeki "Türkiya", Ziya Gökalp'in formüle ettiği dünyadaki bütün Türkleri tek çatı altında toplamayı hedefleyen "Büyük Turan" ülküsünü ima ediyordu. Bazı üyeler "bilhassa Türkiya" kaydının nizamnameye geçmesinin doğru olmadığını söylediler. Çünkü onlara göre "Anadolu Türkleri son derece bedbaht ve desteğe muhtaç durumda iken, Büyük Turan hayalini takip etmek" yanlıştı. Halide Edip (Adıvar) Hanım da bu fikri destekledi ama ilk gün bir karar alınamadı.

Halide Edip, kongrenin hemen ardından 30 Haziran 1918 günkü *Vakit*'te "Evimize Bakalım: Türkçülüğün Faaliyet Sahası" başlıklı bir yazı yayımladı. Makalede yazar Turancılık ülküsüne bağlılığını belirtiyor ancak bunun mevcut koşullarda gerçekleşmesinin zor olduğunu, dolayısıyla önceliğin eve, yani Anadolu'ya verilmesi gerektiğini belirtiyordu. Tartışmanın Ocak dışına taşması üzerine tepkiler gecikmedi.

Ziya Gökalp, *Yeni Mecmua*'nın 4 Temmuz 1918 tarihli sayısındaki yazısında "Türkçülük" ve "Türkiyecilik" kavramları arasında da ortak noktalar bulunmakla beraber nitelik farkı olduğunu söyledi. Gökalp'e göre harsı (kültürü) belirleyen olgular 'dil' ve 'din' olduğundan, Azerbaycanlılar, Kırımlılar, Kazanlılar, Türkmenler, Sartlar, Özbekler, Kırgızlar, Kaşgarlılar Türkçe konuşan Müslümanlar olarak "Türk milleti"nden kabul olunurlardı. Yazara göre "Evimize bakacak vakit bulabilmek için etrafımızda kardeş Türk evlerinin yerleşmesi lâzım" idi. Bu itiraz etkisini gösterdi ve kongrenin ikinci oturumunda "Türkiyacılar" geri çekildi, nizamname aynen kaldı.

Ama tartışma bitmedi. 16 Temmuz 1918 tarihli *Vakit*'te Köprülüzâde Memed Fuad, 19 Ağustos 1918 tarihli *Tercüman-ı Hakikat*'te Ağaoğlu Ahmed de Anadolu'ya karşılık 'Türkiya' terminden yanaydılar. Halide Edip, 23 Ağustos 1918 tarihli *Vakit*'te "Türkiyacılık Yoktur" başlıklı yazısında önce geri adım atarak, Büyük Türkçülüğe, Turancılığa bağlılığını dile getiriyor, ama sonra "Müşterek idealin geniş yolunda herkes kendi mahal-

lesinden çarpık sokağından yürüyerek gidebilir" diyerek çizgisini koruyacağını ima ediyordu. Nitekim Halide Hanım 1919'da Rusya'daki Narodnikler (=Halka Doğru) hareketinden esinlerek "Anadolu'ya uygarlık götürmek amacıyla" kurulan Köycüler Cemiyeti'nin başkanlığını üstlenecek ve kendi yoluna gidecekti.

Kültürel Anadoluculuk

Birinci Dünya Savaşı'nın mağlup bitirilmesinin ardından 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra vatanın sınırları konusundaki belirsizlik ortamında bu tartışmaların alevlenmesi kaçınılmazdı. "Anadoluculuk" yerine "memleketçilik" demeyi tercih eden Hilmi Ziya (Ülken) Bey, bu dönemde Reşat (Kayı) Bey ile birlikte elyazması 12 sayılık *Anadolu* dergisini çıkardı, sadece Mülkiye öğrencilerine dağıtılan *Anadolu'nun Bugünkü Vazifeleri* adlı bir kitap yazdı.

İttihatçıların en azından bir bölümü tarafından romantize edilmiş Anadolu algısı, Milli Mücadele'nin başlamasıyla daha somut bir hale geldi. Samsun, Amasya, Erzurum, Sivas, Ankara gibi Anadolu kentlerinde şekillenen Milli Mücadele stratejisi Anadolu'yu sadece bir sığınak değil, aynı zamanda mazlum ve mağdur bir halkın yeniden şahlanışının mekânı haline getirdi.

Ankara'da Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi'nin başında herhangi bir coğrafi isim yoktu. Çünkü o günlerde İttihatçılığa kuşku ile bakan kesimleri ikna etmek için gerektiğinde Lazistan, Kürdistan gibi etnik çağrışımlı, gerektiğinde "Anasır-ı İslamiye" gibi kapsayıcı terimler kullanılıyordu. Daha sonra Mustafa Kemal bazı konuşmalarında "Anadolu Büyük Millet Meclisi", bazı konuşmalarında "Türkiye Büyük Millet Meclisi» demeye başladı. Nihayet 8 Şubat 1921 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi'yle Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) adı resmileşti. Bu kurulması hedeflenen yeni devletin isminin ilk ortaya çıkışıydı.

Anadolu Mecmuası

Ama "Anadolucular" mücadeleden vazgeçmemişlerdi. 1920-1923 arasındaki Birinci Meclis'te Mustafa Kemal'e muhalif milletvekillerinin oluşturduğu İkinci Grup'un önde gelenlerinden eski Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in de kurucularından olduğu Anadolu Komandit Neşriyat Şirketi tarafından *Anadolu Mecmuası*'nı yayımlanmaya başladı. 1 Nisan 1924-Şubat 1925 tarihleri arasında 11 sayı çıkan derginin imtiyaz sahibi Mehmed Halid'in (Bayrı) amacı, "bir Anadolu ilmi ve Anadoluculuk mesleği vücuda getirmek" olarak özetlemişti. Mehmed Halid, "yavan" ve "uydurma" diye nitelediği "Memleketçilik" veya "Türkiyacılık" gibi tanımların yerine "müthiş güzellik ve emsalsiz bir cazibe" gördüğü "Anadoluculuk" tanımını öneriyor, "Biz Türk milletinden değiliz Türk soyundanız." "Biz Anadoluluyuz, vatanımız Anadolu, milletimiz Anadolu milletidir" diyor, nihayet "Latince ve Arapça kökenli uydurma kelimeler olan" Türkiye ve Türkiyâ yerine devletin adının "Anadolu Cumhuriyeti" olması gerektiğini söylüyordu.

Dergide Mehmed Halid'ten başka Hilmi Ziya (Ülken), Yahya Kemal (Beyatlı), Mükrimin Halil (Yinanç), Haydar Necip, Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), Ahmed Hamdi (Tanpınar), Faruk Nafiz (Çamlıbel), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Necip Fazıl (Kısakürek) gibi isimler de yazıyordu.

Dergideki yazıların çok genel bir özetini yapmak gerekirse, 26 Ağustos 1071 tarihli Malazgirt Zaferi, Anadolu coğrafyasını kesin olarak bir Türk yurduna dönüştüren ve bu yeni yurt/toprak ile milletin bütünleşmesini sağlayan Türk istilasının bir simgesiydi. Mükrimin Halil'e göre Türkiye tarihinin başlangıç noktası olan Malazgirt Zaferi'nden sonraki Anadolu tarihinin tamamını, "coğrafyadan vatana" dönüşümün geçirdiği aşamalar ve süreklilikler oluşturuyordu. Bu bağlamda Selçuklular dönemi bir "asr-ı saadet" olarak kabul ediliyor, genel olarak Osmanlı dönemi, Anadolu'nun yani öz vatanın gerçek sahibi olan Türkmenlerin ihmal edildiği ve dışlandığı söyleniyor, "Müstemlekeli" olarak nitelenen İttihat ve Terakkiciler ise, "Anadolu'yu istedikleri gibi kullanmakla" suçlanıyordu.

Kürt ve Ermenilerin hakkı yoktur

Derginin ortak yayımlanan 9-10-11. sayısında imzasız olarak çıkan "Kürdistan Yoktur" başlıklı yazıda ise dergi yazarlarından Mükrimin Halil'in *Yeni Gün*'de çıkan bir makalesi konu ediliyordu. Mükrimin Halil 13 Şubat 1925'te patlak veren Şeyh Sait İsyanı nedeniyle Doğu Anadolu'nun bir kısmına haksız ve asılsız olarak "Kürdistan" adı verilmesinden yakınıyor ve sadeleştirilmiş Türkçeyle şöyle diyordu:

> Halbuki hakikatte, Anadolu'nun hiçbir tarafında Kürdistan denilecek bir yer yoktur. İsimleri sayılan tarihçilerin Kürdistan dedikleri mahalde -ki Anadolu'nun doğu bölgesidir- M.Ö. 6. asırdan evvelki zamanlarda Urartu ve Halt namında iki kavim oturdu. M.Ö. 6. asırda Frigyalılar'ın bir şubesi olan Ermeniler buraya geldiler ve Türk istilasına kadar burası Ermeniye diye adlandırıldı. Hicrî 5. asırda Türk istilasıyla Türklere vatan olan bu topraklarda Selçuklular, melik tayfası ve nihayet Osmanlılar devrinde tamamıyla Türk diyarı halinde kaldı. Kürtler kadar Ermenilere de izafe edilen bu yerlerle ne Kürtlerin, ne de Ermenilerin maddî ve manevî hiçbir alaka ve münasebetleri yoktur.

Görüldüğü gibi, Anadolucuların, 1071'e kadar Anadolu'nun ahalisi olan Türk olmayan unsurları "Anadolu halkları" arasında saymaya gönülleri yoktu.

Dergi çevresinin Mustafa Kemal'e bakışı ise oldukça mesafeliydi. Örneğin Eskişehir Mebusu Mehmed Arif Bey'in yazdığı *Anadolu İnkılabı* adlı kitabın tanıtım yazısında "Anadolu inkılabını birkaç kişinin eseri zannedenler", "Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları evvelden hazırlanmış ve ayaklanmış bir cereyanın başına geçmişlerdi" gibi ifadeler vardı.

Derginin yazarları, Hüseyin Avni Bey'in liderliğinde Anadolu Cemiyeti adı altında örgütlenmeye çalışmışlarsa da 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu yüzünden bunu yapamadılar, dergiyi kapatmak durumunda kaldılar. Turancılık ve İslâmcılık gibi "hudut tanımayan" ideolojilere karşı yerel bir ideoloji olan (buna şehre karşı köyü temsil etmeyi de ekleyebiliriz) Anadolu-

culuk hareketinin ikinci evresi de sona erdikten sonra bir yandan Türk Ocağı teşkilatları aracılığıyla evin içine dönüldü, bir yandan da Müslüman Türk etnisitesini merkeze alan "Türk ulus devleti"nin inşasına girişildi ve Türk Tarih Tezi ile Turancılığa romantik göndermeler yapıldı. Böylece zevahir kurtarıldı...

1930'lardan itibaren Anadoluculuk hem *Dönüm, Çığır, Millet* gibi dergilerde romantik tarzda işlendi, hem de Hilmi Ziya Ülken'in "İdeolojik Anadoluculuk" diye adlandırdığı hareketlere (Remzi Oğuz Arık, Mehmed Kaplan, Mümtaz Turhan'ın öncülüğünde "Milliyetçi Anadoluculuk"; Hüseyin Avni Bey'in damadı Nurettin Topçu'nun öncülüğünde "İslami Anadoluculuk") evrildi. Bu akımların hepsi de vurguyu Türklüğe yaptılar veya Kürtler, Ermeniler, Rumlar ve diğer gayri Türk unsurlara hiç değinmediler, ya da bu unsurları olumlu ve kapsayıcı bir dille ele almadılar.

Turgut Özal'ın Anadolu Cumhuriyeti

1960'lar "Anadolu" ve "Anadoluculuk" kavramının yeniden moda olduğu yıllardı. Cevat Şakir Kabaağaçlı (Halikarnas Balıkçısı), Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Ekrem Akurgal, Vedat Günyol, İsmet Zeki Eyüboğlu, Melih Cevdet Anday, Orhan Burian, Nurullah Ataç'ın başını çektiği "Mavi Anadoluculuk" akımı kültürel alanda önemli etkiler bıraktı ama siyasi projeye dönüşmedi.

"Anadoluculuk" fikrinin, dolaylı yoldan da olsa tekrar canlanması Haziran 1987'de Avrupa Parlamentosu'nun 1915 Ermeni Soykırımı'nı tanıması ve Türkiye'nin üyelik başvurusunu reddetmesi ile oldu. Dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın 1988 yılında kendi imzasıyla yayımladığı *La Turqui en Europe* adlı kitapta 1930'ların "Türk Tarih Tezi"nin bir versiyonu yer alıyordu: "Bu toprak üstünde bin yıldır yaşayan Türkler, tarihöncesinden beri burada birbirini izleyen tüm uygarlıkların kültürünün mirasçısıdırlar. Anadolu kültürünün mirasıyla, Orta Asya'dan getirdikleri kültürün ve İslam dininin sentezini yap-

mışlardır (...) Neolitik devrimi biz yaptık. Sümerliler de zaten Turani bir halktı. Anadolu uygarlıklarını yaratanlar yerli halklardı. (...) Hititler, Luviler gibi Hint-Avrupalılar, sonra İyonyalılar ve Frigyalılar, daha önce uygarlaşmış olan yerli halklar tarafından özümsenmişlerdi..."

Özal'ın "Anadolu Tarih Tezi"ne (terim bana ait) göre "İyonlar, ilk Anadolu Hıristiyanları, Türklerin ataları" idiler ancak (daha önceki Anadolucu hareketler gibi) Anadolu'nun yerli halklarından Kürtler ve Ermenilerden söz edilmiyordu.

Turgut Özal'ın 1992 yılında, Kürt Meselesi'ne çözüm bulmak için, kendisini ziyaret eden kişilere «Cumhuriyet'imizin adı, örneğin Anadolu Cumhuriyeti olsaydı ne olurdu?" diye sorduğu söylenirdi. Ne gibi cevaplar aldığını bilmiyorum ama yukarıdaki tarihçeye bakarsak, adı değişse bile içeriği pek değişmezdi herhalde...

Özet Kaynakça

Alver, Köksal. "Sosyolojik Açıdan Anadoluculuk," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

Arık, Remzi Oğuz. *Coğrafyadan Vatana*, Remzi Oğuz Arık'ın Eserlerini Yayma ve Anıtını Yaptırma Derneği Yayınları, 1956.

Atabay, Mithat. "Anadoluculuk", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik*, cilt IV, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 515-532.

Aydemir, Şevket Süreyya. *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

Deren, Seçil. "Türk Siyasal Düşüncesinde Anadolu İmgesi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik*, cilt IV, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 553-540.

Konukman, Ercüment. "Anadoluculuk", *Hareket Dergisi*, cilt I, sayı 1, 1966.

Tachau, Frank. "The Search For National Identity Among the Turks", *Die Welt des Islams*, VIII, 1-2, 1962, s. 165-176.

Üstel, Füsun. "Türk Milliyetçiliğinde Anadolu Metaforu", *Tarih ve Toplum*, sayı 109, 1993, s. 51-55.

SOYDAŞLIK TARİHİMİZDEN

DOĞU TÜRKİSTAN NE YANA DÜŞER?

Geçen yıllarda Çin'in "Şincan Uygur Özerk Bölgesi"nin başkenti Urumçi'de Han ve Uygur kökenli yüzlerce kişinin hayatını kaybettiği olaylar dolayısıyla gündemimize giren "Türkistan", ilk olarak 7. yüzyıldan itibaren Arap coğrafyacılarının kullandığı "Türklerin yaşadığı yer" anlamına gelen ideolojik bir terim. Uygurların yaşadığı bölgeye "Doğu Türkistan" denmesi, "Batı Türkistan" diye ülkenin olduğunu ima ediyor. Bugün dünyanın pek çok ülkesinde Türkler yaşadığına göre Batı Türkistan, Türkiye, Almanya, Fransa, Avustralya ya da başka bir yer olabilir. Kısacası, bu haliyle "Batı Türkistan" tam bir metafor.

Yakup Bey'in hanlığı

Türkistan'ın Çin'in kontrolüne geçmesi 1759 yılında Ming Hanedanı'na son veren Quing (okunuşu Çing) Hanedanı döneminde olmuştu. Qing Hanedanı'nı kuran Mançular çok etnisiteli Çin İmparatorluğu'nda azınlık grubundan oldukları için çok etnisiteli bir ülkenin nasıl idare edileceği konusunda duyarlı davrandılar. Yine de, merkezi iktidarla yerel halk arasında bugüne dek süren gerilimlerin temeli Quing döneminde atıldı. Afyon Savaşları (1839-1842), Taiping (1851-1864) ve Nian (1851-1868) isyanları ile zayıflayan Quing döneminde, ağır bir ekonomik ve mali krize giren bölgede, Uygurlar tam 42 kez ayaklandılar. Bu isyanlar sonucu Kuçar, Yarkent, Kaşgar ve İli Vadisi'nde bağımsız şehir devletleri kurulduysa da Çin egemenliğine tamamen son verilemedi.

Bu konuda ilk ciddi adım 1865'te Yakup Han'ın Ruslar tarafından işgal edilmiş Hokand Hanlığı'nı 1865'te sona erdirip

kendini "Atalık Gazi Bedevlet" ve "Halife" ilan etmesiyle atıldı. Yakup Bey 1866'da Hoten'i, 1867 de Kuça'yı, 1868'de Turfan'ı, 1872'de Urumçi'yi ele geçirdikten sonra, İli Vadisi hariç bölgede başkenti Aksu şehri olmak üzere Kaşgar ve Yarkent'te egemenliğini ilan etti. Yakup Bey'in istikrarı sağladıktan sonraki ilk işi Rusya ve Hindistan'ın egemeni Britanya ile dostane münasebetler kurmak oldu. Diğer yandan, İngilizlerin de teşvikiyle Osmanlı Padişahı Abdülaziz'e (1861-1876) bir elçi göndererek yardım ve himaye talep etti. Panislamist düşüncelerin filizlenmeye başladığı bu dönemde Abdülaziz bu çağrıya kayıtsız kalmadı. Enderun'dan Murat Efendi'nin başkanlığındaki dört muvazzaf ve dört emekli subayı 2 bin piyade tüfeği, altı sahra topu ve cephane yapımında kullanılan barut ve malzemeleriyle birlikte Bombay üzerinden Doğu Türkistan'a gönderdi. Heyet, Kaşgar'da 100 pare top atışı ile karşılandı. Doğu Türkistan'ın önemli şehirlerinde Abdülaziz adına hutbeler okundu, paralar kestirildi. Osmanlı Devleti'nin Yakup Han'a "Emir" unvanını vermesi şerefine yapılan törende İngiliz temsilcileri de hazır bulunmuştu, çünkü o günlerde İngilizler bölgeyi Rusya ile Çin arasında bir tampon olarak görüyorlardı.

Bölgenin Çin kontrolüne geçişi

Ancak bu "Altın Çağ" kısa sürdü. Yakup Bey'in 1877'de ölmesinden sonra bölge Mançu Hanedanı'nın valisi Zuo Zongtang'ın kontrolüne geçti. Zuo'nun kuvvetleri sadece bölgeyi kontrol etmekle kalmadılar, Rus kuvvetlerinin geri çekilmesini de sağladılar. Zou, bölgede istikrarı sağlamak için bölgeyi Çin'in geri kalanından izole etti. 1884 yılında bölgenin adı, Çin'in 19. vilayeti olarak, ideolojik nedenlerle, "Yeni Topraklar" manasına gelen *Şin-Çiyang*' a (Türkçeye Şincan veya Sincan diye geçti) çevrildi.

Her ne kadar bu tarihten sonra Türk ve Türkistan kelimelerinin kullanılması, bu adla gazete dergi çıkarılması, Türkiye'den ve İslam ülkelerinden gazete, kitap getirilmesi yasaklandıysa da Sun Yat Sen liderliğindeki 1911 Devrimi ile Çin'de Cumhuriyet yönetimi kuruluncaya kadar bölgede önemli bir rahatsızlık ya-

şanmadı. Ama Cumhuriyet Dönemi, Uygurların ayrılıkçı taleplerinin netleşmesinde önemli bir dönüm noktası oldu. Çünkü Çin ulus devletinin kurucu babası Sun Yat Sen, Han kökenliydi ve her ne kadar azınlıkların kendi kimliklerini gerçekleştirmesine sıcak bakıyorsa da, ona göre, Uygurlar Hanların alt etnik gruplarından biriydi. Hanların bölgenin verimli tarım alanlarına göç ettirilmesi, bölgenin Han bürokratlar tarafından yönetilmesi bu dönemde başladı.

Ceditçiler-Kadimler çatışması

Uygurların buna tepkisi kimlik mücadelesine hız vermek oldu. Bu konuda iki temel akım çarpışıyordu. "Cedidçiler" (Yenilikçiler) denen grup seküler milliyetçilerdi, "Kadimler" (Eskiler) ise Hotan Emiri'nin başını çektiği radikal dinci hareketti. 1930'da Han Maksud'un ölümünden sonra bölge valiliğine getirilen Jin Shuren'in Kumul'u ele geçirip, vergileri artırması ve Han Çinlilerinin bölgeye yerleştirilmesi sistematik hal almasıyla birlikte Uygurlar yeniden ayaklandılar. 1931 tarihli Kumul İsyanı ile birlikte Müslüman Çinliler olan Huilerin egemen olduğu Gansu eyaletinin feodal beyi *Ma* Chung-Ying (*Ma* bir unvandı.) bölgeyi işgal etti. *Ma* Chung-Ying'in ve Huili feodallerin gaddarane idaresi Uygurların Müslüman Huilere karşı antipatisini artırdı. Bu durum, Uygur milliyetçiliğinde İslamın rolünü azaltırken etnik vurguyu güçlendirdi, yani ibre Kadimcilerden Cedidçilere doğru döndü.

Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti

Mart 1933'te Muhammad Emin Buğra ve iki kardeşi Tarım Havzası'nda Hotan Emirliği'ni ilan ettiler. Rusların yardımıyla sona erdirilen bu oluşumu Eylül ayında Cedidçilik, bağımsızlık, reformculuk ve milliyetçilik idealleri ile Sabit Damolla ve eski Kumul Hanlığı Veziri Hoca Niyaz'ın 12 Kasım 1933'te ilan ettiği Şarki Türkistan Türk İslam Cumhuriyeti izledi. (Bazı kaynak-

lara göre devletin adı Müstakil İslami Şarki Türkistan Cumhuriyeti idi.

Sabit Damolla ve Hoca Niyaz, Doğu Türkistan'ın Rusya yanlısı Çinli Valisi Şen-şi-sey ile ittifak içinde Aksu merkezli, Tarım Havzası'nın kuzeyinden Hotan'a kadar uzanan bölgede egemen oldular. Ama o yıllarda bölgeyi adeta Rusya yönetiyordu, çünkü Şen-şi-sey Rus yanlısı bir bürokrattı. Öyle ki ordu, polis, sağlık, eğitim teşkilatı başta olmak üzere tüm kamu yöneticileri *de facto* 20 kadar Rus subayına bağlı çalışıyordu. Ülkede Rus ajanları, araştırmacıları, tüccarları cirit atıyordu. Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti, yıllardan beri bölgeyi sarmış olan yolsuzluk, rüşvet, karaborsacılık, enflasyonla boğuşurken Başbakan Sabit Damolla, SSCB, Afganistan, İran, Türkiye ve Hindistan'a (o yıllarda Britanya'nın sömürgesiydi) elçiler göndererek yardım almaya çalıştıysa da çağrılarına karşılık bulamadı. Bu "cumhuriyet" Şen-şi-sey'in kuvvetleri tarafından tarihe gömüldü. Devletin ömrü kısaydı ama Uygur milli kimliğinin pekişmesinde önemli katkıları oldu.

Çan Kay Şek'in politikaları

Sun Yat Sen'in 1925'te ölmesi üzerine iktidara gelen aşırı Han milliyetçisi Çan Kay Şek Çin'deki tüm azınlıkların "aslında Han kökenli" olduğunu ileri sürerek Uygur kimliğini ezmeye soyundu. 1942'de "Kuzeydoğu Gelişmesi" politikasını uygulamaya başladığında ilk işi Doğu Türkistan'a Han göçünü teşvik etmek oldu. Başlangıçta milliyetçi hükümetin hedefi 10 bin memur, teknisyen ve öğretmeni ve ailelerini Doğu Türkistan'a göndermek ve bölgeyi merkeze bağlamak olarak açıklanmıştı. Ancak bu politika giderek Hanların bölgede bir çeşit *Apartheid* (ırk ayrımı) rejimi kurmasıyla sonuçlandı.

İkinci Dünya Savaşı'nın SSCB aleyhine geliştiği yıllarda Vali Şen-şi-sey çark ederek Sovyet yetkilileri bölgeden kovdu, fakat tam o sıralarda Uygur milliyetçi liderleri de görüş ayrılığına düşmüşlerdi. Tıp tahsilini İstanbul'da yapmış olan Dr. Mesut Sabri bağımsızlık için ABD'nin yardımına güveniyordu. İsa Yusuf Alptekin Milliyetçi Çin parlamentosuna ve hükümetine ümit bağ-

lamıştı. Muhammed Emin Buğra ve Mahmut Muhiti grubu ise "düşmanın düşmanına" yani Japonlara bel bağlamıştı. Sonunda Uygurların kaderini Ekim 1944'te Gulca'nın güneyindeki Moğol yurdu Nilka'da patlak veren Kazak isyanı tayin etti.

Bir cumhuriyet daha

Daha sonra Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki İli, Altay ve Tarbagatay bölgeleri de katıldığı için tarihe "Üç Bölge İsyanı" olarak geçen bu isyanı bastırmak için Çan Kay Şek yönetimi çok sert tedbirler aldı. Bu sefer, savaşta ibrenin lehlerine dönmesi üzerine yeniden gözde olan SSCB'nin de yardımıyla isyancılar Gulca'yı ele geçirdiler ve 12 Kasım 1944'te Şarki Türkistan Cumhuriyeti'ni ilan ettiler. Yine SSCB'nin yardımıyla Doğu Türkistan orduları İli, Tarbagatay ve Altay bölgelerini de yeni Cumhuriyet'in topraklarına kattı. Ancak bir süre sonra Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve Sovyetler Birliği'nin Mançurya'da bazı ayrıcalıklar elde etmesi karşılığında SSCB, Doğu Türkistan üzerindeki vesayetinden vazgeçti ve 1945'ten itibaren bölge yerel Uygur yöneticiler ve Çin Halk Cumhuriyeti'nce ortaklaşa yönetildi.

Çin'le Uygur temsilcileri arasındaki uzun görüşmelerden sonra 1947'nin başlarında ilk defa üç Türkistanlı, Dr. Mesut Sabri "Genel Vali", İsa Yusuf Alptekin "Hükümet Genel Sekreteri" ve Canım Han Hacı "Maliye Bakanı" görevlerine atandıysa da bundan sonrası merkezi hükümetle yerel yönetim arasında bilek güreşi ile geçti. Sonunda, Doğu Türkistan SSCB ile Çin arasında yapılan stratejik bir anlaşmanın kurbanı oldu. İddialara göre Stalin'in göz yummasıyla Ekim 1949 tarihinde Gulca'yı işgal eden Mao'nun Komünist orduları, bölgenin *de facto* bağımsızlığına son verdi.

Komünist dönem

1949'dan sonra Uygurlara otonomi verildi ama Uygurların başkaldırısı hiç bitmedi. Çin resmi kaynaklarına göre 1951-1981

arasında Uygurlar tam 19 kere isyan ettiler. Aslında 1949 ile 1956 arasındaki Çin hükümetleri, Uygurları kazanmak için çalıştılar, en azından İslam karşıtı politikalar gütmediler ancak 1958-1961 arasında, Çin'i tarımsal bir toplumdan endüstrileşmiş bir toplum haline çevirme iddiasıyla yürürlüğe konan "İleriye Doğru Büyük Sıçrayış" adlı ekonomik ve sosyal program, milyonlarca kişinin ölümüne neden olan bir kıtlıkla sona erdiğinde Çin'in bütünü ile birlikte Doğu Türkistan da büyük zararlar gördü. Sadece 1959'daki kıtlık döneminde 500 bin civarında Uygur SSCB'ye sığındı. Pantürkist eğilimli Uygur örgütlenmeleri de bu yıllarda filizlenmeye başladı. Ancak bu yıllar boyunca, sadece Uygurlar değil, Doğu Türkistan'da yaşayan Han gençliği de huzursuzdu. 1979'da, hayat koşullarından şikâyet eden 8 bin Han gencinin Aksu'da yaptığı büyük gösteri ve göstericilerden bininin katıldığı 100 günlük açlık grevi Doğu Türkistan'ın modern tarihindeki en önemli siyasal olay oldu.

1976'da ölen Mao'nun halefi Deng Xiaoping döneminde Doğu Türkistan'da merkezi yönetimin baskısı oldukça azaldı, ancak bölgenin sorunları ağırlaşarak sürdü. 11 Eylül 2001'deki İkiz Kuleler saldırısından sonra, Çin yönetimi, Doğu Türkistanlı ayrılıkçıları El Kaide ile ilişkilendirmeye başladı.

Son yıllardaki gerilimlerde Türk milliyetçileri "soydaşlık" ilişkisi yüzünden, İslamcılar Müslümanlık ortak paydasından dolayı infiale sürüklendi. Solcular, özünde bir insan hakları ihlali olan konuyu bu kesimlere terk etmişken Türkiyeli Kürtler ise Çin'deki 56 etnik gruptan en büyüğü olan ve nüfusun yüzde 9'unu oluşturan Hanlarla nüfusun yüzde 1/3'ini oluşturan Uygurlar arasındaki ilişkilerle Türk-Kürt ilişkisindeki, Kürdistan-Türkiye ilişkisi ile Doğu Türkistan-Çin ilişkisindeki benzerliklere işaret ederek, Türk milliyetçilerini ve muhafazakârlarını samimiyet testine davet ediyorlar.

Uygurlar Çin'in Kürtleri mi?

Gerçekten de Uygurların ve Kürtlerin kendi *millet-i hakimeleri*'ne karşı verdikleri uzun ve kanlı mücadele (güçlü ve zayıf yanlarıyla) ve Hanlarla Türklerin bu kesimlerin taleplerine verdiği tepki, dış güçlerin müdahalesi gibi konular birbirine çok benziyor. Bu benzerlikler yüzünden Türkiye'nin Urumçi'de yaşanan olaylara gösterdiği tepki bu kesimlere ve uluslar arası topluma samimi görülmüyor, zaten Türkiye de sırtındaki kamburlar yüzünden doğru dürüst tepki gösteremiyor. Öte yandan, 1915 Ermeni Tehciri/Kırımı'nda vuku bulan yüz binlerce ölüm ve öldürme olayına "katliam" bile diyemezken, 186 kişinin (ki en azından bir kısmının Han kökenli olduğu anlaşılıyor) çatışmalarda öldürülmesine "neredeyse soykırım" diyebiliyor.

Bölgenin Komünist güçlerin denetimine girdiği 1949'dan sonra, "milli mücadelelerini hür bir ülkeden yönetmek üzere" 1952-1960, 1965 ve 1980 sonrasında üç parti halinde Türkiye'ye iltica eden ve bugün ağırlıklı olarak İstanbul ve Kayseri'ye yerleştirilen Doğu Türkistanlılar (yaklaşık beş bini Uygur, 15 bin kadarı Kazak asıllı) ise Kürt Meselesi başta olmak üzere, Türkiye'nin azınlık sorunları konusunda muhafazakâr Türk milliyetçiliği ile birlikte hareket ediyorlar. Gelmiş geçmiş tüm hükümetlerin (ki çoğu milliyetçi-muhafazakârdı) Çin'le ilişkileri bozmamak için konuya mesafeli durduklarını da ekleyelim. Yani bu konuda bütün tarafların ciddi bir özeleştiri yapması gerekiyor. Konuyu kendi meşrebimize göre bir "kimlik meselesi" olarak değil, bir insan hakları meselesi olarak ele almanın tam zamanı.

Özet Kaynakça

Alptekin, İsa Yusuf. *Unutulan Vatan Doğu Türkistan*, Seha Yayıncılık, 1999.

Andican, A. Ahat. *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2003.

Armaoğlu, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004.

İklil, Kurban. *Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944–1949)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

İlkul, Ahmet Kemal. *Çin-Türkistan Hatıraları*, haz. Yusuf Gedikli, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997.

Önal, Metin. *Çin'in Etnik Politikaları Çerçevesinde Doğu Türkistan Sorunu*, der. Bekir Günay, Kültür-Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Saray, Mehmet. *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, cilt 1, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

HEM YAKIN, HEM UZAK: BULGARİSTAN TÜRKLERİ

14. yüzyıldan itibaren Osmanlı egemenliğine giren Bulgaristan'da 15. yüzyıldan itibaren Anadolu'dan göç ettirilen yörüklerden oluşan büyük bir Türk nüfus yaşıyordu. Ruslar 1806, 1811 ve 1829'da Balkanları işgal ettiğinde Bulgar gönüllüleri Ruslara katılmış, 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Rusların yanında Osmanlılara karşı savaşmışlardı. Osmanlı'nın buna cevabı ise 1850'lerden beri dalga dalga gelen Çerkesleri Balkanlara yerleştirip Slavlara karşı savaştırmak olacaktı.

Aşkın Koyuncu'nun kaynakçada belirttiğim makalesine göre 1864 yılında kurulan Tuna Vilâyeti; Rusçuk, Varna, Tulça, Vidin, Tırnova, Sofya ve Niş sancaklarından oluşuyordu. Tuna Vilayeti'nde nüfusun ana bileşenini (Hıristiyan) Bulgarlar ve (Müslüman) Türkler teşkil ediyordu. Niş Sancağı, 1869-1874 yılları arasında Prizren Vilayeti'ne bağlandı. 1876'da Sofya ve Niş Sancağı Tuna Vilayeti'nden ayrılarak Sofya Valiliği kuruldu. 1877'de ise Sofya Sancağı Edirne Vilayeti'ne, Niş Sancağı da Kosova Vilayeti'ne bağlandı. Bütün bu değişimlerden sonra nüfusu hesaplamak zor olsa da yazarın hesaplamalarına göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce bölgede en az 1.100.000 dolayında Türk ve Müslüman, 1.700.000 dolayında gayri Müslim nüfus yaşıyordu.

Batak Olayı sonrası

Nisan 1876'da Batak köyünde başlayarak hızla çevreye yayılan ve Avrupa'da ciddi bir Osmanlı/Türk düşmanlığına zemin teşkil eden Osmanlıların deyimiyle "Batak Olayı", Batılıların deyimiyle

"Bulgar Dehşeti"nden sonra Bulgarlar Avrupa'nın da desteğiyle bağımsızlığa bir adım daha yaklaştılar. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu tarafından kaybedilmesinden sonra imzalanan Berlin Antlaşması'yla Bulgaristan'a iç işlerinde bağımsız "Prenslik" statütüsü verildi, ancak anlaşma Bulgaristan'da yaşayan Türk nüfusunun dini ve kültürel haklarını da garanti altına alıyordu. Türk okulları özel statüde sayılıyor ve bunların yönetimleri Türk cemaatine bırakılıyordu. Ancak alttan alta işleyen dışlama politikaları ve anavatanın da teşvikleri ile 1883'te 200 bin, 1886-90 arasında 75 bin, 1893-1902 arasında 70 bin "Türk asıllı" İstanbul'a ve Anadolu'ya göçtü.

Kaç Müslüman/Türk öldü?

Ölüm ve Sürgün kitabının yazarı Justin McCharty'ye göre 1878 sonrasında Türkler şu dört nedenle kitlesel olarak öldüler: 1) Gerek savaş meydanlarında gerekse bağımsızlıkçı Bulgar çeteleriyle Osmanlı (Türk, Çerkes) çeteleri arasındaki çatışmalardaki ölümler ("Çerkesler sadece Bulgar köylerini değil Türk köylerini de talan ediyordu" diyor yazar.), 2) (Az olarak) Bulgar ve (esas olarak) Rus birlikleri (Kazaklar) tarafından öldürülmeler, 3) Açlık ve hastalıktan ölümler, 4) Sığındıkları ülkelerde yaşam koşullarından dolayı sürgünlerin ölümleri.

Bu nedenlerin ilk üçünü içeren bir anlatıyı Edirne'deki Britanya Konsolosu Edmund Calvert'in İstanbul'daki Britanya Büyükelçisi Austen H. Layard'a yazdığı şu raporda görebiliyoruz:

> Müslüman köylülerin talaları, evleri, besi hayvanları ve her türlü malları ellerinden alınmıştır. Bu süreç her gün, her ay boyunca işletilmiştir. Sonunda köylüler ahırlarda, barakalarda, kulübelerde barınmak zorunda kalmışlar e tam bir yoksulluğa düşürülerek tekrar tekrar uygulanan ve her defasında daha güçlü olan bir soyguna maruz bırakılmışlar, hatta bazen bu zulüm kurbanların derisine kızgın demir yapıştırma vahşetleri uygulanmıştır. (...) Bunu yapan Rus-Bulgar jandarmasının bir subayıdır. Bulgarların baltası, bıçağı, kalın sopası her yerde işlemiş durmuş-

> tur. Herhangi bir hıristiyanın herhangi bir Türk kızına yahut kadınına keyfince saldırıp ırzına geçmekte özgür bulunduğu ve hıristiyanların kendilerine tanınan bu serbestlikten alabildiğine yararlandıkları kesinlikle gerçektir. (...) Bütün bunlar, yapanların yanına kesinlikle kar kalmaktadır. Şimdiye kadar bir Türke karşı işlenmiş herhangi bir suçtan dolayı bir tek hıristiyan cezalandırılmış ve bir tek Bulgar bile tutuklanmış değildir, burnu havada diye nitelenmekle kendilerine haksızlık edilmiş olmayacak Rus yöneticiler olan bitene karşı ilgisiz kalmaktadır.

O dönemde Türk sığınmacılar Çerkes sürgünlerle aynı koşullara tabi tutulmuşlardı. Burada sadece Justin MacCarthy'nin verdiği bazı rakamları paylaşacağım. Yazara göre o tarihte Bulgaristan'da 1.230.000 Türk yaşıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun elindeki bölgelere ulaşabilmiş sığınmacıların sayısı 515 bin kişiydi. (Bunların 105 bini Edirne Vilayeti'ne, 60 bini Selanik Vilayeti'ne, 140 bini Kosova ve Manastır Vilayeti'ne, 120 bini İstanbul'a, 90 bini Anadolu ve diğer bölgelere sığınmıştı.) Bulgaristan'da ise 725 bin Müslüman / Türk kalmıştı. Dolayısıyla yazara göre 261 bin Müslüman / Türk öldürülmüştü. Bu rakamlar toplanınca Tuna Vilayeti'nin Müslüman / Türk nüfusu 1.230.000'e ulaşıyor. Yazar bu rakamları hangi kaynağa dayandırdığını da açıklamıyor. Halbuki daha önce sözünü ettiğim Aşkın Koyuncu'nun rakamlarına göre o tarihte 1.100.000 Müslüman nüfus vardı. Dolayısıyla ölüm sayılarını ihtiyatla ele almakta yarar var.

1912-1913 Balkan Savaşları

II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılı sonrasında durum biraz düzeldi. Çünkü 1909'da Osmanlı İmparatorluğu ile Bulgar Prensliği arasında imzalanan protokol ile Bulgaristan'ın bağımsızlığı tanınırken Bulgaristan Türklerinin hukuki, dinî ve kültürel konularda Bulgarlarla eşit haklara sahip olacağını da belirtilmişti. Türk cemaatinin liderliğini Başmüftü yapacaktı. Bunun ve müftülerin maaşını Bulgaristan hükümeti ödeyecekti. Ancak aynı yıl çıkarılan "Milli Eğitim Yasası" ile tüm Bulgar okulları

merkezi yönetime alınınca Türk okullarının sıkıntıları arttı. Cemaatin de varlıklı olmaması yüzünden yeni okullar açılamadı. Eskiler zayıfladı, ama hep varoldular. Hatta bu tarihlerde 80'e yakın Türkçe gazete ve dergi yayımlandı.

Osmanlı İmparatorluğu savaşta büyük hezimete uğradı. 29 Eylül 1913 tarihli İstanbul Barışı, 14 Kasım 1913 tarihli Atina Barışı ve 13 Mart 1914 günü Sırbistan'la imzalanan antlaşmadan sonra Osmanlı İmparatorluğu tüm topraklarının üçte birini, nüfusunun beşte birini, Rumeli'nin yüzde 89'unu, Rumeli nüfusunun yüzde 69'unu kaybetmiş, dolayısıyla sadece küçülmekle kalmayıp bir "Avrupa devleti" olma niteliğini yitirmişti.

Hezimetin bilançosu

Balkan Savaşları sırasında Rusya yoktu, her biri kendi "milli" çıkarları için Osmanlı'yla çatışan, zorba, sömürücü ve işgalci olarak gördükleri Osmanlı'yı topraklarından söküp atmak için savaşan Yunanlar, Bulgarlar, Sırplar, Karadağlılar vs. vardı. Ama bu gruplar aynı zamanda kendi aralarında da savaşıyorlardı. Bir yandan birbirini öldüren bu gruplar, aralarında anlaşıp Müslümanları toptan Balkanlardan sökecek güçte ve kafada olmadıkları için komitacıların köylere baskın yapıp halkı katletmesi dışında esas olarak Müslümanları sürekli birbirinin topraklarına sürmekten başka bir yöntem bulamamışlardı. Yüz binlerce (bu konuda güvenilir istatistik yok) Türk savaşta ve savaş dolayısıyla çıkan karışıklıklarda ölürken Ceren Çolak'a göre 200 bin, Justin MacCharty'ye göre 414 bin (bazı kaynaklara göre 440 bin) Türk kökenli, Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmek zorunda kaldı. (Bu savaşların Balkanların Hıristiyan halklarını da tarumar ettiğini unutmayalım.)

Mutlu dönem: Bulgar Halk Çiftçi Partisi iktidarı

29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Barışı ile Bulgaristan Türklerinin önceki hakları teyit edilmişti. Hatta iki ülke arasındaki

ilişkiler o kadar düzeldi ki Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan, Almanya ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun müttefiki oldu. İki ülkenin askerleri Romanya cephesinde Ruslara karşı birlikte savaştılar. Bu yakınlaşma sayesinde Bulgaristan Türklere, Türkçe adlar kullanma hakkını iade etti. Savaş bilindiği gibi Almanya ve müttefiklerinin yenilgisiyle sonlandı. Savaş sonrasında İtilaf Devletleri'nin Bulgaristan'la imzaladığı 1919 tarihli Neuilly Barış Antlaşması ile ülkede yaşayan tüm azınlıkların dinî ve kültürel özgürlükleri teminat altına alındı. 1918-1923 arasında yönetimde olan Bulgar Halk Çiftçi Partisi (kısaca Çiftçi Partisi) döneminde Bulgaristan Türkleri gayet rahat yaşadılar. Partinin yöneticilerinden Konstantin Muraviev, Ivan Evstratiev Geshov, Todor Ivancov, Konstantinov Stoilov ve daha nicesi İstanbul'daki Robert Kolej'de eğitim görmüşlerdi. Muraviev partinin lideri Aleksandar Stamboliyski'nin yeğeniydi aynı zamanda.

Sadece 1921-1922'de açılan Türk okulu sayısı 1.712 idi. Ancak 1923'te Çiftçi Partisi faşist bir darbe ile devrildi, Stramboliyski ve partinin önder kadrosu öldürüldü ve "Bulgaristan Bulgarlarındır" sloganı ile Türklere yönelik baskı politikaları başladı. Örneğin Türkiye'deki alfabe devrimine paralel olarak Türk okullarında Latin alfabesine geçme isteği reddedildi ve yine aynı yıl, 1922'de açılmış olan Şumnu Öğretmen Okulu kapatıldı. Öğretmen yetiştirme işi yine Türk cemaatine ait olarak aynı yıl kurulan Şumni İlahiyat Okulu'na verildi. Esas olarak Kemalist modernleşme projesine yoğunlaştığı için "soydaşlar" konusunda aktif davranması beklenmeyen Türkiye, 1925'te Bulgaristan'la bir göç anlaşması imzaladı. Ardından büyük bir grup Türkiye'ye göç etti. Geride kalanlar ise giderek radikalleştiler. Örneğin 1926'da Bulgaristan Türk Spor Birliği'nin adı "Turan Derneği" olarak değiştirildi. *Turan* adlı bir dergi yayımlamaya başladılar. Öyle ki Çiftçi Partisi tekrar toparlanarak 1931'de Ulusal Blok Hükümeti'nde yer aldığında ilk işi milliyetçilikle mücadele kapsamında Turan Derneği'ni kapatmak olacaktı. 17 Nisan 1933'te Deliorman bölgesindeki Razgrad'da Türk Mezarlığı'nın *Rodna Zaştita* (Vatan Müdafaası) adlı aşırı milliyetçi örgüte bağlı 200 kişilik bir Bulgar grubu tarafından tahrip edilmesiyle Türkiye-Bulgaristan ilişkilerinde yaklaşık bir yıl süren bir burulma yaşandı.

Sosyalist dönemin tutarsız politikaları

1934'te bütün bunları önemsiz kılan bir gelişme yaşandı. Çiftçi Partisi'nin de içinde olduğu Ulusal Birlik Hükümeti, faşist bir darbe ile yıkıldı. Yeni iktidar Atatürk'ün Balkan Antantı'na ilgi göstermedi ve Bulgaristan-Türkiye arasındaki siyasi ilişkiler adeta dondu, ancak nüfus hareketleri durmadı. 1923-1939 arasında yaklaşık 200 bin Bulgaristan Türk'ü Türkiye'ye geldi. İkinci Dünya Savaşı'na kadar sadece geride kalmayı göze alan Türkler değil, tüm azınlıklar ve faşist olmayan Bulgarlar baskı altında yaşadılar. Ancak savaş sırasında Bulgar komünistlerinin başını çektiği Vatan Cephesi Nazileri ve işbirlikçisi Bulgar monarşisini yenilgiye uğratınca Georgi Dimitrov'un (ö.1949) liderliğinde Bulgaristan'da yepyeni bir dönem başladı.

Savaş sonrasında kurulan sosyalist düzende "milliyetler meselesi", "sınıf meselesi"nin arkasına konulduğu için, Bulgaristan hükümetleri aynen Türkiye'nin kendi azınlıklarına yaptığı gibi yok sayma-inkâr-asimilasyon-entegrasyon seçeneklerini aynı anda kullanmaya devam ettiler. Örneğin 1946'da tüm okullar devletleştirilmişti ama buna karşılık Türk okullarında Türkçe eğitime devam edildiği gibi 1944'te Türk okullarında okutulan 23 ders kitabının adeti, 1953-1954 arasında 85'e yükselmişti. Amaç, Türk toplumunu sosyalist idealler çerçevesinde Bulgar toplumuna entegre etmekti. (Bununla paralel olarak savaş öncesi 46 olan müftü sayısı 1959'da altıya indirilecekti, çünkü din de entegrasyonun önünde önemli bir engel olarak görülüyordu.)

1950'de Türkiye'ye göçmen notası

Sosyalist rejimde ülkedeki tüm araziler özel mülkiyetten kolektif mülkiyete geçirilmesinden zengin Türkler zarar görse de yoksullar bu durumdan faydalanmıştı. Ama yine de Türkiye'ye göç durmadı, 1940-1949 yılları arasında 21 bin kişi Türkiye'ye geldi. Bulgar tarafı bundan bile rahatsız oldu ve Türkiye'ye üç ay içinde 250 bin göçmenin birden alınması için nota verdi. Türk tarafına göre (örneğin Demokrat Parti'ye yakın *Zafer* gazetesi-

nin yazarı Mümtaz Faik Fenik'e göre) Bulgarların dört amacı vardı: 1) Türklerin mallarının üzerine oturmak, 2) Üretici olmayan çingeneleri Türkiye'ye göndererek Türkiye'nin başını belaya sokmak, 3) Komünistleri Türkiye'ye sokmak, 4) Türkiye'ye ekonomik bakımdan zarar vermek. Sosyalist tarihçilere göre ise esas hedef mülteci Türkler aracılığıyla Türkiye'de sosyalist bir rejimin temellerini atmaktı. Bugünden bakınca daha iyi anlaşılıyor ki ABD'nin yürürlüğe koyduğu Truman Doktrini uyarınca Türkiye'nin Batı Bloku'na kilitlenmesi politikasından SSCB'nin duyduğu rahatsızlık esas tetikleyiciydi.

Türkiye, üç ayda 212.150 kişiye Türkiye'ye giriş vizesi vererek Bulgarların hesabını şaşırttı. Bu dönemde göçmenlere yardım için dernekler kuruldu, bağış kampanyaları, milli piyango çekilişleri düzenlendi. Celal Bayar, Refik Koraltan, Ermeni Patrikhanesi bu kampanyalara yüklü bağışlar yaparak yolu açtılar. Amerikan Ekonomik İşbirliği İdaresi 4 milyon lira değerinde aynî yardımda bulundu. Uluslararası Göçmenler Örgütü, Dünya Sıhhat Teşkilatı, Kanada hükümeti, Amerikan-Ermenisi Hrand Cevheriyan, Amerika'daki muhtelif mezheplere ait kiliselerin ortak teşkilatı olan World Council of Churches gibi değişik kişi ve kuruluşlar da para veya malzeme yardımı yaptılar. Sonuçta Türkiye'de toplanan yardımlar 9 milyona, dışarıdan gelen yardımlar 15 milyon liraya ulaştı.

Neyse ki vize alanların hepsi Türkiye'ye gelmedi. Türkiye, Çingeneleri Bulgaristan'a iade etmek istedi. Bulgaristan kabul etmeyince 1951 yılı içinde iki kez sınırları kapattı. Taraflar altı kez birbirine nota verdi. Bunun üzerine Bulgaristan Türkiye'ye göçü 1953'e kadar yasakladı.

Zayıflayan Türk cemaati

1968'e kadar göç hareketi durakladı ama sonuç olarak 1950-1951 yılında Türkiye 154 bine yakın Türk mülteci kabul etmiş oldu. Türkiye bu yeni nüfusa barınma ve iş olanakları sağlamak için çırpınırken (ve çoğu zaman başaramazken), bu büyük nüfus kaybı Bulgaristan'daki Türk cemaatini çok zayıflattı. Okul-

larda Türkçe öğretmeni bile bulunamaz oldu. Bunun üzerine Bulgaristan hükümeti 1952'de Azerbaycan'dan uzman ve danışman getirdi. Bu uzmanların önerisi uyarınca Kırcaali, Razgrad ve Sofya'da Türk pedagoji okulları, Rusçuk'ta Türk kız lisesi ve ortaokulu açıldı. Okullarda eğitim dili Türkçe yapıldı. Türkçe radyo yayınlarına başlandı. Türk öğrencilere burs verildi. 30 kadar Türk Azerbeycan'a gönderildi. Yeni Türkçe kitaplar basıldı ve Sofya Üniversitesi'nde Türk öğrencilere yer açıldı. Bu okullarda Bulgaristan Türklerinden asistanları olan Azeri hocalar çalıştı. Bu hocaların sosyalist ülkülere bağlılığı derin olmadığı için, okullarda sosyalist eğilimler yerine milliyetçi eğilimler kökleşmeye başladı.

Stalin sonrası

1953'te Joseph B. Stalin'in ölümü üzerine Bulgaristan Türk politikasını sil baştan değiştirdi. 1954'te Todor Jivkov hükümeti kuruldu. 1956'da yapılan nüfus sayımına göre 1 milyon Türk yaşıyordu. Müslüman Bulgarlar olan Pomaklar ise ayrı gösterilmişti. Bu nüfusun üçte biri okuma yazma bilmiyordu. Bunun üzerine 1956'dan itibaren Azeri uzmanlar ülkelerine gönderildi, Sofya Üniversitesi'ndeki Türkçe bölümü kapatıldı, Türk öğretmen okulları ve liselerindeki eğitim dili tekrar Bulgarca oldu. Buna karşılık nüfusu tamamen Türk olan köy ve mahallelerdeki Türk okullarında Türkçe eğitime devam edildi. Türklerin çoğunlukta olduğu yerlerde karma sınıflar oluşturuldu ve eğitim dili Bulgarca oldu. Türklerin azınlıkta olduğu yerlerde ise Türk çocukları Bulgar okullarına alındı. Türkçe tiyatro faaliyetleri, radyo yayınları ve Türkçe kitap basımı durduruldu. Ama daha da vahimi muhalif Türkler için Belene, Lofça gibi toplama kampları kuruldu. Bunun üzerine 1964'e kadar 400 bine yakın kişi mülteci olmak için Türk makamlarına başvuruda bulundu. Ancak Bulgaristan buna izin vermedi. 1964-1966 arasında Türk-Bulgar ilişkilerinde yumuşama yaşanınca bundan Türk toplumu da yararlandı. 1968'de iki ülke arasında parçalanmış aileleri birleştirme anlaşması imzalandı. Buna göre 1952'ye ka-

dar Türkiye'ye göç etmiş ailelerin Bulgaristan'da kalan birinci derece yakınlarına Türkiye'ye gitme izni veriliyordu. Bu kişiler Bulgaristan'daki mallarını satacaklar ve bazı mallarını da Türkiye'ye götürebileceklerdi. (Ancak bu madde çok işlemedi.) İlk göçmen kafilesi 1969'da yola çıktı. Göç fasılalarla 10 yıl sürecek ve 130 bin kişi Türkiye'ye gidecekti. Böylece "komünist rejim" döneminde Türkiye'ye göç eden Türklerin sayısı 290 bine ulaşacaktı.

Jivkov dönemi

"Fazlalıklarını" parça parça atan Bulgaristan 1970 yılında "Komünist Bulgar-Slav toplumu" yaratmak için kolları sıvadı. 1972-1974 ve 1981-1985 arasında iki dalga halinde Çingene, Gagavuz, Türk ve Pomakların adları Bulgarlaştırıldı. Bunlardan 200 bini Türk'tü. Bu kararlara uymayanlar ağır şekilde cezalandırıldı, hatta bazı Türk kaynaklarına göre 10 bine yakın Türk kökenli öldürüldü. Ancak bütün bu politikalara rağmen Türkler, o yıllarda nüfusun yüzde 40'ını oluşturuyordu. 1985'te Turgut Özal yönetimindeki Türkiye ve dünya kamuoyunun da baskısıyla Jivkov yönetimi Türkiye'ye yeni bir göç dalgasına izin vermek zorunda kaldı. 1990 Mayısına kadar süren bu dalgada 313 bin kişinin geldiği söyleniyor.* Bunların bir kısmı hem Türkiye'de uğradıkları hayal kırıklığı hem de Bulgar aydınlarının da konuya müdahil olmasıyla Bulgaristan'da ortaya çıkan yumuşama üzerine Bulgaristan'a geri döndü.

Doğu Bloku'nun yıkılması

1989'da SSCB ve diğer Doğu Bloku ülkelerinde sosyalist-komünist rejimlerin yıkılmasına paralel olarak Jivkov yönetimi de sona erince Türk toplumu için yeni bir dönem başladı. Yeni

* Bütün rakamlara ihtiyatla yaklaşıyorum, çünkü bazen rakamları toplayınca Bulgaristan nüfusunu kat kat aşan sayılara ulaşılabiliyor.

rejim 1984-1989 arasında Türklere ve diğer azınlıklara yapılan haksızlıkları kabul etti ve onarım siyasetine geçti. 1989'da kurulan 160 civarındaki partiden 4 tanesi Türklere aitti. Bunlardan Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH), 1990 seçimlerinde 400 üyeli meclise 23 üye soktu. Yerel seçimlerde 27 belediye başkanlığını ve 653 köy muhtarlığını HÖH adayları kazandı. 1991 Anayasası ile tüm azınlıkların hakları iade edildi. Zorla değiştirilen Türk adları iade edildi, Türkçe konuşma yasağı kalktı, Türk çocuklarının kendi okullarında Türkçe eğitim görmesine izin verildi. Elbette bunların hayata geçirilmesi hemen mümkün olmadı ama zaman içinde hem pedagoji, hem öğretmen hem de ilahiyatçı yetiştiren Türk okulları açıldı. 1994'te HÖH'ün oyu epey düşmüştü ama Türklerin devlet mekanizmasındaki temsiliyeti artmıştı. 1999'da HÖH'ün aldığı oy biraz daha düştü. Hatta resmi olarak 1 milyon, gayri resmî kaynaklara göre 2 milyon civarındaki Türk toplumunun (yine gayri resmî kaynaklara göre Çingene ve Pomaklar da dahil Müslüman nüfus 3 milyona yakındır) ancak yarısının oyunu alabildi. Bugün Türkiye'nin uyguladığı zorlaştırıcı politikalar yüzünden Türkiye'ye göçün olmadığını söyleyenler olsa da benim kanımca Bulgaristan'ın Türkleri entegre etmekte başarılı olması yüzünden artık Türk göçü yok.

Razgrad Olayları

17 Nisan 1933'te, Bulgaristan'da yayımlanan *Deliorman* gazetesinin sahibi Necmettin Deliorman, Anadolu Ajansı Sofya muhabiri Ali Naci Bey'e çektiği telgrafta, 15 Nisan 1933 akşamı Deliorman bölgesinde Razgrad şehrindeki Türk Mezarlığı'nın Rodna Zaştita (Vatan Müdafaası) adlı aşırı milliyetçi örgüte bağlı 200 kişilik bir Bulgar grubu tarafından tahrip edildiğini, bütün mezar taşlarının kaldırıldığını ve mezarların açıldığını ihbar etmişti. Telgrafta, Razgrad'daki Türklerin korku ve heyecan içinde oldukları, müftü ve cemaat reisinin Bulgar bakanlara, parlamento gruplarına ve gazetelere imzalı telgraflar çektiği anlatılıyordu.

Rodna Zaştita Nazilerden ilham alan faşist bir örgüttü. Başlangıçta komünizm ve köylü hareketlerine karşı koymak için kurulmuştu ama daha sonra Yahudi ve yabancı düşmanlığının başını çekmeye başlamıştı. Türkiye'deki gazetelere bakılırsa, örgütün militanları mezarlığın etrafındaki telleri keserek içeri girmişler, sadece eski mezarlardaki kemikleri değil yeni mezarlardaki cenazeleri de dışarı çıkarmışlardı. Olay hem Bulgaristan'daki Türk toplumunda, hem de Türkiye'de büyük üzüntü yaratmıştı.

Bulgar makamları olayları inkar etmemiş ancak mezarlıkların açılmadığını, sadece bir kaç mezar taşının kırıldığını iddia etmişti. Razgrad eski Belediye Başkanı V. Dimov şöyle anlatmıştı mezarlık işinin arka planını:

> Razgrad'daki Türk mezarlıkları sorunu 1922'de Razgradlı bazı Türkler tarafından gündeme getirildi. O zamanlar Dışişleri Bakanlığı benden olayla ilgili bilgi istedi. Şehrin planı düzenlenirken, şehri Çin Seddi gibi çevreleyen bazı Türk ve Bulgar mezarlıklarının istimlâkine izin verilmişti. Türk mezarlıkları onlarca dekar yer kaplamakta. Çünkü onlarda biz Hıristiyanlardaki gibi bir mezara bir kaç kişi defnedilmiyor, herkes ayrı defnediliyor. Mezarlıkların bir bölümü parsellendi ve Dobruca'dan gelen Bulgar göçmenlere dağıtıldı. Çünkü şehir sınırları içinde yer yoktu. Sadece Türk değil, Bulgar mezarlıklarından da bir bölüm yer alındı. Bulgarlar durumu kabullendi, ancak Türkler mukaddesata bir tecavüz olarak gördü ve Bulgaristan'a karşı oklarını yöneltme anını kolladılar. Olayların simdi 10 yıl sonra tekrar gündeme gelmesine şaşırdım.

Bulgar İçişleri Bakanlığı da bu açıklamayı destekliyordu:

> Yıllar önce alınan bir karara göre şehirde birkaç tane olan Türk mezarlıkları birleştirilecekti. Olayların meydana geldiği mezarlık çok eski, daha belirsiz zamanlardan kalma bir Türk mezarlığı. Bu mezarlığı önceden kimse ziyaret etmiyordu. Ancak hükümetin mezarlıkları birleştirme kararından sonra, bazı Türkler defin işlemlerini bu mezarlığa yapmaya başladılar. Amaç kara-

rın uygulanmasını önlemekti. Ve bir gece düşüncesiz bir grup gencimiz, tel örgüleri kaldırarak, bekçinin kulübesini ateşe verdi. Ancak mezarlığın kazılması söz konusu değil. Olay üzerine derhal soruşturma açan polis, bazı tutuklamalar yaptı. Olaydan sonra Ruse (Rusçuk)'den Razgrad'a müfettiş gönderildi. Türk halkı alınan önlemleri görerek sakinleşmiştir.

Bulgar görevlilerin "Türk halkını sakinleştirmek için aldığı önlemler" arasında bu olayları Türk toplumunun dikkatine getiren, ancak getirirken biraz kışkırtıcı bir dil kullandığı anlaşılan Deliorman gazetesinden Mahmut Necmettin Deliorman ile Karadeniz gazetesinden Arif Necip'i kınamak için 20 Nisan'da Razgrad'da büyük bir miting vardı. Miting olaysız sona erdi.

Bulgaristan'da bunlar olurken, Türkiye'de, özellikle İstanbul'da, Milli Türk Talebe Birliği'nin (MTTB) öncülüğünde, milli duyguların köpürtülmesine başlanmıştı. 24 Şubat 1933 tarihli Vagon-Li Olayı'nın kahramanı olan MTTB İstanbul Şubesi'nin miting yapma talebi, İstanbul Valiliği tarafından reddedilince birlik izinsiz miting yapmaya karar verdi.

20 Nisan 1933 günü akşama doğru üniversiteli ve liseli gençler Maçka'daki Bulgar Konsolosluğu'nun önünde toplandı. Başkan Tevfik (İleri) Bey konuşma yaparken güvenlik kuvvetlerinin kalabalığı dağıtması üzerine ara sokaklara giren gençler, Feriköy'deki Bulgar Mezarlığı'nın önünde toplanarak buraya çelenk bıraktılar ve emniyet kuvvetleri ile zaman zaman çatışarak Taksim'e doğru yürüdüler. Olaylar sona erdiğinde başta Tevfik Bey ve Cihad (Baban) Bey olmak üzere 80 kişi tutuklanmıştı. Bu gençlerden 23'ü mahkemeye verildi ama yargılama aşamasında affa uğradılar.

Türkiye'deki tepkilerin de etkisiyle, Razgrad Olayları 24 Nisan 1933'te Bulgar Meclisi'ne taşındı. Ancak olay ne Bulgaristan'da ne Türkiye'de sona erdi. İki ülke arasında yapılması planlanan futbol karşılaşması ileri bir tarihe ertelendi. TBMM'de olay iki kez Denizli Milletvekili Mazhar Müfit Bey tarafından gündeme getirildi, ancak iki sefer de Mazhar Müfit Bey oturuma katılmadığı için konu görüşülemedi. Bulgar hükümetinden bir üyenin bir başka olay vesilesiyle "ahmak Anadolulular" demesi

yeni bir krize neden oldu. Olaydan birkaç ay sonra Bulgaristan'da *Slavo* gazetesinde "Türkiye" başlığı ile Türkiye ve Bulgaristan Türkleri aleyhinde bir makale yayımlandı. Bulgar Hükümeti'nin de eleştirildiği makalede hem Bulgarların Osmanlı geçmişleri konusundaki düşüncelerine hem Türk-Bulgar ilişkilerinin nasıl geliştiğine dair ipuçları vardı:

> Yarım asır öncesine kadar doğrudan himayesi altındaydık. Yakına kadar en büyük komşumuzdu. Biktık! İmparatorluk büyüktü, ancak tarihi nizam gereği yıkıldı. Türkiye yine de komşumuz olarak kalmaya devam etti. Elbette ait olduğu yere toplanarak. Daha önce hakim olduğu yerlere hiçbir hatıra bırakmadı. Sözüm kültürel hatıralar için. Bu yüzden sadece cismî her hakim gibi yakın bir tarihte her şeyini kaybetti. Bizde silinmeye yüz tutan hatıralardan başka bir şey bırakmadı, ancak sayıca önemli bir nüfus bıraktı. Pomak ve temiz Türk bir nüfus. Simdi Doğu komşumuz bu konuda çok hassas. Türkler, Bulgaristan'da Türkçe köy adlarına Bulgarca ad verildiğinde bunu protesto ettiler. Bayındırlık planı çerçevesinde ne zaman bir camiyi dürtsek, her zaman protesto ettiler. Biz hep susuyor ve sabrediyoruz. Ne zaman Türklerin çoğunlukta olduğu bir bölge ya da belediye meclisinde, yol ya da köprü yapılacağı yerde 'tekke' bütçelerine krediler öngörüldü, biz hep sustuk ve sabrettik. Susuyor ve sabrediyoruz, çünkü bizden daha sabırlı insanlar yok. Biz başka inançtan olanlara ve hatta onların küstahlıklarına bile tahammül ediyoruz. Hatır saymaya acele ediyoruz. Biz sabırlı olduğumuz kadar Türkler de, özellikle inanç konularında o kadar hassas. En taze ve karakteristik olay "Razgrad Olayları" denen olaydır. Şehirde muazzam bir alan kaplayan Türk mezarlıkları şehir parkına kadar geliyor. Belediyenin buradaki mezarlıkları ortadan kaldırmak için hiçbir şey yapmaması üzerine, bir grup sabırsız gencimiz bazı mezar taşlarını indiriyor. Olay Türkiye'de büyük kargaşaya sebep oldu. Bulgar Konsolosluğu saldırıya uğradı ve pencereleri kırıldı. Biz hiç olmazsa Türk başkentinde bir şey olmadı diye düşünürken, oradakiler de yapılan bu 'babayiğitlik'ten memnun kaldılar... Ve mezar taşları dikilmeye devam ederken, konsolosluğumuzun pencereleri de kırık

kalmaya devam edecek. Ve [Başbakan] Musanov devam ediyor: "Türkiye ile ilişkilerimiz mükemmel gelişiyor." Tabii ilişkiler mükemmel, bizim Başbakan söylemeyi unutmuş, biz söyleyelim: "Ben orada pilav yedim, şerbet içtim. Abdülhamid'e, beni pilava davet etmedi diye kızan bir zamanlar ki elçimiz gibi değilim." Öyle olsun. Biz hepimiz komşumuzla ilişkilerimizin iyi olmasına seviniyoruz. Ancak mademki mükemmel, sevinçten havalara uçacağız. Ülkemizden geçerken [Tevfik] Rüştü Bey'e yapılan mübalağalı ikramları anlıyorum. Gerekli ilgi göstermek terbiyeli insanların işi. Abartılı dalkavukluk ve alçalmalar netice vermiyor. Türkiye gücünü göstermek için bizim mallara kapılarını kapattı. Aynı malları başka ülkelerden alıyor.... Ancak böyle ufak işler için "dostluğu" bozmaya değer mi? Özellikle de şimdi, Türkiye'nin bizi Yunanistan'la yakınlaştırma inisiyatifini ele aldığı bir sırada. Şaka değil. Ben de Türkiye, Yunanistan ve Bulgaristan arasında bir anlaşmaya sevinirim. Ancak orada kestaneleri ateşten çıkarması bize, yemesi de onlara kalacak diye korkuyorum.

Özet Kaynakça

Çolak, Ceren. "Bulgaristan Türklerinin Türkiye'ye Göç Hareketi (1950-1951)", 2013. <http://johschool.com/Makaleler/804462305_11-%20filiz_colak_makale.pdf>

Hall, Richard. *Balkan Savaşı*, çev. Tanju Akad, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.

Koyuncu, Aşkın. "Tuna Vilayeti'nde Nüfus ve Demografi", 2014. <http://www.turkishstudies.net/Makaleler/880266314_38KoyuncuA%C5%9Fk%C4%B1n-trh-675-737.pdf>

Kutlu, Sacit. *Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

MacCharty, Justin. *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1995.

Uzun, Hakan. "Cumhuriyet Gençliğinin Misyonu Çerçevesinde 1933 Yılı Vagon-Li ve Razgrad Olayları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, cilt 6, sayı 3, 2009, s. 57-81.

War and Diplomacy, *The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, ed. M. Hakan Yavuz ve Peter Sluglett, University of Utah Press, Utah, 2011.

STALİN, NAZİLER VE KIRIM TATARLARI

Kırım Tatarlarını, Gotlarla Alanların bir karışımı olarak görenler de var, ama bugün Cengiz Han'ın ölümünden sonra ortaya çıkan Türk-Moğol hanlıklarından biri olan Altın Ordu (ya da Altın Orda) Devleti (1240-1443) döneminde Müslümanlaştıkları ve Türkleştikleri kabul ediliyor. Altın Orda Devleti'nin yıkılışından sonra kurulan Kırım Hanlığı, 1774 yılına kadar Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı kalmış, 1792 Yaş Antlaşması ile Rus Çarlığı'nın egemenliğine girmişti. Dönemin Rus Çariçesi II. Yekaterina'nın "Kırım Tatarsız Kırım" politikasının sonucu olarak Tatarlar 1810, 1840, 1855, 1860, 1874, 1880 ve nihayet 1905 tarihlerinde dalgalar halinde Osmanlı İmparatorluğu'na göç ederken, yerlerine Ruslar iskân edildi. 1917'ye gelindiğinde Tatarlar 700 bin civarındaki Kırım nüfusunun ancak dörtte birini oluşturuyorlardı.

1917 Bolşevik Devrimi

1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Kırım, Tatar, Alman, Beyaz Rus milliyetçilikleriyle Bolşevikler arasında muharebe alanına döndü. İktidar, taraflar arasında gidip geldikten sonra nihayet Ekim 1920'de Bolşevikler kazandı. Yerel komünist liderlerin arzusu hilafına fakat Lenin'in isteğiyle Kırım Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu. Tatar milliyetçisi Veli İbrahimov'un başını çektiği Milli Fırka kendini feshetti ama fırkanın sol kanadı, otonom bir yönetim içinde faaliyetlerine devam etme imkânı bulabileceklerini düşünerek komünistlerle ittifakı seçti. Bu sayede Tatarlara yönetimde yer verilmeye başlandı. Tatarca okullarda okutuluyor, Tatarca kitaplar, dergiler basılıyordu. Bu özgürlük

hali, Vladimir I. Lenin'in Ocak 1924'te ölümü ve yerine Stalin'in geçmesiyle sona erdi. Stalin'in "milliyetler politikası"nın neden ve hangi açılardan Lenin'in politikalarından farklı olduğunu anlatamayacağım ama sonuç olarak 4 yıl içinde "Kırım Tatarlarının Altın Dönemi" sona erdi. Veli İbrahimov, Belarusya'dan getirilen Yahudilerin Kırım'a yerleştirilmek istenmesine karşı çıktığı gerekçesiyle Şubat 1928'de tutuklandı, birkaç ay sonra da idam edildi. Aynı yıl Arapça Tatar alfabesi Latin harfli alfabe ile değiştirildi. (1938'de Latin'den Kiril alfabesine geçilecekti.) 1930'larda devlet kadrolarındaki Tatarlar ayıklanmaya başlandı.

Bu yıllar aynı zamanda, Ukrayna'daki zengin toprak sahibi sınıfın (ki bunlara *kulak* deniyordu) sert politikalarla tasfiye edildiği yıllardı. Toprakları kolektif çiftliklere dönüştürülen *kulak*'lar Sibirya'ya sürülürken aralarında binlerce Tatar milliyetçisi de vardı. 1931-1933 yılları arasında kollektivizasyonu izleyen kıtlık sonucu 100 binden fazla Rus, Ukraynalı, Kırım Tatarı ve diğer Kırımlılar öldü.

Sonuç olarak, 1936 tarihli bir Sovyet ansiklopedisine göre o tarihte Kırım'da yaşayan 875 bin kişinin yüzde 43,5'i Rus, yüzde 10'u Ukraynalı, yüzde 23,1'i Tatar (ki bu oran 202.000 kişiye tekabül ediyordu), yüzde 7,4'ü Yahudi, yüzde 5,7'si Alman'dı.

1941 Alman işgali

22 Haziran 1941 günü 3 milyon Alman askeri, Barbarossa Harekatı kapsamında SSCB topraklarına girdi. Hızlı Panzer tankları ve savaş uçakları sayesinde Alman ordusu büyük bir engelle karşılaşmadan ilerlemeye başladı. 21 Ekim 1941'de Kırım Yarımadası'nı anakaraya bağlayan Perekop Kıstağı'nda Sovyet ordusu Almanlara yenildi ve Hitler orduları Kırım'ı işgal ettiler. Tatarların "kulak" denilebilecek kesimleri, milliyetçi unsurları, Stalin döneminin baskılarından sonra Nazileri adeta kurtarıcı olarak görmüşlerdi. Naziler de durumu farkederek, Tatar milliyetçileriyle iyi ilişkiler kurmaya çalışmışlardı. Öyle ki Tatarlardan oluşan bir polis gücü, Yayla Dağlarındaki Kızıl Ordu partizanlarına karşı şehri "savunmaya" başlamıştı. İddialara göre

o yıllarda görünüşte tarafsız ama içten içe Alman yanlısı bir politika güden Türkiye, Kırım Tatarlarını Nazilerle işbirliğine teşvik ediyordu. Hatta Mavi Alay adı verilen bir de birlik kurmuşlardı. Bunun dışında, Nazilerin, esirlerden oluşturduğu birlikler içinde de Tatarlar vardı. Nisan 1944'te geri çekilen Alman orduları, aslında "insanaltı bir ırk" diye aşağıladıkları binlerce Tatar'ı yanlarında götürdüler. Gidenlerin bir kısmı esir statüsünde götürülmüş, bir bölümü ise işbirlikçi olarak başlarına gelecekleri öngördüklerinden gönüllü olarak gitmişti. Almanların Tatarları götürme nedeni ise fabrikalarda köle işçi olarak çalıştırmaktı.

Nazilerle işbirliği mi?

İleriki yıllarda Sovyet (ağırlıklı olarak Slav) tarihçileri, işte bu tarihçe yüzünden, Tatarların "milletçe" Sovyetler Birliği'ne ihanet ettiğini iddia ettiler. Tatar tarihçileri ise bazı işbirlikçiler olmakla birlikte, genel olarak Tatarların Alman ve Rus zorbalığı arasında ezildiğini ve bazı unsurların istemedikleri işleri yaptıklarını söylediler. Batılı tarihçiler ise Tatar zenginlerinin ve milliyetçilerinin başlangıçta Nazileri kurtarıcı gibi gördüklerini ve gerek gönüllü olarak gerekse esir düştükleri için Nazilere destek verdiklerini, vermek zorunda kaldıklarını belirttiler. Ancak aynı şekilde, Kızıl Ordu'da veya partizan grupları arasında da pek çok Kırım Tatarı'nın bulunduğunu hatırlattılar. Gerçekten de 1941 yazında SSCB'de seferberlik ilan edildiğinde, 20 bin Kırım Tatarı Kızıl Ordu'da silah altına alınmıştı. Kızıl Ordu'da kahramanlık madalyası alan 80 kadar Kırım Tatarı vardı. Bunlardan Ahmethan Sultan adlı pilot iki kez kahramanlık madalyasına layık görülmüştü. (Bu kişinin hikâyesi 2013'te Rusları derinden etkileyen bir filme konu oldu.) Rıfat Mustafa liderliğindeki bir Tatar birliği Nazilerin elindeki 46 mahkûmu kurtarmış, 2 tank ve mühimmatı ele geçirmişti. Kısacası, Kırım Tatarlarını toptan "hain", "işbirlikçi", "casus" olarak damgalamak büyük haksızlıktı. Ama daha da büyük haksızlık, Moskova tarafından Kırım Tatarlarına kesilen cezadaydı.

17/18 Mayıs 1944: Kara Gün

8 Nisan 1944'te Kızıl Ordu, Almanların boşalttığı Kırım'a girer girmez, Tatarlar cezalandırılmaya başlandı. Tatarların kitlesel ihanetlerine ilişkin söylence öyle hızlı yayılmıştı ki binlerce Tatar daha ilk günlerde idam edildi. Ölü bedenler, günlerce idam sehpası olarak kullanılan Akmescit'in (Simferopol) caddelerindeki ağaçlarda asılı kaldı. Ama esas 17-18 Mayıs 1944 gecesi, Kırım Tatarları için "Kara Gün" olacaktı. Kızıl Ordu'nun mekanize birlikleri tüm Tatar köylerini sardı ve halkı yanlarında çok az eşya ile birlikte tren istasyonlarına yönlendirdi. (Şehirlerden de sürgün yapılmıştı ama sayıları çok daha azdı.) O günü yaşayanlar aynen Nazilerin Yahudilere yaptığı gibi topluca öldürüleceklerini düşündüklerini anlatacaklardı sonradan. Havalandırması olmayan yük vagonlarına tıkıştırılan binlerce insan, aç biilaç Orta Asya'ya doğru yola çıkarıldılar. Bir anlatıya göre, Arabat adlı balıkçı köyünün ahalisinin sürülmesi o gün unutulmuş, durumu fark eden Kızıl Ordu komutanı, köylülerin bir gemiye bindirilmesini ve geminin Karadeniz'de batırılmasını emretmişti. Nitekim, geminin kapakları açılarak batması sağlanmış, ardından yetkililer Moskova'ya "sürgünün başarı ile tamamlandığını" rapor etmişlerdi.

Sürgün yılları

Sürgünlerin küçük bir kısmı Sibirya'nın Urallar bölgesinde, Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı Udmurt ve Mari otonom bölgelerine, büyük kısmı Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne gidecekti. Sürgünlerin sayısı konusunda farklı rakamlar var ama en düşük rakam 151 bin civarındayken en yüksek rakam 191 bin civarında. En düşük rakam olan 151 bin kişinin 68 bini çocuk, 56 bini kadındı, "yani Nazilerle işbirliği yapmış olması neredeyse imkânsız olanlardı" diyor yazar. Erkeklerin azlığı bir kısmının Kızıl Ordu'da ve partizan gruplarında görev alması, bir bölümünün Almanya'ya götürülmesiyle / gitmesiyle açıklanabilir herhalde.

Aslında Özbekistan'ın başkenti Taşkent dağıtım istasyonu olarak kullanılmıştı. Sürgünler Fergana Vadisi'nden Kaşga Darya çöllerine kadar geniş bir coğrafyaya serpiştirilmişti. Sürgünler elbette şehirlere yerleştirilmemişlerdi. Şehirlerin çeperlerinde, köylerde, bozkırda son derece elverişsiz barınaklara tıkıştırılmışlardı. Çoğu durumda etrafı tel örgüyle çevrili kamplarda kalıyorlardı. Üstelik büyük aileler, aşiretler, boylar olarak yaşamaya alışmış Tatar köylüleri, çekirdek ailelere bölünerek uzak coğrafyalara serpiştirilmişti. Hatta aileler bile parçalanmıştı bazı hallerde.

Bütün bunlardan Tatarların, Özbekistan ve Kazakistan bölgesinin Müslüman-Türk kökenli halkı tarafından asimile edilmelerinin hedeflendiği anlaşılıyordu. Ancak "düşmanla işbirliği yapmış halk düşmanları" oldukları düşünüldüğünden yerel halktan son derece kötü muamele gören Tatarların asimile olmalarını bırakın, hayatta kalmaları bile çok zordu. Tatarlar esas olarak Alman ordularının eline geçmesin diye geri hatlara taşınmış fabrikalarda çalıştırıldılar. Bir diğer istihdam alanı pamuk *gulag*'larıydı. Çalışma saatleri çoğu zaman 12 saate varıyordu. Kamplarda elverişsiz koşullar yüzünden salgın hastalıklar kol geziyordu. Fergana Vadisi dışında bölgeye egemen olan çöl iklimi ve hepsinden önemlisi aile ve sıla hasretini de ekleyince o yıllarda Kırım Tatarlarının ne büyük acılar yaşadığını kestirebilirsiniz. Sibirya'daki hayat koşulları daha da sertti ama bu bölgeye ait istatistik yok elimizde. Genel kanı ilk beş yıl içinde sürgünlerin yüzde 30'unun öldüğü yönünde. Sonuç olarak savaş öncesinde 218 bin Kırım Tatarı'nın 80 bini 1949 yılına gelindiğinde, Naziler, savaş ve sürgünler yoluyla öldürülmüştü.

Stalin döneminin diğer kurbanları

Burada bir parantez açmak istiyorum. Stalin döneminin sert politikalarından sadece Kırım Tatarları çekmedi. 1917-1953 yılları arasında yaklaşık 1,6 milyon insan şu veya bu suçlamayla veya nedenle yerinden edildi, bunların 530 bini şu veya bu şekilde hayatını kaybetti. Savaş yıllarının ilk sürgün emri, Eylül 1941'de

Volga Almanları için çıkarılmıştı. (Bu Almanlar, II. Yekaterina tarafından bölgeyi şenlendirmek için davet edilmişlerdi.) Bu bir çeşit "önlem" olarak anlayışla karşılanabilirdi ama Ekim-Kasım 1943'te 74 bin Karaçay'ın, Aralık 1943'te 131 bin Kalmık'ın, Şubat 1944'te 408 bin Çeçen'in ve 93 bin İnguş'un, Nisan 1944'te 43 bin Balkar'ın, Mayıs 1944'te 191 bin Kırım Tatarı'nın ve Kasım 1944'te 200 bin Mesket (Ahıska) Türkü'nün sürülmesi en iyimser adlandırmayla "etnik temizlik" idi. Hatta bunlara "soykırım" denmesi bile mümkün. (Bu halklardan sadece Kalmıklar Budist, diğerleri Müslüman'dı. Mesket Türkleri, Sovyetlerin Türkiye ile ilgili planları yüzünden sürülmüştü.)

Savaş sonrası nafile çabalar

Savaş bittiğinde, Kızıl Ordu'da görevli Tatar erkeklerine (9 bine yakındılar) ailelerini arama izni verildi. O güne dek Tatarları hain olarak damgalayan Özbekler karşılarında kolu bacağı kopmuş, göğsünde kahramanlık madalyaları taşıyan Tatar erkeklerini görünce birden madalyonun öteki yüzünü farkettiler ama iş işten geçmişti.

Bu erkekleri elbette çok üzücü hikâyeler bekliyordu. Çoğu aile üyesi ölmüştü. Sağ kalan bireyleri bulmak adeta imkânsızdı çünkü sürgünler çok geniş bir coğrafyaya serpiştirilmişti. Bazı dul kadınlar Özbek erkekleriyle evlenmek zorunda kalmıştı. Kısacası, artık onarılması güç yaralar vardı.

Orta Asya'da bunlar olurken, 1945'te, Lenin'in armağanı olan Kırım Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti "oblast"* düzeyine indirilmişti. Kırım Tatarlarının dili ve tarihi okul kitaplarından çıkarılmıştı. Tatarlara ait her türlü milli sembol imha edilmiş, camiler, Müslüman mezarlıkları, çeşmeler yıkılmıştı. Tatarca yer isimleri değiştirilmiş, Tatarlardan boşalan yerlere Slavlar (Ruslar ve Ukraynalılar) yerleştirilmişti. 1952'ye kadar Kırım Yarımadası, Ermeniler hariç tüm Slav olmayan topluluklardan (Bulgarlar, Rumlar, Yahudiler ve diğerleri) temizlendi.

* Eyalet, bölge. (e.n.)

1954'te Kırım Oblast'ı, Ukrayna'nın Rus Çarlığı'na bağlanışının 300. yıldönümü şerefine, Rusya Sovyet Cumhuriyeti'nden alınıp Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti'ne bağlandı.

Mavi Alay'ın hazin sonu

Bir de Türkiye'nin rolünün olduğu bir cezalandırma eylemi var. 1944 yılında Almanlar Kırım'dan çekilirken, Türkiye'nin teşvikiyle oluşturulduğu ileri sürülen Mavi Alay'ın askerleri, aileleriyle birlikte (sayılarının 7 bin civarında olduğu söyleniyor) Almanya'ya gitmişlerdi. Alayın askerleri önce İtalya'nın Pazulla bölgesine yerleştirilmişler, müttefik orduları İtalya'ya girince de Avusturya'nın Drauburg bölgesine yerleştirilmişlerdi. Ancak İngilizler Avusturya'yı işgal edince bu sefer esir olarak Dellach Kampı'na nakledildiler. Rivayete göre kampın Kızıl Ordu'ya teslim edilmesi emir geldiğinde (İngilizler güya Moskova'dan bu kişilerin öldürülmeyeceklerine dair söz almışlardı.) kadın, erkek, çocuk, yaşlı binlerce Tatar Drau Nehri'ne atlamışlardı. Geriye kalanlar bir trene bindirilerek Türkiye'ye gönderileceklerdi. Sürgünler, çilelerinin bittiğini sanmışlardı ancak hiç ummadıkları bir son bekliyordu onları. Türkiye Mavi Alay mensuplarını ve ailelerini Sovyetler Birliği'ne teslim edecekti. Teslimat 1945 yılının Mayıs ayında gerçekleştirilecekti. Tren sınıra geldiğinde Türk askerleri trenden indiler. Ölümün mukadder olduğunu düşünen sürgünlerin bir kısmı sınırın yakınındaki Kızıl Çakçak Baraj Gölü'ne atlayarak intihar etmeyi seçti. İntihar etmeyenlerse sınırı geçer geçmez Sovyet askerleri tarafından kurşuna dizildiler.

Bu katliamda ölenlerin sayısı konusunda çelişkili ifadeler var. Örneğin konuyu ilk ele alanlardan biri olan Avni Özgürel, 2003 tarihli *Radikal* yazısında 2.000 bin kişinin öldürüldüğünden söz ederken, 2006 tarihli yazısında 200 kişinin öldürüldüğünü belirtiyor. Başka kaynaklarda da benzer çelişkili rakamlar var. Sonuç olarak öldürülen kaç kişi olursa olsun, ya da hiç kimse öldürülmemiş olsun, milliyetçilik, soydaşlık denilince mangalda kül bırakmayanların siyasi çıkarlar gerektirdiği zaman ne

kadar acımasız olabileceğine dair çok tipik bir örnek olan bu trajik olay, Türkiye'de toplumun kolektif belleğinde iz bırakmadan unutuldu gitti.

Stalin'in ölümü

Kırım Tatarları için ilk umut ışığı, 1953'te Stalin'in ölmesi ile belirdi. Ama ilk yıllarda hiç adım atılmadı. SSCB Komünist Partisi'nin yeni Genel Sekreteri Nikita Kruşçev, 1956'da kapalı kapılar ardında yaptığı konuşmada Stalin döneminde bazı halkların "Nazi işbirlikçisi, casus, hain" olarak kolektif olarak suçlanmasının haksızlık olduğunu itiraf etti. Ama parti kamuya açık bir özür dilemedi. Bunun yerine, 1956'da Kalmıklar, Karaçaylar, Balkarlar, Çeçenler ve İnguşlara yurtlarına geri dönüş izni verildi. Ayrıca bu halkların eski yönetim birimleri yeniden oluşturuldu ama Kırım Tatarları, Mesket Türkleri ve Volga Almanlarına dönüş izni verilmedi. Bu ayrımcılığın nedenlerini tam olarak bilemiyorum, ama ne o yıllarda ne de daha sonra, Kırım Tatarları ve Mesket Türklerinin kaderi ile, Türkiye de dahil, tek bir Müslüman ülkenin bile ilgilenmediğini biliyorum.

Sovyet liberallerin ilgisi

1964'te Tatarlar politik olarak örgütlenmeye başladılar. Aynı yıl bireysel düzeyde Alman kökenliler, 1967'de Kırım Tatarları, 1968'de Mesketliler hakkındaki "rejim düşmanlığı" suçlaması geri çekildi ama kolektif haklar iade edilmedi. 1968'de Özbekistan Komünist Partisi, Tatarların Kırım'da kurulacak ayrı bir "oblast"a dönebileceklerini söylediyse de yıl sonuna kadar ancak 148 ailenin dönmesine izin verildi. 1969'da Sovyet (Slav) liberalleri, örneğin Ukraynalı sibernetik uzmanı General Pyotr Grigorenko, Tatarların haklarını büyük bir coşkuyla savunmaya başladı. Bunlara Rus yazarları Andrei Sakharov, matematikçi Alexandre Esenin-Volpin, ekonomist Victor Krasin ve diğerleri katıldı. Moskova'nın buna tepkisi sert oldu. 1969-1970'te bazı

Tatar aktivistler Taşkent'te yargılandılar. Cezalandırma olmadı ama Tatarların Kırım'a dönme yolları da açılamadı. 1970'te entelektüeller konuyu yeniden gündeme getirdiler. Ama küçük gruplar halinde geri dönenlere göz yumma dışında önemli bir adım atılmadı.

Bu yıllarda Kırım, Sovyet elitlerinin sayfiye yeri haline gelmişti. Kıyılarda *daça*'lar, gençlik kampları sıralanıyordu. Tatarların mülkleri Slav kökenliler arasında pay edilmişti. Bölge halkı Tatarlardan "Moğol kökenli yabancı bir halk" olarak bahsediyordu. Güya Tatarlar, Hunlar ve İskitler gibi bir zamanlar bölgeyi istila etmişler, sonra da yerleşmişlerdi. Savaşta da Nazilerle işbirliği yaptıkları için buradan gönderilmişlerdi. Kısacası Tatarlar Kırım tarihinden adeta silinmişlerdi.

Tatarların geri dönmesi ancak 1989'da SSCB'nin dağılmasından sonra mümkün olabildi. 14 Kasım 1989 tarihli Yüksek Sovyet Beyanatı'nda "Stalin döneminde toplu olarak sürülen haklara uygulanan barbarlığın yasal olmadığı" kabul edildi ama bu barbarlığın telafisi için bir şey yapılmadı. O dönemde sayıları 500 bine yaklaşan Tatar nüfusun ancak 150 bini Kırım'a dönebildi. Çoğu için burası hiç tanımadıkları bir ükeydi. Üstelik bölgenin yerleşik unsurları (zenginleri, mafyası, komünist kadroları) da onlara sempati ile bakmıyordu. Gelenlerin çoğu, şehirlerin dışına kurulan kamplarda kalmaya mecbur bırakıldılar. Şehirlerin etrafında yoksul Tatar barakaları boy gösteriyordu. (1990 sonrasını merak edenler internette bolca malumata ulaşabilirler.)

Sonuç olarak, Kırım Tatarlarının ve diğer Sovyet halklarının Stalin döneminde başına gelenler, esas olarak milliyetçilik-komünizm çatışması veya savaş yıllarının bir anomalisi olarak değerlendirildiği için dünyanın hiçbir yerindeki sol çevrelerin yüreğini titretmedi. Batı ülkelerinde ise, özellikle Doğu Avrupa, genel olarak ise Doğu toplumu olarak görülen SSCB coğrafyasına pek ilgi duyulmadığı için bu trajediler üzerine konuşulmadı bile. Bugün Avrupa'da nispeten konuya ilgi arttıysa da (Ukrayna'da muhalefeti bu ilginin cesaretlendirdiğini biliyoruz.) Türkiye'de bu konu hâlâ Türk-İslam sentezcilerinin ilgi alanına giriyor.

Özet Kaynakça

Aydıngün, I.A. "Crimean Tatars Return to Home: Identity and Cultural Revival", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, sayı 33 (1), 2007, s. 113-128.

Kreindler, Isabelle. "The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an Update", *Soviet Studies*, cilt 38, sayı 3, Temmuz 1986, s. 387-405.

Özgürel, Avni. "Özgürlük umuduyla yıkım", *Radikal*, 16 Kasım 2003.

Sheey, Ann ve Nahaylo, Bohdan. *The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: Soviet Treatment of Some National Minorities*, Minority Rights Group Report, Londra, 1980.

Tatars of the Crimea: Their Struggle for Survival, ed. Edward Allworth, Duke University Press, Durham, 1988.

Ülküsal, Müstecip. *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*, Baha Matbaası, İstanbul, 1980.

Vardys, V. Stanley. "The Case of the Crimean Tartars", *Russian Review*, cilt 30, sayı 2, Nisan 1971, s. 101-110.

Von zur Mühlen, Patrick. *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında*, çev. E.B. Özbilen, Mavi Yayınları, İstanbul, 1984.

Williams, Brian Glyn. "The Exile and Repatriation of the Crimean Tatars", *Journal of Contemporary History*, cilt 37, sayı 3, Temmuz 2002, s. 323-347.

YA TAKSİM YA ÖLÜM DAVASI: KIBRIS

Doğu Akdeniz'deki dev Kıbrıs Adası tarih boyunca Mısırlılar, Fenikeliler, Asurlular, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Templar Şövalyeleri, İngilizler, Cenevizliler ve Memlukluların hâkimiyetine girmişti. 1571'de Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu tarafından fethedilince, yaklaşık üç asır sürecek Osmanlı dönemi başladı. Dönemin padişahı II. Selim, Venedikliler tarafından zorla Katolikliğe geçirilen Rumların Ortodoksluğa dönmesine izin verdikten sonra, adada bıraktığı 20 bin askerin yanına 10 bin kadar Türkmen (Yörük), bir miktar ekşıya, suçlu, işsiz güçsüz serseri ve bir miktar esnaf-zanaatkâr Ahi göndererek nüfus yapısını dönüştürmeye başladı. İleriki yüzyıllarda, Anadolu'da huzursuzluk çıkaran Türkmen aşiretlerinin ve diğer kişilerin Kıbrıs'a sürülmesine devam edildi.

Kıbrıs'ın Britanya'ya kiralanması

Ancak 1754'te "millet" olarak kabul edilen Rumların modern anlamda "milliyetçi" uyanışı 1821 Mora Ayaklanması ile eşzamanlı oldu. Kilisenin önderliğindeki kalkışma Vali Küçük Mehmet Paşa tarafından bastırıldı. Kıbrıslı Rumların gelecek tahayyüllerini oluşturan meşhur *Enosis* (Yunanistan'la birleşme) fikri ilk kez 1828'de dile getirildi. Kıbrıs, Süveyş Kanalı'na yakın konumuyla İngilizlerin her zaman ilgisini çekmişti. İngilizlerin beklediği fırsat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile çıktı. Savaştan Rumeli'yi kaybederek ve büyük tazminatlar ödeyerek çıkan II. Abdülhamid, Kars, Ardahan ve Batum'a giren Rus ordularının geri çekilmesi karşılığında, Kıbrıs'ı İngiltere'ye kiraladı. İngil-

tere adaya bir "yüksek komiser" atadı, böylece Kıbrıs hukuken Osmanlı Devleti'nin, fiilen Britanya'nın oldu.

Nüfus kompozisyonu

İngilizler adadaki ilk nüfus sayımını 1881'de yapmışlardı. Buna göre Kıbrıs'ın toplam nüfusu 186.173 kişi idi, bunun 45.458'i yani yüzde 25'i Müslüman'dı. (O tarihte de etnik köken esas alınmıyordu.) Geriye kalan yüzde 75'i Hıristiyan idi. Yani üç asırlık Osmanlı dönemi bile adada Müslüman çoğunluğu yaratamamıştı. Bu oran ileriki yıllarda aşağı yukarı aynı kaldı ve Hıristiyanların ezici çoğunlukta olması, toplumlararası ilişkilerin sağlıklı biçimde gelişmesinin önünde ciddi bir engel teşkil etti. Hıristiyan/Rumlar 300 yıllık Osmanlı hâkimiyetine duydukları nefreti onların bakiyesi olan Müslüman/Türklere yönelttiler, Müslüman/Türkler ise 300 yıllık hâkim pozisyonu kaybetmeyi hiçbir zaman hazmedemediler, nefret ve eziklik duygusunu her daim canlı tuttular. Ancak her iki toplum da İngilizlerin "modern" idare yöntemlerinden, yaşam tarzlarından şu veya bu tarzda etkilenmeye karşı durmadı. Böylece Kıbrıs'ın Rumları ve Türkleri, anavatanlarından daha "Batılı", daha "modern" olmaya başladılar. Ama iki toplum arasında Batılılaşmak ve modernleşmeyi içselleştirme farklı düzeylerde oldu.

Birinci Dünya Savaşı'nın başında Britanya tarafından ilhak edilen Kıbrıs, Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda kabul edilen ünlü "Misak-ı Milli" belgesinde yer almamıştı. 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşması'nın 21. maddesi, "Türkiye, Britanya hükümeti tarafından Kıbrıs'ın 5 Teşrinisani 1914'te ilan olunan ilhakını tanır" derken tek olumlu adım, Kıbrıslı Türklere, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığı ile İngiliz vatandaşlığı arasında tercih yapma hakkının (Hakk-ı Hıyar) verilmesiydi. O dönemde, Türkiye'nin Kıbrıs'taki Türk varlığını korumaya yönelik bir politikasının olmadığı, Kıbrıslı Türklerin Türkiye'ye göç etmesi için teşvikler yapılmasından belliydi. 1923-1930 arasında 21. madde uyarınca 5-6 bin kadar Kıbrıslı Türk Türkiye'ye göç etti. Ancak Türkiye'de ciddi sorunlarla karşılaştılar. Hem

yöneticiler hem yerli halk nezdinde istenmeyen unsur durumuna düştüler. İlginçtir, Türklerin adadan ayrılmasına karşı çıkan taraf, Türkleri Rumlara karşı bir denge unsuru olarak gören İngilizlerdi! Rumların 1931'den itibaren açıkça dillendirmeye başladıkları *Enosis* talebini sürekli püskürten de onlar oldu.

"Türkiye'nin Kıbrıs sorunu yoktur!"

1950'de Rumlar, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra pek çok ülkeye tanınan "kendi kaderini tayin hakkı" uyarınca bir plebisit yaparak Britanya'dan ayrılıp Yunanistan'a bağlanmak istediğinde, Türkiye hâlâ eski tavrını sürdürüyordu. Hatta 1949'da CHP'nin Dışişleri Bakanı Necmettin Sadak, 1950'de ise DP'nin Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, "Türkiye ve Yunanistan arasında Kıbrıs diye bir sorun yoktur" diyerek, Yunanlıların ve Rumların elini epeyce güçlendirmişlerdi. Aslında bunda şaşılacak bir şey yoktu; çünkü o yıllarda hem CHP'nin hem DP'nin en önemli hedefi, Batı bloğuna ve NATO'ya kabul edilmekti. Aynı arzu Yunanistan'da da olduğu için, taraflar suyu bulandırmak istemiyorlardı.

Bu durumdan yararlanan Rum toplum lideri Başpiskopos Makarios'un zorlamasıyla, 1954'te Kıbrıs'ın "kendi kaderini tayin hakkı" BM'nin gündemine alındı. Bu kararın alınmasında Britanya'nın Kıbrıs'taki egemenliğini sınırlamak isteyen Sovyetler Birliği ve onun çevresinde kümelenen ülkeler kilit rol oynamıştı. Britanya ise Kıbrıs'ın uluslararası platformda tartışılmasını istemiyordu, çünkü Kıbrıs, Mısır'da 1952'de iktidara el koyan Nasırcı subaylar tarafından 1956'da Süveyş'ten çıkarılmalarından beri, Akdeniz'deki en önemli üssü konumundaydı.

EOKA tedhişi başlıyor

İlerde Kıbrıslı Rumların *Enosis* özlemlerini gerçekleştirmek üzere tedhiş eylemleri yürütecek olan EOKA (Türkçe açılımı "Kıbrıslı Savaşçıların Ulusal Birliği") 1951'de Georgios Grivas tarafından kurulmuştu. Grivas, siyasi sahneye 1944-1948 ara-

sındaki Yunan İç Savaşı sırasında, "X" adlı bir örgütün lideri olarak çıkmıştı. Siyasi çizgisi kralcılık olarak özetlenebilecek Grivas, iç savaş sırasında Nazilerle dirsek teması içinde, komünistlere karşı mücadele etmişti. EOKA'nın hedefi Kıbrıs'ta Britanya'ya karşı anti-sömürgeci bir mücadele yürüterek *Enosis*'i gerçekleştirmek, yani Kıbrıs'ı Yunanistan'la birleştirmekti. Örgüt ilk eylemini 1 Nisan 1955'te, Lefkoşa'da İngiliz birimlerine karşı yaptı. Ardından Türkiye Büyükelçiliği bombalandı. Örgüt bu tarihten sonra hem İngilizlere, hem solcu ve liberal Rumlara hem de Türklere karşı şiddet eylemlerini devam ettirdi.

1. Londra Konferansı ve 6-7 Eylül yağması

EOKA'nın eylemleri üzerine İngilizler, Kıbrıslı Türkleri polis ve komando olarak kullanmaya başladılar. Bu durum, yani Türklerin sömürgeciye karşı Rumlarla birlikte mücadele vermek yerine sömürgeci ile işbirliği yapıp Rumları yönetmeye talip olması, Kıbrıslı Rumların Kıbrıslı Türklerden daha da uzaklaşmasına neden oldu. Sonunda ada yönetilemez hale gelince Britanya 29 Ağustos 1955'te Türkiye ve Yunanistan'ı Ada'nın gelecekteki statüsünü tartışmak üzere Londra'ya davet etti. Rumlar bağımsızlık istiyorlardı. Türkiye'nin tercihi ise mevcut statünün korunmasıydı. Ama eğer Britanya Ada'dan çekilirse, Kıbrıs'ın Türkiye'ye verilmesini istiyorlardı. Kıbrıs'ın neden kendilerine verilmesi gerektiğini mantıklı biçimde açıklayamayan Türkiye, İngiltere'nin Kıbrıs'a muhtariyet vermeye razı olduğunu görünce, 6-7 Eylül yağmasını tezgâhladı. Türk heyeti utanç içinde Londra'yı terk etmek zorunda kaldı ama Kıbrıs'a "muhtariyet" verilmesi tehlikesi savuşturulmuş oldu.

Rauf Denktaş ve TMT

Bu tarihten sonra Türkiye "Taksim" politikasına yöneldi. Ada'da EOKA'ya karşı mücadele için kurulan Kıbrıs Türk Mukavemet Birliği (KTMB), Karaçete, 9 Eylül, Kıbrıs Türk Komandoları ve

Volkan gibi amatör grupların başarısız olması üzerine Türkiye duruma el koydu. Seferberlik Tetkik Kurulu'nun (STK) 9 Kasım 1957'de görevlendirdiği üç kişi tarafından, Lefkoşa'nın varoşlarından Eğlence semtindeki bir evde temelleri atılan bir gizli örgüt, ileriki yıllarda Türkiye'nin Kıbrıs politikasının şekillenmesinde hayati rol oynayacaktı.

Bu örgütün adı Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT) idi. Toplantıdaki üç kişiden biri olan Rauf Denktaş, Ada'daki İngiliz okullarını bitirdikten sonra İngiltere'de hukuk eğitimi almış, 1949'dan itibaren Ada'daki İngiliz mahkemelerinde savcılık yapmış bir hukukçuydu. O günlerde, Kıbrıs Türk Federasyonu'nun başkanlığını yapmak için savcılıktan istifa etmişti. Burhan Nalbantoğlu, milliyetçi bir doktordu. Kenan Tanrısevdi ise görünüşte T.C. Başkonsolosluğu'nun idari ataşesiydi ama aslında istihbarat görevlisiydi. Türkiye'nin Kıbrıs politikasını şekillendirmek üzere adaya gönderilmiş olduğu anlaşılıyordu.

Uzun araştırmalar sonucu, Kore Savaşı'nda büyük yararlılıklar göstermiş, askerî raporlarda "ciddi, ağırbaşlı, cesur, disiplini seven, mütevazı, gizli harekât tekniğini çok iyi bilen" biri olarak tarif edilen Yarbay Rıza Vuruşkan, TMT liderliğine atandı. Başkan yardımcısı İsmail Tansu'ydu. "Doğan" kod adlı Tansu, Ankara'da Tunalı Hilmi Caddesi'ndeki Kıbrıs Türk Kültür Derneği'ni karargâh olarak kullanırken, "Başkurt" kod adını alan Rıza Vuruşkan, beş kişilik ekibiyle 31 Temmuz 1958 günü Kıbrıs'a indi. Pasaportunda Ali Conan yazan Vuruşkan'ın görünüşteki işi, İş Bankası müfettişliğiydi. Uzun vadeli hedefi 15 bin kişilik bir teşkilat kurmak (yani Kıbrıs Türk toplumunu "ordu-millet" haline getirmek) olan Rıza Vuruşkan hemen işe girişti.

İTC'den esinlenen örgüt modeli

Başta polis teşkilatı, hastaneler ve okullar olmak üzere kurumlardan üye yazımına başlandı. Üyeler aynen İttihat ve Terakki'de (İTC) olduğu gibi, karanlık bir odada veya perde arkasından, Türk Bayrağı örtülü bir masanın üstüne konmuş *Kur'an* ve silahın üstüne el basarak yemin ediyordu. Yeminleri "gerekirse

ölüm dahil her türlü görevi yapacağıma ve ihanetin cezasının ölüm olacağını bildiğime" diye bitiyordu. Bazılarına göre yeminin ardından kod adı "Nişan Yüzüğü" olan bir tutanak imzalatılıyor, bu tutanak gizli bir yerde muhafaza ediliyordu.

Teşkilatın yazılı bir tüzüğü yoktu ama belli kurallar silsilesi içinde faaliyet gösteriyordu. Buna göre, Türk toplumu aleyhinde faaliyet gösterenler hangi milletten olursa olsun, önce bir ihtar mektubu ile uyarılacak, eğer bir "düzelme" olmazsa, teşkilat üyelerinden seçilen üç kişilik ekip tarafından dövülecekti. Dayakla yola gelmeyen kişinin cezası ölüm olacaktı. Ölüm şekli ve ne tür bir silah kullanılacağı idare heyeti tarafından tespit edilecekti. İhtar ve dayak barış zamanları uygulanacak, karışık zamanlarda ve vakit kaybetmenin aleyhte olacağı durumlarda doğrudan üçüncü maddeye geçilecekti. Teşkilatın sorumlu isimleri ölüm cezasının uygulanmadığını iddia ettiler, ancak 1960'ta Bayraktar Camii'nin iddia edildiği gibi EOKA tarafından değil, Türkler tarafından bombalandığını yazan, haftalık *Cumhuriyet* gazetesinden Ahmet Muzaffer Gürkan ve Ayhan Hikmet'in bu fasıldan öldürüldüğü hep söylendi.

Ne tesadüf ki Vuruşkan ve ekibinin Ada'ya ayak bastığı tarihten itibaren toplumlararası olaylar tırmandı. İngilizler daha ilk aylarda TMT ile ilişkisi olduğunu düşündükleri 65 kişi ile EOKA mensubu olduklarını düşündükleri 1.244 kişiyi tutukladılar, ama ne EOKA'yı ne de TMT'yi durdurmaları mümkün olmadı. İki tarafın devletleri ya da "derin devleti" tarafından yönlendirilen EOKA ve uzantıları ile TMT ve uzantıları Ada'yı kan gölüne çevirdiler.

Ankara-Ziir'de eğitim

Mücahitlerin eğitimi hem Kıbrıs'ta hem Türkiye'de yapıldı. 25-30'ar kişilik gruplar halinde turistik gezi, iş gezisi, sağlık kontrolü gibi gerekçelerle Türkiye'ye gönderilenler, STK'da görevli subaylarca parolaları kontrol edildikten sonra eğitim görecekleri yerlere sevk ediliyorlardı. TMT kamplarından birincisi Ankara'ya 40 km uzaklıktaki Zir köyü yakınlarında, Tarım Bakanlı-

ğı'na ait terk edilmiş bir çiftlikti. Diğeri ise Antalya-Kemer yolu üzerinde ormanlık bir alan içindeydi. Bu kamplarda kalan mücahitlere Eğirdir Dağ Komando Okulu personeli tarafından atış talimi yaptırılıyor, silah kullanımı ve bakımı, gerilla, komando, sabotaj, kundaklama ve gizli harekât teknikleri konularında bilgiler veriliyordu.

Bunlar olurken Kıbrıs Türk'tür Partisi'nin lideri Dr. Fazıl Küçük önderliğinde, Kıbrıs'ta ve Türkiye'de 50'ye yakın "Ya Taksim Ya Ölüm!" mitingi düzenlendi ve kamuoyu "Taksim" için hazırlandı. Ancak, İngiltere, Akdeniz'deki bu uygun üs alanının bölünmesine razı olmadığından ne Rumların *Enosis*'i ne Türklerin Taksim'i gerçekleşti. Fakat iki toplum birbirinden uzaklaştıkça uzaklaştı.

II. Londra Konferansı ve Bağımsız Kıbrıs

Sonunda Kıbrıs'ın bağımsız bir devlet olmasına karar verildi. 19 Şubat 1959 tarihinde II. Londra Konferansı toplandı. Britanya Başbakanı Harold Macmillan, Türkiye Başbakanı Adnan Menderes, Yunanistan Başbakanı Konstantin Karamanlis ile Kıbrıs Türk Cemaati lideri Dr. Fazıl Küçük ve Rum Cemaati lideri Makarios tarafından dört antlaşma imzalandı. Bunlar sırasıyla, Kıbrıs'taki Britanya egemenliğinin Kıbrıs Cumhuriyeti'ne devrine ilişkin kuruluş antlaşması; Kıbrıs'ın bağımsızlığını, toprak bütünlüğünü ve anayasa düzenini teminat altına alan garanti antlaşması; Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs arasında yapılacak askerî ittifak anlaşması ve Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nın temel maddelerini içeren anlaşma idi.

Kıbrıs Cumhuriyeti'nin 1960 Anayasası'na göre Devlet Başkanı Rum, yardımcısı Türk olacaktı ve her ikisinin de veto yetkisi vardı. Hükümette temsil oranı, nüfus bileşimiyle paralel olarak 7'ye 3 oranında Rumlar lehine olacaktı. Antlaşmanın uygulanması İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın garantörlüğü altında olacaktı. DP ile CHP arasındaki sert tartışmalardan sonra Kıbrıs Anlaşması DP'nin oylarıyla kabul edildi. Kıbrıs Cumhuriyeti'nin ilk devlet başkanı Makarios oldu. ABD'ye göre Makarios "Akdeniz'in Fidel Castrosu" idi. Yani ABD bu işten hiç hoşlanmamıştı.

1963'ün Kanlı Noel'i

Ancak yeni durumu her iki tarafın da milliyetçileri içine sindiremedi. 1960 sonrasında eylemler aynı şiddetle devam etti. 1962 yılından itibaren Lefkoşa, Limasol, Mağusa, Baf ve Larnaka'da Türklerin ve Rumların ayrı belediyeleri olması, sınırlarının çizilmesi ve mekanizmasının tespit edilmesi hususundaki anlaşmazlıklar ortamı iyice gerdi. 1963'te Makarios'un, Anayasa'nın bazı maddelerinde Türklerin aleyhine tadilat yapmaya kalkması ile zirveye çıkan gerilim, 21 Aralık 1963'ten itibaren kanlı olaylara dönüştü.

24 Aralık'ta Rumlar bir Türk ailesini, evlerinin banyo küveti içinde vahşice öldürdüler. Kanlı Noel diye adlandırılan bu katliamın fotoğrafları, Türkiye'ye gönderilen bir yaralının alçıları altına saklanarak gizlice Kıbrıs'tan çıkarıldı ve tüm dünyada Rum vahşetinin delili olarak yankı yaptı.

1963-1964 arasında toplumlararası çatışmalarda ve örgüt cinayetlerinde 364 Kıbrıslı Türk ve 174 Kıbrıslı Rum öldürüldü. Sonunda, Rumların yoğun olduğu bölgelerde yaşayan 25 bin Türk, malını mülkünü geride bırakıp evlerini terk ederek kuzeye göçtü. Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale etmesi, 1964'te ABD tarafından sert bir şekilde önlendi.

Mevcut düzeni sürekli tehdit eden ve istikrarsızlık kaynağı olan EOKA'nın lideri Grivas, 1967'de Ada'dan uzaklaştırıldı, ancak 1971'de Yunanistan'daki ABD destekli Albaylar Cuntası'nın desteğiyle gizlice Kıbrıs'a döndü. Örgütün adını EOKA-B olarak değiştirdi ve öldüğü 27 Ocak 1974'e kadar, hem Rumlara hem de Türklere karşı tedhiş eylemlerine devam etti.

1974 Barış Harekatı

15 Temmuz 1974'te Yunanistan'daki Albay Yorgo Papadopulos cuntasının desteklediği faşist Nikos Sampson (Grivas'ın ardından EOKA-B'nin başına geçmiş bir gazeteciydi) Makarios hükümetini devirmiş, sadece Rumlardan 2.000'e yakın kişi EOKA-B tarafından öldürülmüştü. Sampsoncular Türklere

yönelik etnik temizliği hızlandırınca Türkiye beklediği anın geldiğini anladı. Türkiye'nin 20 Temmuz 1974'te, 1960 Garantörlük Anlaşması'nın 4. maddesine dayanarak yaptığı askerî müdahale uluslararası camia tarafından haklı ve meşru kabul edildi. 22 Temmuz günü bazı kaynaklara göre ABD'nin baskısıyla, bazı kaynaklara göre dönemin Başbakanı Bülent Ecevit'in ve TSK'nın cesaretsizliği yüzünden hedeflenen güvenli ortam sağlanmadığından I. Harekât aniden durduruldu. Türkiye'nin bir garantör olarak görevi 1960 Anayasası esasında Kıbrıs Cumhuriyeti'ni eski haline getirmekti ve bu amaçla taraflar o yılın Temmuz ayında Cenevre'de bir araya geldiler. Ancak görüşmeler devam ederken beklenmedik bir şey yaşandı. Türk ordusu bazı Türk köylerine yapılan saldırıları ileri sürerek 14-16 Ağustos 1974'te Ada'ya ikinci bir çıkarma daha yaptı. Bunun sonucu Türklerin kontrol ettiği bölgelerin oranı yüzde 36,5 oldu ve Ada'yı ikiye bölen hat (bugünkü "Yeşil Hat", Türk istihbarat belgelerinde "Atilla Hattı" olarak geçiyordu) oluşturuldu. İşte bu ikinci çıkarmadan sonra dünya kamuoyunun Kıbrıs konusundaki tutumu tam tersine döndü, BM Güvenlik Konseyi olayı kınadı. Yunanistan, iki müttefiği arasındaki çatışmayı durduramadığı gerekçesiyle NATO'nun askerî kanadından ayrıldığını açıkladı.

Türkiye'den Ada'ya nüfus takviyesi

Harekât sonrasında Kıbrıs'ın güneyinde yaşayan Türkler kuzeye, kuzeyde yaşayanlar güneye gittiği için iki bölgede de nüfus iyice homojenleşti. Şubat 1975'te Türk tarafı bir de Kıbrıs Türk Federe Devleti'ni ilan edince, uluslararası kamuoyunun Türkiye'nin adayı ikiye bölmek konusunda kararlı olduğundan şüphesi kalmamıştı. Türkiye, bu tarihten itibaren özellikle Karadeniz illerinden bazı grupları Kıbrıs'a taşımaya başladı. Çoğunun işsiz güçsüz, eğitimsiz ve aşırı milliyetçi kesimler olduğunu bildiğimiz ama sayılarını hiçbir zaman öğrenemediğimiz bu göçmenler Kıbrıs'ın "yerli" Türklerini (ki Rauf Denktaş'a göre adada yerli olan tek şey Kıbrıs'ın eşekleriydi) pek çok açıdan rahatsız etti.

Bu rahatsızlık zamanla bugün adayı ziyaret eden Türklerin açıkça hissettiği güçlü "Türk antipatisi"ne dönüşecekti.

12 Eylül darbesinin faturası

12 Eylül 1980 darbesi, AB ile Türkiye'nin ilişkisini kopardığı için Kıbrıs konusunda Türkiye'nin elini iyice zayıflattı. Üstüne üstlük Yunanistan'ın NATO'nun askerî kanadına dönüşü 12 Eylül 1980 darbecisi 5 generalin, darbeden 35 gün sonra, karşılığında hiçbir şey talep etmeden verdiği izin sayesinde oldu. Türkiye'nin bunu telafi hamlesi, 1981 yılında Türkiye'den 90 bin kişinin daha Ada'ya taşınması ve 1983'te (güya) Kıbrıs Rum kesimini federatif bir çözüm için masaya oturmaya razı etmek için Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ni (KKTC) ilan etmek oldu. KKTC'yi Türkiye dışında Pakistan ve Bengladeş tanımıştı, ama daha sonra bu iki ülke dış baskılara dayanamayıp geri çekilince tek tanıyan Türkiye kaldı. Hâlâ da öyle. Yani uğruna Ermenistan'la diplomatik ilişki kurmadığımız Azerbaycan bile KKTC'yi tanımış değil.

BM Güvenlik Konseyi tarafından 541 sayılı kararla kınanan bu ilanla Kıbrıs Rum kesimiyle ilişkilerini sürdüren Avrupa Birliği'nin (AB) pozisyonu rahatladı. Çünkü artık kendi bağımsız devleti ve anayasası olan Kıbrıslı Türk toplumunun, geçerli saymadığı bir anayasaya ve garantörlük anlaşmasına dayanarak AB'yi eleştirmesini kim haklı bulabilirdi ki? Nitekim bu rahatlık içinde, Kıbrıs Cumhuriyeti 1990'da tüm Ada adına AB üyeliği için başvurdu. Başvuru 1993'te kabul edildi. AB'nin son bir iyi niyet gösterisi olarak, 1997'deki Lüksemburg Zirvesi'ndeki ortaklık görüşmelerine katılması için yaptığı davet, KKTC tarafınca reddedilince de Kıbrıs Cumhuriyeti AB ile üyelik müzakerelerini tek başına yürüttü. Uzun bir aradan sonra hepimizin gözleri önünde cereyan eden referandum geldi. Hatırlanacaktır, 24 Nisan 2004'te yapılan oylamada Türk tarafının yüzde 65 oyla kabul ettiği planı, Rum tarafı yüzde 76 oyla reddetmişti. Bunun üzerine Kıbrıs Cumhuriyeti, Ada'yı temsilen AB'ye alındı.

Özet Kaynakça

An, Ahmet. *Kıbrıs'ta Fırtınalı Yıllar*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 1996.

Demiryürek, Mehmet. "Fetihten Günümüze Kıbrıs'ta Türk Varlığı", *Toplumsal Tarih*, sayı 103, Temmuz 2002, s. 46-49.

Denktaş, Rauf. *Karkot Deresi Anılar*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005.

Drusotis, Makrios. *Karanlık Yön EOKA*, Galeri Kültür Yayınları, Lefkoşa, 2007.

Hasgüler, Mehmet. *Kıbrıs'ta Enosis ve Taksim'in İflası*, Öteki Yayınevi, Ankara, 1998.

Kızılyürek, Niyazi. "Vamık Volkan ve 'Gizli Kuşatılmışlık'", http://www.taraf.com.tr/haber/vamik-volkan-ve-gizli-kusatilmislik.htm.

Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi (14-19 Nisan 1969), Türk Heyeti tebliğleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971.

Mutlu, Hasan. "Kıbrıs Türk Mukavemet Teşkilatı", Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İnkılapları Enstitüsü, Ankara, 2005.

Öksüz, Hikmet. "Lozan'dan Sonra Kıbrıs Türklerinin Anavatana Göçleri", *Tarih ve Toplum*, cilt 32, sayı 187, Temmuz 1999, s. 35-38.

Tansu, İsmail. *Aslında Hiç Kimse Uyumuyordu*, Minpa Matbaacılık, Ankara, 2001.

—. *Kıbrıs Mektubu*, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayını, Ankara, 1996-1997.

Türkeş, Alparslan. *Dış Politikamız ve Kıbrıs*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1979.

DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE HOCALI KATLİAMI

Karabağ, büyük bölümü bugünkü Azerbaycan ile Ermenistan arasında, güney bölümü İran içinde kalan, yaklaşık 18 bin kilometrekarelik bölgenin adı. Dağlık Karabağ ya da Ermenice tarihi adıyla "Artsakh" ise bu bölgenin içinde 4.392 kilometrekarelik alan. Ermenilere göre Dağlık Karabağ'da MÖ 7. yüzyıldan beri Ermeni nüfusu ve kültürü egemendi. Azerilere göre ise Ermeniler Yunanistan'ın Teselya (Selanik) bölgesinden Doğu Anadolu'ya gelip Urartuların egemenliğinde yaşayan, sonra da Kafkasya'ya göçen yabancı bir halk olup bölgenin esas sahipleri kendileriydi, çünkü Azeriler Orta Asya'dan Avrupa'ya doğru göç ederken bölgedeki Derbent Geçidi'nden geçen Türk boylarının soyundan geliyorlardı.

Karabağ Bölgesi 1555'te Amasya Anlaşması ile Osmanlı Devleti'ne katılmış, 1735 İstanbul Anlaşması'yla İran'a bırakılmış, 1805 Gence Anlaşması ile Çarlık Rusyası'nın hâkimiyetine girmişti. Bu tarihten sonra Ruslar Kafkasya'da güneye doğru indikçe Müslüman halk güneyde, Hıristiyan halk ise Ruslara sığınmak üzere kuzeyde toplanmaya başladı.

Mavera-yı Kafkas Federasyonu

1917 yılında Rusya, Bolşevik Devrimi'ni takiben Birinci Dünya Savaşı'ndan fiilen çekildiğinde, Güney Kafkasya'da üç önemli siyasi güç vardı. Bunlar Gürcülerin Sosyal Demokrat Menşevik Partisi, Azerilerin Müsavat Partisi ve Ermenilerin Taşnaksütyun'u idi. Hepsi Bolşevik karşıtı olan bu üç hareket, 24 Kasım 1917'de, merkezi Tiflis olan Mavera-yı Kafkas Federasyonu'nu kurdular. Ancak federasyon, Osmanlı ordularının bölgedeki ha-

rekâtları ve Bolşevik Rusya'nın savaştan hukuken çekilmesini sağlayan 3 Mart 1918 tarihli Brest-Litovsk Anlaşması'nın ardından dağıldı ve yerine Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetleri kuruldu.

Nisan-Aralık 1920 arasında, Lenin ve Stalin'den Kafkasya'yı Bolşevikleştirme emrini alan Kızıl Ordu, bu bağımsız cumhuriyetleri tarihe gömdü. 1921 yılında Türkiye sınırındaki Nahçıvan, Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'ne bağlı özerk (otonom) bölge olarak tanımlanırken, Dağlık Karabağ da Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'ne bağlanmıştı. Ancak sadece üç hafta sonra Dağlık Karabağ bu sefer Azerbaycan'a bağlı özerk bir bölge olarak tanımlandı. Dahası bölgenin sınırları çizilirken, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'la fiziki ilişkisini kesmek için Laçin bölgesi Azerbaycan'a bırakılmıştı. Bu tarihte bölgenin nüfusu 160 bin civarındaydı ve ezici bir bölümü (bazı kaynaklara göre yüzde 80'i, bazılarına göre yüzde 95'i) Ermeni idi. Geri kalan nüfus Türk, Kürt ve diğer etnik gruplardan geliyordu.

Moskova'nın kötü sınavı

Konu yıllarca uykuda kaldı. Stalin'in ölümünden (1953) sonra milliyetler meselesine daha yumuşak yaklaşan Kruşçev döneminde Ermeniler Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ya da Rusya Federasyonu'na bağlanması talep ettiler, fakat dilekçelerine cevap bile alamadılar. Moskova, 1966 yılında ve 1967'nin ilk yarısı boyunca, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki tartışmalarda sadece izleyici olmayı seçtiyse de 1967 yılının Ağustos ayında Dağlık Karabağ'da bir Ermeni çocuğun bir Azeri tarafından öldürülmesi, Azeri yetkililerin katili cezalandırmakta gönülsüz davranması, bunun üzerine çocuğun ailesinin de katili öldürmesiyle patlak veren olaylara Kızıl Ordu aracılığıyla müdahale etmek zorunda kaldı. Daha sonra Ermenistan Dışişleri Bakanı olacak Jon Kirakosian'ın konuyu Moskova nezdinde sürekli gündeme getirmesine rağmen SSCB'nin 1977 tarihli yeni Anayasası'nın 87. maddesiyle Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlılığı tekrar teyit edilince Ermenilerin umudu bir kez daha söndü.

1985'te *Glasnost* (Şeffaflık) ve *Perestroyka* (Yeniden yapılanma) diyen Mihael Gorbaçov'un iktidara gelmesi Dağlık Karabağ Ermenilerini yeniden harekete geçirdi. 1987'de 75 bin imzalı bir dilekçe Gorbaçov'a gönderildi. 20 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ Özerk Bölge Sovyeti Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'la birleşme isteğini taraflara bildirdi. Bu amaçla Erivan'da 200 bin kişinin katıldığı büyük bir miting yapıldı. Ancak Moskova talebi duymazlıktan geldi, daha doğrusu Komünist Parti Siyasi Bürosu'nun iki üyesi "Ermeni milliyetçiliğindeki tırmanışın ilerde ciddi sonuçlar doğuracağı" yolunda bir rapor hazırladı. Ancak, raporu hazırlayanlar Azeri milliyetçiliğindeki tırmanışı gözden kaçırmışlardı.

1988 Sumgayıt Katliamı

27 Şubat 1988'de, Bakü'nün 35 km kuzeybatısında, 19 bin Ermeninin yaşadığı Sumgait şehrinde, Azerilerden oluşan bir gürüh Ermenilere saldırdı ve resmî kaynaklara göre 26 Ermeni ile 6 Azeri öldü. Gayri resmî kaynaklara göre ölü sayısı en az 300'dü. Sayıyı 500'e kadar çıkaran kaynaklar da vardı. Ermenilere ait evler talan edildi. Bütün bunlar olurken bölgenin esas hakimi Sovyet yetkilileri, askeri güçleri sadece izleyici konumunda kalmıştı.

Azeri tarafı Sumgayit olaylarını Ermenistan'ın Gorus-Kafan bölgesindeki Azerbaycanlıların zorunlu şekilde göç ettirilmesinin yarattığı tepkiyle açıklamaya çalıştı. Ayrıca Grigoryan adlı bir KGB ajanının kışkırtıcı rol oynadığı iddia ettiler. Yaklaşık 60 yıllık sosyalist deneyimin milliyetçilik hastalığına çare olmadığı iyice anlaşılmıştı.

1990 Bakü Katliamı

7 Aralık 1988'de, Ermenistan'da 28 bin kişinin ölümüne neden olan büyük depremden yaklaşık bir ay sonra, Moskova durumun vahametini anladı ve Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni kendisine

(merkeze) bağladı. Ancak Azerbaycan'dan gelen baskılar üzerine (Eylül ayında Bakü'de 800 bin kişinin katıldığı bir miting yapılmıştı) tekrar fikir değiştirdi ve 28 Kasım 1989'da yönetimi yeniden Bakü Hükümeti'ne devretti. Bakü'de sevinç gösterileri sırasında Ermeni heykelleri yıkıldı, Ermenilerin anısına verilmiş sokak isimleri değiştirildi. Merkezî hükümetin bu gelgitleri bölgenin zaten bozuk olan kimyasını iyice bozdu. Bunun üstüne tüy diken olay, 13 Ocak 1990 Bakü'de yine resmî rakamlara göre 60 Ermeni ve 6 Azeri'nin ölümüyle biten olaylar üzerine 19 Ocak 1990'da Kızıl Ordu'nun olağanüstü hal ilan ederek Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ne ve Bakü'ye (karadan, havadan ve denizden) harekât düzenlemesi oldu. 17 bin askerin katıldığı harekâtın amacı, Azerbaycan'ın başına Moskova yanlısı Ayaz Muttalibov'u geçirmekti, nitekim öyle de oldu. Bunlar olurken sokak çatışmalarında yüzlerce kişi öldü. Bakü'de ölenler yüz binlerin katıldığı bir cenaze töreni ile defnedildikten sonra Bakü'deki Ruslar ve Ermeniler şehri terk etmeye başladılar. Ermeniler de kendi bölgelerindeki Azerileri (ve Kürtleri) göçe zorlayınca her iki bölge etnik açıdan biraz daha "homojenleşti".

1992 Hocalı Katliamı

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından 25 Ağustos 1990'da Bağımsızlık Birdirgesi'ni onaylayıp seçimlere giden Ermenistan'da devlet başkanlığını Karabağ Komitesi'nin en popüler üyesi Levon Ter Petrosyan kazandıktan sonra, Ermenistan siyasetini esas olarak Dağlık Karabağ hassasiyetleri tayin etmeye başladı. Elbette 30 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'da da durum farklı değildi. Ancak Muttalibov, Dağlık Karabağ'ı doğrudan Bakü'ye bağladığını açıklayınca Dağlık Karabağ Ermenilerinin cevabı Eylül 1991'de bağımsızlık ilan etmek oldu.

Azerbaycan aynı anayasanın 78. maddesine referans vererek, tarafların onayı alınmadan iki Sovyet cumhuriyetinin sınırının değişemeyeceğini ileri sürdü. Bu arada hem Muttalibov iktidarını yıpratmak hem de Dağlık Karabağ konusundaki tarihî iddiaları yaşama geçirmek için radikal Azeri milliyetçisi Ebulfeyz (veya

Ebulfez) Elçibey'in adamları bölgede örgütlenme ve kışkırtma eylemlerine hız vermişlerdi. Ebulfez Elçibey 1990'dan beri 500 silahlı adamı ile Ağdam'da yaşıyordu ve Dağlık Karabağ'ın başkenti Stepanakerd'i (eski Hankend) ablukaya almıştı. Şehir eski Sovyet Kristal ve Grad füzeleriyle sürekli taciz ediliyordu. Ermeni milisleri ise iddialara göre Suriye'nin Bekaa Vadisi'nde eğitiliyorlardı. SSCB Aerflot uçakları Halep-Erivan seferlerinde Ermeni milisleri ve silahları taşıyordu. (Türkiye'deki milliyetçi çevreler bu hattın Türkiye'nin izniyle açıldığını belirterek Demirel hükümetini suçlayacaklardı.) Yine Azerilere göre eski Sovyet ordusunun 4 ve 7. alayları Ermenilere yardım ediyordu. Sonunda kiminin arzu ettiği, kiminin korktuğu oldu: Gözü kararmış milliyetçi liderlerin uzlaşmazlığı, zaten bir kıvılcıma bakan toplumları birbirine düşürdü. 24 Şubat 1992 günü Ermeni milisler, Sovyetlerin "bölgede jandarmalık ve arabuluculuk yapmaktan" vazgeçtikten sonra geride kalan 366. Motorize Piyade Alayı'nın zırhlı araçları, askerleri ve kurmay heyetiyle birlikte (komutanları olmadan) Stepanakert'in kuzeyindeki Azeri yerleşimi Hocalı'yı (Hocalu) kuşattılar. O tarihte 6-7 bin Azeri'nin yaşadığı şehir Karabağ'daki tek hava alanına sahip olduğu için stratejik öneme haizdi. Hocalı-Ağdam, Şuşa, Eskeran, Stepanakert yolu bölgenin can damarıydı.

Hocalı'nın Ermeni milisleri tarafından kuşatılması şehirde paniğe yol açmıştı. Ermeniler halka şehrin doğusundan çıkma izni vermişlerdi, buradan gidenlere müdahale edilmeyecekti. Ancak Elçibey'in kontrolündeki milisler Azerilerin şehri terketmesini istemiyordu. Çünkü boşalan şehri Ermenilerin işgal etmesi çok daha kolay olacaktı. Ancak halk 26 Şubat günü panik içinde şehri terketmeye başladı. Ne olduysa bu kaçış sırasında oldu. Başlangıçta kaosa rağmen çıkış mümkün gibi görünüyordu, ama birden silahlar patladı ve ortalık kan gölüne döndü. Çatışma bittiğinde Ermeni milisler, Azeri milislere bölgeye girme ve ölülerini alma izni verdiler. Aynı zamanda bölgeye uluslararası insan hakları örgütleri de geldi.

Yıllarca ilk ateşi kimin açtığı, neden sivillere ateş açıldığı, ölü sayısının ne olduğu tartışıldı. Azeri ve Ermeni taraflarının dışında konuya dahil olan uluslararası kuruluşlar da vardı. Her

birinin olayı anlatışı, sorumluluğu yüklediği taraf, verdiği ölü sayısı farklı oldu.

Azerilerin iddiaları

Örneğin katliamın yaşandığı 26 Şubat günü Azerbaycan İçişleri Bakanlığı Sovyet İnterfaks ajansına olayı "etnik temizlik" olarak tanımladı (o günlerde "soykırım" terimi kullanılmamıştı) ve Azeri ölü sayısını 100, yaralı sayısını 250, kayıp sayısını 300 olarak açıklamıştı. Daha sonra, Azerbaycan yetkililerinin de kabul ettiği Helsinki Watch Raporu'na göre 181 (130 erkek, 51 kadın, 13 çocuk) sivil ölmüştü. Kaç askerin öldüğüyse raporda yer almıyordu. 300 kadar da rehin olduğu iddia ediliyordu. Mart ayında Azeri yetkililer ölü sayısını 1.234 olarak verdiler, Haziran ayında 927'ye indirdiler. Nihayet Azeri tarafı dünyaya 106 kadın ve 83 çocuğun da bulunduğu 613 Azeri sivilin öldüğü ilan etti. İddialara göre bunların bir kısmı işkencelerle öldürülmüş, organları kesilmişti. Ayrıca 1.275 kişi esir alınmıştı, 150 kişinin de akıbeti bilinmiyordu.

Azeri milislerin Hocalı'nın intikamı için Maragha köyündeki 45 Ermeni'yi öldürdükleri Nisan ayında, Azerbaycan'ın sabık Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov, Ermenilerin halka çıkış hakkı tanıdıktan sonra ateş etmesinin mantıksız olduğunu, çıkışı katliama dönüştürenlerin kendisini devirmeye çalışan Elçibey'in milisleri olduğunu ileri sürdü. (Bu tarihte Hocalı Katliamı'ndan sorumlu tutularak Mart ayında istifaya zorlanmıştı, yerini Yakup Mamedov almıştı.) Ancak eleştiriler üzerine "sözlerinin Ermeniler tarafından tahrif edildiğini" belirtti. İddiasına göre, o cümleler, olayların ardından görüştüğü Sovyet yetkili Artur Mkhitaryan'a aitti, kendisi sadece aktarmıştı! Hocalı Muhtarı Mamedov da, "Azeri liderler sürekli bize durun, bekleyin, gelip sizi kurtaracağız dediler ama gelmediler, bizi yalnız bıraktılar" dedi.

2005 yılında Azerbaycanlı gazeteci Eynulla Fatullayev, daha çok Ermeni tanıklara dayanan ve Ermenileri aklayan bir rapor yazdı. Ona göre sivil ölümlerine, Muttalibov'u devirmek isteyen Elçibey'in milisleri neden olmuştu. Nitekim Fahmin Hacıyev adlı

bir milis şefi, Hocalı'daki ölümlerden sorumlu tutularak 11 yıl hapis yatmıştı. Ancak Fatullayev bu raporu yüzünden "vatana ihanet"ten mahkemeye verildi, 8 yıl hapis ve ağır para cezasına çarptırıldı. Ancak uluslararası baskılar sayesinde cezası affedildi.

Ermenilerin iddiaları

Ermenilere göre "serbest koridor"dan gidenlerin arasına Elçibey'in milisleri de karışmıştı. Bunu farkeden Ermeni milisler Azeri milislere ateş açmış, Azeri milisler bu ateşe karşılık vermişti. Sivil halk da Ermeni ve Azeri milislerin karşılıklı ateşi arasında kalmıştı. Ermenilere göre, Elçibey'in milisleri olayın çapı büyüsün diye sadece Ermenileri değil, Azerileri de öldürmüşlerdi. Böyece olay bir katliama dönüşmüştü. Benzer açıklamayı Human Rights Watch da yapmıştı. Ancak onlara göre ilk ateşi Ermeni tarafı açmıştı, dolayısıyla sorumluluk onlardaydı.

Ermenilerin suçlu olduğunu kabul eden yöneticiler de oldu. Örneğin Ermeni terör örgütü ASALA militanlarından Monte Melkonian'ın kardeşi yazar Markar Melkonian kardeşinin ölümünden sonra yazdığı kitapta Arabo adı verilen milis gruplarının sivilleri izlediği ve yakaladıklarını bıçakladıklarını anlattıktan sonra "Bu gün Sumgayıt Pogromu'nun 4. yıldönümüne yaklaşıyordu. Hocalı stratejik bir hedefti, ancak aynı zaman da bir intikam eylemiydi..." demişti. Uzun süre Ermenistan Savunma Bakanlığı ve Güvenlik Konseyi Başkanlığı yapan Serge Sarkisyan, İngiliz yazar Thomas De Waal'a Azerilerin Hocalı olayını "abarttığını" söylemiş ve "Hocalı'dan önce, Azerbaycanlılar bizim şaka yaptığımızı sanıyordu, Ermenilerin sivil topluma karşı el kaldırmayacaklarını sanıyorlardı. Biz bunu (stereotipi) kırmayı başardık. Ve olay işte bu..." diye övünmüştü.

Uluslararası kuruluşların yorumu

1994 yılında yayımlanan Human Rights Watch raporuna göre Ermeni milislerin Hocalı'ya yönelik ablukası ve halkı şehirden

gitmeye zorlamasıyla başlayan sürecin katliama dönüşmesinde ilk sorumlu Ermenilerdi. Ancak ölü sayısının artmasında, sivil halkın arasına karışan Azeri milislerinin açtığı ateşin rolü vardı. Ayrıca aşırı soğuklar yüzünden donarak ölenler de vardı. Bu konudaki kitabı 2004'te yayımlanan İngiliz yazar Thomas De Waal da Ermenilerin katliam yapmayı planlamadıklarını ancak ilk ateşten sonra Ermeni milislerin katliam yapmak için ellerinden geleni artlarına koymadıklarını örneklerle anlatıyordu.

2013 yılında ABD'de yayımlanan Memorial/İnsan Hakları Savunma Merkezi ise, sivil ölümlerinin artmasına Azeri ve Ermeni milislerinin karşılıklı ateşinin neden olduğunu, ancak ilk ateşi Ermeni tarafının açtığını tekrarlayacaktı.

Bütün bunları değerlendirince Hocalı'da yaşanan korkunç olayların, SSCB yöneticilerinin en iyi ihtimalle basiretsizliği, en kötü ihtimalle kasıtlı kışkırtıcılıkları, iki tarafın radikal milliyetçilerinin toplumları birbirine düşüren tavırları sonucu ortaya çıkan irili ufaklı etnik temizliklerden, katliamlardan en geniş kapsamlı olanı olduğu görülüyor. Katliamların esas sorumlusu Ermeni milisleri iken, sivil ölümlerinin artışında Azeri yöneticilerin ihmalleri, Azeri milislerin siviller arasına karışıp Ermeni milislere ateş açmasıyla ilgili olduğu iddiaları inandırıcı görünüyor. Öldürmelerin bir bölümünün korkunç işkencelerle olduğu iddialarının doğru olma ihtimali elbette var. Ancak bugün Azeri çevrelerinin, böylesi korkunç bir öldürmenin faili olarak sundukları Ermeni doktor Zori Balayan (ki güya yazdığı bir kitapta 13 yaşında bir erkek çocuğun derisini canlı canlı yüzdüğünü anlatıyordu), kendisine atfedilen bu kitabı yazmadığını, kitabın tamamen uydurma olduğunu ileri sürmüştü.*

Türkiye'nin tavrı

Hocalı'da yaşananlar Türkiye gazetelerine "tahliye", "çatışmalar", "kayıplar" gibi mutedil terimlerle geçmişti. Ölü sayısı ve-

* Konuya dair Ayşe Günaysu'nun yazısını şu linkte bulabilirsiniz: http://armenianweekly.com/2012/05/11/gunaysu-the-reign-of-lies-in-turkey/

rilmediği gibi "katliam" falan da denmiyordu. Sayı konusunda Azerilerle uyumlu olarak 28 Şubat'ta 100'den başlayarak 3 Mart'ta 1.000'e kadar çıkılmıştı. RP Milletvekili Hasan Mezarcı ise bunları az bulmuş, "5.500 kişi kayıp" demişti. DSP Genel Başkanı Bülent Ecevit olayı "soykırım" olarak niteleyen ilk kişi oldu. Ancak parti liderleri ve basın "katliam" demeye devam etti. ANAP Genel Başkanı Mesut Yılmaz da Ecevit'ten geri kalmamak için olsa gerek "gerekirse bölgeye asker kaydırılsın" diyerek müdahale kışkırtıcılığı yapıyordu. Dışişleri'nde bu seçenek görüşülmüş ancak Türkiye'nin müdahalesi için hiçbir dayanak olmadığı anlaşılmıştı. Ankara'nın dikkatini çeken bir husus da Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in kapalı kapılar arkasında Ermeni tarafıyla görüştüğüydü. Bütün bunlar bir araya getirildi ve kamuoyuna "Azerilerin müdahale talebi yok, sadece sesimizi dünyaya duyurun yeter diyorlar" türü açıklamalar yapıldı. Ama basın olayı, kâh 1915'le, kâh Bosna'yla, kâh Kuveyt'le, kâh Kıbrıs'la kâh Nahçıvan'la ilişkilendirerek halkı Ermenilere karşı mevzilendirmeye devam ediyordu. Türk kamuoyuna hiç yansımayan ise Ağdam'a doğru kaçanlar arasında Türk subaylarının da olmasıydı. "Şimdi erken ama ilerde Türkiye ile konfederasyon kurabiliriz" diye "havuç politikası" uygulayan Elçibey'e yardım için Türkiye'den gönderildiği anlaşılan bu subaylar, sorgularında gönüllü olarak Azerbaycan'a geldiklerini iddia etmişlerdi. Elçibey'in önce Türklerle sonra da Batı'yla yakınlaşması Rusları doğal olarak Ermenilere yaklaştıracaktı.

Minsk Grubu'nun kurulması

Hocalı Katliamı o güne dek birbirine düşman çetelerin çatışması şeklinde süren Dağlık Karabağ uyuşmazlığında bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten sonra artık çetelerin değil, ulusal orduların savaşı söz konusuydu. Çatışmalar sürerken, 24 Mart 1992'de Helsinki'de toplanan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (önce AGİK, sonra AGİT) Dışişleri Bakanları Konseyi, Dağlık Karabağ sorununun çözümü için Beyaz Rusya'nın Minsk kentinde bir konferans düzenlenmesine karar verdi.

"Minsk Grubu"nun katılımcıları Ermenistan, Azerbaycan, Almanya, ABD, Beyaz Rusya, İsveç, İtalya, Fransa, Rusya, Türkiye, Çek ve Slovakya Federal Cumhuriyeti olacaktı. Ancak 8 Mayıs'ta Ermeniler Rusların perde arkası katkısıyla önce bölgenin en stratejik kenti olan Şuşa'yı, yaklaşık 10 gün sonra da Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'dan ayıran Lâçin'i işgal edince dengeler Ermeniler lehine değişti. Azerbaycan'da Haziran ayındaki seçimlerde Cumhurbaşkanı Yakup Mamedov'un yerini "Türk dostu" Elçibey aldı. Elçibey, Ekim 1992'de Dağlık Karabağ Ermenilerine "kültürel özerklik" vererek barışı kısa sürede tesis edeceğini umduysa da Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan, Dağlık Karabağ milliyetçiliğinin ağırlığı altında ezildi ve barış yapma iradesini gösteremedi.

Dahası, Ermeni Ordusu, Mart 1993'ten itibaren Kelbecer, Akdere, Ağdam, Füzili, Cebrayil, Kubatlı ve Terter'i işgal etti. Elçibey, Azerbaycan'ın toprak kayıpları ile Dağlık Karabağ ve işgal bölgelerinden kaçan sayısı konusunda çok çelişik bilgiler olan "kaçkınlar"ın barınma ve beslenme sorunlarını halledemediği için muhalefet lideri Suret Hüseyinov tarafından ağır şekilde eleştirildi. İkili çatışırken, aradan sıyrılan "Moskova yanlısı" Haydar Aliyev, Temmuz 1993'te Elçibey'i Azerbaycan'ı terk etmeye zorladı. Haydar Aliyev'in ilk işi Azeri Ordusu'nu eğiten 1.600 Türk subayının görevine son vermek oldu. Ardından Rusya ile ilişkileri yeniden yoluna koydu.

Hocalı'ya ad vermek

Elçibey, 2000 yılında Ankara'da öldü. Haydar Aliyev'in halefi (oğlu) İlham Aliyev görünüşte Rusya ile Türkiye arasında denge politikası sürdürdü ama esas olarak ülkesinin çıkarlarını önde tuttu. Dağlık Karabağ, Azeri ve Ermeni milliyetçiliklerinin dinamosu olmaya devam etti. Sumgayıt ve Bakü Katliamı Ermeniler tarafından, Hocalı Katliamı ise Azeriler tarafından her yıl törenlerle anıldı. Bu anmalar sırasında her iki tarafın milliyetçileri düşmanlıklarını bilediler.

Tarafların tezleri ve olayların gelişimini Türkiye gazeteleri hep devletin resmi görüşünün süzgecinden geçirerek aktardıkları için Türkiye kamuoyu nesnel bir görüş geliştiremedi. 2008'den itibaren Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin düzelmesi umudu doğmuştu ama yazının başında sözünü ettiğim olay yaşandı. Türkiye "Bir şey yok" dese de Ermenistan "Bizi oyalamayın" restini çekti. Kimi asırlık kendi tarihsel sorunlarını (1915, Kürt, Kıbrıs, AB) halledememiş Türkiye'nin, Ermenistan'la ilişkileri geliştirmek için iki asırlık Dağlık Karabağ sorununun hallini şart koşması, arabayı atın önüne koymak anlamına geliyor.

Hocalı Katliamı anmalarının Türkiye'ye sirayet etmesi ise insani bir hassasiyet olmaktan ziyade 1915'in 100. yıldönümü ile ilgili devlet stratejisi ile ilgili görünüyor. Aynı, geleneksel olarak 18 Mart'ta yapılan Çanakkale anmalarının, 24 Nisan'a kaydırılması gibi... Öte yandan Türkiye'de pek çok kişi ve devlet unsurları, resmî tarihçilerin (örneğin Kamuran Gürün) bile "en az 300 bin kişinin şu veya bu şekilde hayatını kaybetmiştir" dediği "1915 trajedisi" için bırakın "soykırım" diye adlandırmayı, bazı durumlarda "katliam" terimini bile kullanmaktan kaçınırken (hatta bazıları "asıl Ermeniler Türkleri öldürdü" derken), resmî rakamlara göre 13.806 kişinin öldürüldüğü Dersim Harekatlarına, 111 kişinin öldürüldüğü Kahramanmaraş Katliamı'na bile ad koymaktan kaçınırken, Hocalı'da 613 kişinin ölümüne tereddütsüz şekilde "soykırım" demesinin ideolojik olduğu açık.

İmal edilmiş fotoğraflar

Bugün Azeri-Türk cephesinin propaganda savaşında kullandıkları korkunç ölüm görüntülerinin de ilginç bir hikayesi var. Olayların hemen arkasından Rus gazeteci Yuri Romanov'la birlikte helikopterle bölgeye giden Azeri fotoğrafçı Cengiz Mustafayev ilk kez 28 Şubat'ta bazı çekimler yapmıştı. Mustafayev 1 Mart'ta bölgeye tekrar gitmişti. 2 Mart'ta da uluslararası basından bir grup bölgeye götürülmüş ve Azeri propagandası başlamıştı. Ermeni tarafına göre Mustafayev'in ilk çekimlerini gören

kişiler bugün propaganda sitelerinde yer alan sahneleri o tarihte görmediklerini söylüyorlardı. (Nitekim o döneme ait Türkiye gazetelerinde bugün gördüğümüz fotoğraflara kadar korkunç fotoğraflar yoktu.) İddiaya göre Azeri yöneticilerin yönlendirmesiyle Mustafayev, ikinci ziyaretinde ölü bedenlere bazı müdahaleler, rötuşlar yaparak bugün görende dehşet uyandıran fotoğrafları "imal etmişti". Zaman içinde "Hocalı albümü" büyüdükçe büyüdü.

Gerçekten de bugün çeşitli internet sitelerinde yer alan korkunç fotoğraflar arasında neredeyse yüz yıllık iskeletler, kolaj olduğu anlaşılan fotoğraflar, Nazi toplama kamplarından sahneler, Karabağ'ın başka bölgelerinde yaşanan olaylara, 1978 Kahramanmaraş Katliamı'na,1983 Erzincan Depremi'ne, 1998-1999 Kosova Savaşı'na dair fotoğraflar, hatta ve hatta 1922'de Tiflis'te suikasta kurban giden Cemal Paşa'nın musalla taşı üzerindeki ünlü fotoğrafı bile var. Cengiz Mustafayev, 15 Haziran 1992'de Eskeran yakınlarındaki çatışmaları filme çekerken öldüğü için bu konudaki gerçeği öğrenmek mümkün olmadı. Bu sürecin ve fotoğrafların imal edilmiş olduğuna dair Ermeni iddiaları, Türkçe hariç çeşitli dillerde şu sitede kanıtlanmaya çalışılıyor: http://www.xocali.net/ Fotoğrafları inceleyerek kendiniz bir karara varabilirsiniz. Fotoğrafların gerçek kaynaklarını bulmakta Google Images (Görseller) programı yardımcı olacaktır.

Özet Kaynakça

"Azerbaijan: Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh", Human Rights Watch, ABD, 1994, http://www.hrw.org/reports/pdfs/a/azerbjn/azerbaij94d.pdf.

Cornell, Svante E. *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict In The Caucasus*, Routledge, Richmond, Surrey: Curzon, 2001.

de Waal, Thomas. *Black Garden, Armenia and Azerbaijan Through Peace and War, 10th Year Anniversary Edition, Revised and Updated*, NYU Press, New York, 2013.

Değişen Dünya Düzeninde Kafkasya, der. Okan Yeşilot, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.

Dekmejian, Richard Hrair. "Soviet-Turkish Relations and Politics in the Armenia SSR" *Soviet Studies*, cilt 19, sayı 4, Nisan 1968, s. 510-525.

İpek, Pınar. "Azerbaijan's Foreign Policy and Challenges for Energy Security", *Middle East Journal*, cilt 63, İlkbahar 2009, s. 229-239.

Milliyet Gazetesi (İnternet) Arşivi, özellikle Moskova muhabiri Cenk Başlamış'ın haberleri.

The Karabagh File, Documents and Facts on the Mountainous Karabagh 1918-1988, haz. Gerard Libaridian, The Zoryan Institute, 1988.

SURİYE VE IRAK TÜRKMENLERİ

İslam tarihçilerine göre, Türk (Oğuz) boylarının (ki bunlara Türkmenler deniyordu) Ortadoğu'ya gelişi, 7 ve 8. yüzyıllarda Emevi ve Abbasi ordularında paralı asker olarak yer almalarıyla olmuştu. Asıl Türkmen akını, 1055'te Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in, Bağdat'ı Büveyhoğulları'ndan almasından itibaren oldu. Selçuklular, 1079'a kadar bir yandan yerel beylerin ve Fatımilerin elindeki Suriye ve Filistin'e, bir yandan Bizans ülkesi olan Anadolu'ya doğru yayıldı. Onlarla birlikte veya onların açtığı yollardan gelen Türkmen boyları da bu bölgelere yerleşti. Suriye'deki Türkmen yerleşimleri Halep, Lazkiye, Trablus, Hama, Humus ve Şam bölgeleriydi. Bu göçmenlerin sayısının 14 bin civarında olduğunu tahmin edenler var. Ama bu konuda güvenilir araştırmalar yok.

1157 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra Anadolu'da Rum Selçuklu Devleti kurulurken, Suriye ve Irak'ta da pek çok Türkmen beyliği kurulmuştu. 1243 yılında, Rum Selçuklu Devleti'nin Baycu Noyan komutasındaki Moğol ordularına Kösedağ'da yenilmesi üzerine, Kayseri ve Sivas Türkmenleri Suriye'ye (ve Irak'a) sığındı.

Moğollar geliyor

1260'ta yenilme sırası bu sefer Moğollar'daydı. Türkmen askerlerinin de yer aldığı ordusuyla Moğolları yenerek Memlûklu Devleti'nin ilk sultanı olan Baybars, rivayete göre 40 bin çadırlık bir Türkmen topluluğunu kendi beylerinin idaresinde yaşamak üzere geniş bir alanda iskân etti. "Bozok" ve "Üçok" şeklinde teşkilatlanan Türkmenlerden Bozoklar Halep çevresine, Amik

Ovası'na ve Asi Irmağı boyuna; Üçoklar ise Amik Ovası'ndan Filistin'e uzanan kıyı şeridine yerleştirilmişlerdi. 1400 yılında Suriye, bu sefer "Aksak" Timur'un orduları tarafından fethedildi. 1402 Ankara Savaşı'nda Yıldırım Bayezid Timur'a yenildiğinde, Yozgat civarındaki Karatatarlar Türkistan'a geri dönmüştü. Boşalan alan, Şam'dan göçen Türkmenlerce dolduruldu.

Suriye Türkmenlerinin kaderini esas etkileyen olay ise Yavuz Sultan Selim'in 1516 yılında Memluk Sultanı Kansu Gavri'yi Mercidabık'ta yenmesi oldu. Bundan sonraki 400 yıl boyunca Osmanlı egemenliğinde yaşayacak olan Suriyeli Türkmenler (Şam, Antakya, Kilis ve Antep'in kuzeyine kadar uzanan bölgede yaşayanlar), Osmanlı kayıtlarında "Halep Türkmenleri" olarak yer aldı. Ezici çoğunluğu Sünni-Hanefi olan Halep Türkmenleri has (padişah hassı) reayası idi ve bu statü onlara görece bir serbestlik sağlıyordu. Osmanlı'nın mecburi iskânı 16. yüzyıldaki tahrir defterlerinde, Halep sancağının nüfusu yaklaşık 80 bin kişi, Türkmenlerin sayısı ise 64 bin civarındaydı. Bu nüfusun çok azı yerleşikti. Konar-göçer gruplar -ki bunlara "yürümek" fiilinden türetilen bir adlandırma ile *Yörük* denirdi-, kışları Halep civarında, yazlarını ise Sivas'a kadar uzanan Anadolu yaylalarında geçirirlerdi.

1603-1607 arasında, Antep ile Halep arasındaki bölgede patlak veren Canbolatoğlu Ali Paşa Ayaklanması'nın yarattığı kargaşaya Arabistan'ın Necd bölgesinden gelerek bölgeyi talan eden Arap Şammar aşiretinin baskınları da eklenince Türkmen toplulukları, daha güvenli bölgelere kaçtı. Böylece çöl bölgelerinden verimli ovalara, kırsal alandan şehirlere doğru bir yoğunlaşma başladı. Osmanlı Devleti'nin, Anadolu'daki Celali ayaklanmalarından sonra, konar-göçer toplulukları yerleşik hayata zorlaması üzerine bir bölüm konar-göçer mecburen Anadolu'da kaldı. Bir kısmı da Suriye'deki eski yerlerine yerleşmek zorunda bırakıldı. Sonuçta bütün bunların bileşkesi olarak 1683 tarihli kayıtlarda Halep sancağının nüfusu yaklaşık 113 bin iken, Türkmenlerin sayısı 42 bin civarına düşmüştü.

18. yüzyılın sonlarında 49 Türkmen boyunun yarısı Antep, Hama, Humus, Rakka gibi bölgelerde yerleşik hayata geçirilmiş durumdaydı. Ancak yerleşik yaşam için bölgenin güneyinde seçilen yerlerden Rakka, gerek iklim gerekse toprak yapısı ba-

kımından Türkmen aşiretlerin yaşamına uygun değildi. Zaten bölge çoktandır bir sürgün yeriydi. Dolayısıyla buraya yerleştirilenlerin bazıları, 18. yüzyılda eşkıyalık yüzünden yeniden zorunlu iskâna tabi tutuldu. Böylece bölgenin demografik yapısı bir kez daha bozuldu.

Türkmenlerin asimilasyonu

1822 depremi ve bunu izleyen salgın hastalıklar, 1833-1840 arasında İstanbul'a baş kaldıran Mısır Hidivi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın bölgeyi işgali ve kadim aşiret çatışmaları yüzünden Türkmen taifesi darmadağındı. Fırsatını bulanlar Anadolu'ya göç ettiler. Bulamayanların bir bölümü Sünni Arap aşiretleri içinde asimile oldu. Zamanla Türkçe biraz daha az konuşulur oldu, Arap dili ve gelenekleri baskın gelmeye başladı. Nitekim 1881 nüfus sayımında, 787.714 olan Halep sancağı nüfusunun 684.599'u Müslüman olarak kaydedilmişti. Müslümanların ise sadece 71.453'ü, yani yüzde 8'i Türkmen'di.

İleride Britanya Dışişleri Bakanı olacak Mark Sykes, 1902 yılında gördüklerini seyahatnamesinde şöyle anlatmıştı: "Halep'ten Akabe'ye kadar Suriye'nin tamamı ayaklanmalar ve katliamlarla tam bir anarşi içinde idi. Halep-Şam arasında Bedeviler, çöllerin kralları gibi dolaşır, yağma yaparlardı. Şehirler Türklerin elinde idi..." Sykes abartıyor olmalı, çünkü II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılındaki yeni düzenleme ile oluşturulan Halep Vilayeti, bugünkü Halep kenti ve çevresi ile Urfa, Maraş, Kilis, Antakya ve İskenderun illerini içine alıyordu ve Birinci Dünya Savaşı arifesinde 611 bin civarında olan vilayet nüfusunun 110 bin kadarı Türkmen olup bunların 16 bin kadarı konar-göçerdi.

Suriye'nin terki

Birinci Dünya Savaşı'nı müttefiki Almanlarla birlikte kaybeden Osmanlı İmparatorluğu'nun, Suriye'deki varlığı 25-26 Ekim

1918 gecesi askerî birliklerin çekilmesiyle sona erdi. Son çekilen 7. Ordu'nun başında Mustafa Kemal bulunuyordu. Suriye'yi Şubat 1920'de kabul edilen *Misak-ı Milli* dışında bırakan anlaşmaysa Ankara Hükümeti'nin temsilcisi Bekir Sami (Kunduh) ile Fransa Başbakanı Aristide Briand arasında, Londra'da 9 Mart 1921 tarihinde imzalandı. Bu yeni statü, 1923 Lozan Barış Antlaşması ile de teyit edildikten sonra Suriye Türkmenleri, Fransız mandası altında yaşamaya başladılar.

Etnik unsurların da belirlendiği 1925 sayımlarına göre Suriye'deki toplam nüfusun yüzde 56,7'si Müslüman (Sünni) idi. Bu yüzde 56,7'nin de 38'i Arap, geriye kalan 18,5'i Türk, Kürt ve Çerkez, Türkmenlerin oranı ise yüzde 1,9 idi. Bu nüfus 1930'ların sonuna kadar görece sakin bir yaşam sürdü. Bu yıllarda Türkmenlerin liderliğini Bekmişlilerin Hacı Ali aşiretinden "Kel" Muhammed yürütüyordu. İddialara göre Türkiye ile arası çok iyi olan ve bunu Şapka Devrimi'ni izleyen yıllarda fötr şapka giyerek de tescilleyen (!) "Kel" Muhammed, Fransızlarca önce hapse atıldı, sonra zehirlendi. Onun ardından Türkmenlerin lideri Hacı Nasen oldu.

1936-1939'da sancağın Hatay adıyla Türkiye'ye katılması sürecinde Suriye Türkmenlerine yönelik baskılar arttı. O tarihe kadar, azınlıklara pozitif haklar tanıyan 1926 tarihli Suriye Anayasası sayesinde Türkçe gazete yayımlanabilirken, bu tarihten sonra bu mümkün olmadı. Hatta Türkçe konuşmak bile fiilen yasaklandı. Suriye Türkmenlerinin temel geçim kaynağı tarım ve dokumacılıktı. Fransız mandası döneminde Türkiye ile sınır ticareti engellendiği için ticari hayat çok durgundu. Bütün bunlar bir araya gelince, Türkmenler kapana kısılmış hissettiler kendilerini. 1941 yılında, İkinci Dünya Savaşı'nın yarattığı boşluktan yararlanmak isteyen bazı gruplar, Halep'te küçük bir isyan başlattılar. Ancak, Suriye'nin Müttefik Orduları tarafından işgali üzerine, bu isyan girişimi başladığı gibi bitti. Ama huzursuzluk sürdü. 1958'de yapılan toprak reformu ile Türkmenlere ait birçok tarla, bağ ve bahçe kamulaştırıldı. Bu ve benzeri uygulamalar yüzünden 1950'ler boyunca Türk asıllı aileler Halep'ten Türkiye'ye kaçmaya devam ettiler.

Baas döneminin sıkıntıları

1966'da iktidara gelen Baas Partisi'nin Generali Salah Cedid'in sosyalizm-milliyetçilik karışımı katı seküler politikaları Sünni çoğunlukla birlikte bu topluluğun doğal üyesi durumundaki Türkmen azınlığı da rahatsız etti.

1970'te Suriye'de iktidara gelen Hafız Esad liderliğindeki Baas rejiminin uygulamaya koyduğu toprak reformu Baasçıların Sünni toprak oligarşisinin ve büyük tüccar cemaatinin kalbi olarak gördüğü Halep'teki kamulaştırmalardan, çoğu küçük toprak sahibi olan Türkmenler de payını aldı. Buna karşılık diğer azınlıklar gibi eğitimli Türkmenlere devlet kapısı açıldı.

1980'li yıllarda, Suriye'yi vuran ekonomik ve siyasi kriz, tüm halkı olduğu gibi Türkmenleri de etkiledi. Sınıfsal farkların keskinleştiği bu dönemde, Türkmen toprak ağalarının gücü arttı.

2000 yılında Hafız Esad'ın ölümü hem Suriye hem Türkmenler için bir dönüm noktası gibi görülmüştü. Türkiye ile Suriye 1947-1990 arasındaki Soğuk Savaş Dönemi'nde farklı kutuplarda oldukları için pek soğuk olan ilişkileri AKP hükümeti önce iyileştirmeye çalıştı, ardından Şam'daki Emeviye Camii'nde namaz kılma hayalleri kurdu. Vardığımız nokta ortada, varacağımız nokta ise meçhul...

Bugün "Suriye'de kaç Türkmen yaşıyor?" sorusuna verilecek sağlıklı bir cevap yok. Fransız manda yönetiminden başlayarak 1994 yılına kadar yapılan nüfus sayımlarında etnik, dilsel ve mezhepsel bilgilere yer verilmediği için Türkmen nüfusu hakkındaki bilgiler hep tahminlere dayandırıldı. Çeşitli kaynaklarda bugün Suriye'de 360 bin ila 600 arasında Türkmen yaşadığı ileri sürülüyor. Çoğunlukla Lazkiye ve Halep olmak üzere iki ana bölgede yaşayan Türkmenler, Araplar arasında asimile olmaya yüz tutmuş olmalarına rağmen örf ve âdetlerini ve dillerini sürdürmeye gayret ediyorlar. Suriye'nin kuzeybatısındaki Nusayri Dağları'ndaki toplulukların yüzde 10-15'inin Türkmen olduğu hesaplanıyor.

Genel olarak ya çok büyük baskılar görmedikleri için ya da nüfusça az oldukları için Suriye'deki Türkmen cemaatinin siyasi etkinliği yok denecek düzeyde, dolayısıyla siyasi talepleri

"romantik milliyetçilik"le sınırlı. Temel talepleri Suriye içinde otonom olmak veya Türkiye ile birleşmek değil, içinde yaşadıkları toplumda dillerini konuşabilmek, okullarını ve yayın organlarını işletebilmek. Türkiye ile kültürel ve ticari ilişkilerin geliştirilmesini yeterli görüyorlar. Dolayısıyla bugün Türkiye'nin Suriye Türkmenleri için "insani yardım" dışında yapacağı her şey Türkmenleri zaten son derece kanlı geçen siyasi çatışmaların etkisiz bir aktörü, daha doğrusu kurbanı haline getirecek.

Irak Türkmenleri

Türkmenlerin bölgeye 900'lü yıllarda geldiği sanılıyor. Yüzde 30-40'ı Şiiliğin Kızılbaş mezhebinden, diğerleri ise Sünniliğin Hanefi mezhebinden olan Türkmenlerin bugün yaşadığı şerit, kuzeydeki Musul, Erbil, Kerkük, Diyala ve Selahattin illerinin sınırları, başkent Bağdat'ın birkaç mahallesi ile güneydeki Bedre arasında uzanıyor ve Araplarla Kürtlerin yaşadığı bölgeleri kesiyor. Buralar aynı zamanda zengin petrol bölgeleri. Musul Vilayeti'nde Ayn Zala, Kerkük'te Baba Gur, Tavuk nahiyesinde Zambar 1 ve 2; Tuzhurmatu, İncana ve Kifri ile Diyala vilayetindeki Hanekin kuyuları hep Türkmen bölgesinde bulunuyor. Bu kuyularda üretilen petrol, toplam Irak üretiminin yüzde 75'ini oluşturduğu gibi, bölgede doğalgaz ve kükürt de çıkıyor.

Nüfusa gelince... 1920'li ve 1930'lu yıllarda yapılan sayımlarda Türkmenlerin Irak nüfusunun yüzde 2,1-2,4'ünü oluşturduğu ileri sürülüyor. 1957 sayımlarında bu oran yüzde 2,16 iken, Baas rejiminin Araplaştırma politikalarının etkisiyle olsa gerek, etnik dağılımın son kez açıklandığı 1977 sayımında bu oran yüzde 1,15'e düştü (Türkmen nüfusun yoğun olarak bulunduğu Kerkük'te, Türkmenlerin oranı 1957'de yüzde 21,4, 1977'de ise yüzde 16,75 idi). Bugünkü ülke nüfusunun 25 milyona yakın olduğu söyleniyor ancak bunun ne kadarının Türkmen olduğu konusunda sağlam bilgiler yok. Tahminler yüzde 2 ila 2,5 arasında değişiyor. Kerkük'te ise 197 bin Kürt, 135 bin Arap, 63 bin Türkmen ve 3 bin 300 Hıristiyan seçmen bulunuyor, ancak buna geri dönen Kürtler dahil değil.

Türkmen varlığını kabul ettiği bilinen ilk belge Irak'ın 1925 tarihli ilk anayasasıydı. Monarşiyi kaldıran darbeden sonra kabul edilen 1958 tarihli geçici anayasanın üçüncü maddesi ise Kürt varlığını kabul ederken Türkmen ismini vermeden azınlık haklarının güvencede olduğunu belirtmekle yetinmişti. 24 Ocak 1970 tarihli Devrim Komuta Konseyi kararında ise "Vatandaşların Kültürel Hakları" başlığı altında diğer azınlıklarla birlikte Türkmenlere de geniş haklar verildi. Yedi maddelik kararnamenin Türkmence eğitimle ilgili ilk üç maddesi iki yıl sonra yürürlükten kalktıysa da kültürel haklarla ilgili dört maddesi günümüze kadar uygulandı.

Irak tarihindeki yerlerine bakıldığında, Sünni Türkmenlerin diğer azınlık grupların tersine, iktidarlarla çatışmak yerine uyumlu davranmayı seçtikleri, devlet görevlerinde yer aldıkları, hatta Saddam'ın ordusunun kurmay sınıfını oluşturdukları görülür. Daha çok şehirlerde (Kerkük'te) yaşayan ve iyi eğitim almış, iyi mesleklerde çalışan Sünni Türkmenlerin diğer özelliği de kültürel anlamda da asimilasyona varan kaynaşma eğilimleridir. Örneğin bugün Musul nüfusunun büyük bölümünü teşkil eden Mıslavilerin ya da Bağdat'taki Karagül aşiretlerinin artık kendilerini Arap diye takdim ettiği anlatılıyor. (Türkmen liderler de zaten, Türkmen nüfusunun sayımlarda az çıkmasını Türkmenlerin canlarını ya da statülerini kaybetmemek için etnik durumlarını Arap olarak beyan etmelerine bağlıyorlar.) Buna karşılık, daha çok kırsal alanda yaşayan ve daha az eğitimli olan Şii Türkmenler, hep daha muhalif bir tutumu benimsediler. Dolayısıyla Sünni Türkmenler Osmanlı ve Türkiye yanlısı iken, Şiiler özellikle 1979'da Şah'ın devrilmesinden sonra İran yanlısı bir politika izlediler. Ancak gerek Sünni olsun gerekse Şii, Türkmenler ne ülke içinde çok ayrıcalıklı bir konuma kavuşabildiler ne de Kürtlerin Halepçe'de uğradığı türden katliamlara maruz kaldılar.

Katliama "diplomatik" tepki

Türkmenlerin yaşadığı en kötü olaylardan biri 14-16 Temmuz 1959'da Molla Mustafa Barzani'nin adamlarının bir Türk'ü öl-

dürmesine müdahale eden general Kasım'ın emriyle gerçekleşen Kerkük Katliamı'dır. 30'a yakın kişinin yaşamını yitirdiği ve yüzlercesinin yaralandığı bu olaya Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun tepkisi "Irak yönetiminin olayları sona erdirme konusundaki çabalarından memnunluk duyduğunu" söylemekle sınırlı olmuştu. Bu tarihten itibaren daha milliyetçi bir konuma kayan Türkmenler Ekim 1959 tarihinde Irak Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği'ni (ITKYD) kurdular.

Erbil'de örgütlendiler

1960'ta kurulan Türkmen Kardeşlik Ocağı ise kültürel faaliyetlerinin yanı sıra siyasi faaliyette de bulunduğu için 1977 yılından itibaren Baas rejiminin baskılarına uğradı, örgütün dört yöneticisi 1980'de idam edildi. Türkiye'nin bu olaya da tepkisi sert olmadı. Türkiye bugünkü nüfus tartışmalarına neden olan olaylar yaşandığında yani 1981'de Kerkük Türkmenleri güney bölgelerine sürüldüğünde de ses çıkarmadı. Çünkü ortada Kerkük-Yumurtalık Boru Hattı meselesi vardı. Bu yıllarda kendi iddialarına göre "Mendelli'den Telafer'e kadar çok dağınık bir coğrafyaya yayılmış oldukları için" haberleşme ve örgütlenmede sorunlar yaşayan Türkmenler, ironik bir biçimde Türkmenlerin başkenti Kerkük'te değil, Kürt otonom bölgesindeki Erbil'de örgütlendiler. Ancak o yıllarda aralarında rekabet öylesine güçlüydü ki, örgüt sayısında bir patlama yaşandı. Bu dağınıklığı gidermek amacıyla 24 Nisan 1995'te Irak Türkmen Cephesi (ITC) kuruldu. Ancak görüş ayrılıkları devam ettiği gibi, 19 Aralık 1995'te bu ayrılıklar silahlı çatışmaya kadar vardı ve Türkmen Bağımsızlar Hareketi dışındaki tüm gruplar cepheden çekildiler.

Ankara'nın rolü nedir?

Bugünkü tartışmaları duyanlar sanki Ankara her daim Türkmenleri düşünmüş sanıyor, ancak bu uzun tarihçede Ankara'nın

hemen hiç rolü yoktu. Türkmenler Irak'ın baskıcı rejimleri ile tek başına mücadele etmişler, aynı o ülkenin Kürtleri, Asurileri gibi. Türkiye'nin Türkmen sevdası ise Kürt meselesinin Ankara'yı iyice sıkıştırdığı 1995'te başladı. Bu dönemde bir yandan PKK'ya karşı mücadelede desteklerini almak için Mesut Barzani'nin peşmergelerine (gazeteci Hüsnü Mahalli'nin belirttiğine göre) adam başına 50 dolar ödemeyi göze alan Türkiye, 31 Ağustos 1996'da Irak kuvvetlerinin Erbil'e girip Türkmen parti bürolarına saldırması ve 34 kişiyi tutuklamasının ardından Mart 1997'de Türkmen parti ve kuruluşlarını bir araya getiren Erbil Protokolü'nü örgütledi. 5 Temmuz 1997'deki Birinci Türkmen Kurultayı ile 20-22 Kasım 2002'deki İkinci Türkmen Kurultayı Erbil'de toplanırken, 13 Eylül 2003'teki Üçüncü Türkmen Kurultayı Kerkük'de yapıldı.

Basına yansıyan bazı iddialara göre o ana kadar ITC kayıtsız şartsız Türkiye'nin, özellikle de Genelkurmay'ın kontrolündeydi. Bu nedenle de Türkiye'nin beşinci kolu olarak niteleniyor, Iraklı muhalifler nezdinde bir türlü saygınlık kazanamıyordu. Ya Türkiye de bu iddialardan rahatsız olduğundan ya da Türkmenler mesafe koyduğundan, üçüncü kurultaya Abdullah Gül'ün bir mesajı ve alt düzeyde temsilcilerden başka Türkiye katkısı yapılmadı. Nitekim aynı tarihte ITC üzerindeki Türk hâkimiyetini sorgulayan Muzaffer Aslan gibi bazı Türkmen siyasetçiler "Türkiye'nin yıllarca kendilerini ihmal ederken, Mesud Barzani ve Celal Talabani'ye milyonlarca dolarlık yardımlar yapmasına kızarak" ABD ile yakınlaşma politikası izlemeye başladılar.

Ankara'nın ilgisi Sünnilere

Kendisi de AKP kongre delegesi olan gazeteci İlnur Çevik, 18 Ekim 2004 tarihli *Tempo* dergisindeki röportajında ne geçmiş hükümetlerin ne de AKP hükümetinin belli bir Türkmen politikası olmadığının altını çizmişti. Çevik'e göre bugün dahi Türkiye'nin ilgisi sadece Sünni Türkmenlere yönelik. Örneğin 250 bine yakın nüfusunun 180 bini Şii Türkmeni olan Telafer'de çok büyük olaylar olmadığı sürece Türkiye'nin sesini çıkardığı

görülmemiştir. Bu politikaların da sonucu olarak, Iraklı Türkmenler 30 Ocak 2005'te yapılan seçimlere üçe bölünmüş olarak girdiler. İddialara göre Ankara'nın ITC'den alışık olduğu bir şeyi yaparak Sünni Türkmen Milliyetçi Hareketi Partisi'nin (TMHP) listesini de "görme" talebi, bu partiyi rahatsız etti ve ITC ile ittifak yapmaktan vazgeçmesine neden oldu. Öte yandan Şii kökenli Türkmenlerin büyük bir bölümü oylarını Şii partilerine verdiler. Örneğin Ayetullah Sistani'nin desteklediği Birleşik Irak İttifakı'nda seçilecek durumda olan 6 Türkmen aday vardı. Yine de 275 kişilik mecliste en fazla 15 Türkmen temsilcinin olacağı tahmin ediliyor.

Şimdi bütün bunlardan sonra Türkiye'nin Türkmenlere ilgisini samimi görmek mümkün mü? Bizce hayır. Seçim sonrası oluşacak tablonun Türkiyenin hoşuna gitmeyeceği açık. Türkiye'nin buna panzehiri ise Çetin Altan'ın dediği gibi "Türk'ün Türk'e propagandası"ndan öteye geçmeyen "kırmızı çizgiler" retoriği oluyor. Halbuki Uluslararası Kriz Grubu'nun Ortadoğu bölümü yöneticisi Joost Hiltermann'ın hazırladığı "Kürtlerin İhtiraslarına İlişkin Türkiyenin Korkularını Yatıştırmak" adlı 26 Ocak 2005 tarihli raporda tüm taraflara yapılan anlamlı tavsiyeler var.* Geniş vizyonlu, her etnik ve dinsel gruba eşit mesafeli, işbirliği ve diyaloğa dayalı bir Ortadoğu politikası geliştiremediğimiz sürece ülkemizdeki ve komşu ülkelerdeki Kürtleri yaralamakla kalmayacağız, o pek sevdiğimiz Türkmenleri de Irak cangılında "beşinci kol" muamelesine maruz bırakacağız gibi görünüyor.

* Raporun İngilizcesi http//www.icg.org/home/index.cfm?id=3241&l=1 adresinde.

Özet Kaynakça

Bostancı, Işıl. "Halep Türkmenleri", Fırat Üniversitesi'nde 1998 yılında kabul edilmiş mastır tezi.

Dağ, Ahmet Emin. "Halep Türkmenleri", Marmara Üniversitesi'nde 2010 yılında kabul edilmiş doktora tezi.

Kaya, Zafer. "Suriye'de Türk Varlığı", Ankara Üniversitesi'nde 1987'de kabul edilmiş mastır tezi.

Lewis, Norman N. "The Frontier of Settlement in Syria, 1800-1950", *Royal Institute of International Affairs*, cilt 31, sayı 1, Ocak 1955, s. 48-60.

Philipp, Thomas ve Schäbler, Birgit. The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilād al-Shām from the 18th to the 20th century, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998.

DİZİN

I. Gagik, 87
I. Londra Konferansı, 202
I. Meşrutiyet, 129
I. Petro, 13
II. Abdülhamid, 98, 99, 120, 121, 123, 125-129, 135, 186, 199
II. Charles, 75
II. Edward, 77
II. Londra Konferansı, 205
II. Mahmud, 86
II. Mervan, 53
II. Meşrutiyet, 99, 104, 107, 128, 129, 175, 227
II. Ömer, 49, 53
II. Selim, 199
16 Türk Devleti, 41, 42, 84
31 Mart Olayı, 125, 128
1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, 107, 120, 173, 174, 199
1924 Anayasası, 138, 140
1934 İskân Kanunu, 140

A

A. Jenkinson, 37
Abbasiler, 53-55, 68, 199, 225
ABD, 116, 168, 179, 205-207, 218, 220, 223, 233
Abdülaziz, 166
Abdullah Alpdoğan, 27
Abdülmelik, 51, 52
Abu'l-Farac, 3, 76, 83, 87, 91
Açıtnuur (Acı Göl) Yazıtı, 25
Adana Türk Ocağı Esnaf Cemiyeti, 137
Adnan Menderes, 205
Afet İnan, 140, 145, 151
Afyon Savaşları, 165
Ağaoğlu Ahmed, 108, 135
Agop Boyacıyan, 100
Agop Martaryan, 146, 147
Ahmed Cevdet Paşa, 95
Ahmed Hamdi (Tanpınar), 158
Ahmed Rasim, 98
Ahmed Rıza, 126, 127
Ahmed Vefik Paşa, 98
Ahmet Cevat (Emre), 147, 153
Ahmet Hikmet (Müftüoğlu), 108
Ahmet Temir, 57, 69
Ahsıket Harabeleri, 39
Ak Budun, 55
Akbatır Taşı, 26
Akçuraoğlu Yusuf, 100, 108, 114, 135, 145
Akkoyunlu Devleti, 32, 46
Akmescit, 192
Albaylar Cuntası, 206
Albert Sorel, 136
Aleksandar Stamboliyski, 177
Alevilik, 54
Alexander M. Fetisov, 38
Ali Canip (Yöntem), 146
Ali Suavi, 96, 104
Alp Arslan, 3, 83
Alparslan Türkeş, 90, 141, 209
Alpin ırkı, 139, 140
Altay Dağları, 10, 12, 18, 36
Altın Orda Devleti, 67, 68, 189
Amasya Anlaşması, 211
Amid (Diyarbakır), 88
Anabasis (On Binlerin Dönüşü), 87
Anadolu Cemiyeti, 159
Anadolu Cumhuriyeti, 155, 158, 160, 161
Anadolu dergisi, 155, 157
Anadoluculuk, 155, 157-162
Anasır-ı İslamiye, 157
Andrei Sakharov, 196
Ankara Savaşı, 46, 226
Anthony D. Smith, 4
Anton Tıngır, 100
Apartheid, 168
Arabistan, 49, 51, 53, 226
Arığ Böke, 67
Aristide Briand, 228
Arnold J. Toynbee, 112
Arthur de Gobineau, 139
Arthur Koestler, 44
Artur Mıkhıtaryan, 216

ASALA, 217
Aşina, 10, 11, 24, 43
Aşiret Mektepleri, 98
Aşık Paşa, 94
Âşıkpaşazade, 133
Austen H. Layard, 174
Avram Galanti, 108
Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı, 219
Avrupa Parlamentosu, 160
Ahmed Midhat Efendi, 96
Ayaz Muttalibov, 214, 216
Aydınlanma, 119, 122, 129
Aydınlar Ocağı, 89, 141, 144
Ayn Calud, 68
aynalı yazı, 12
Azerbaycan, 49, 68, 83, 93, 100, 107, 110, 113, 149, 156, 180, 208, 211-214, 216, 217, 219, 220

B

Baas Partisi, 229
Babür İmparatorluğu, 46
Bahaaddin Ögel, 16
Bahaddin Şakir, 128
Bahaeddin Razi, 59
Bahar Kalesi, 87
Baktria, 31
Bakü Katliamı, 213, 220
Bakü petrolleri, 113
balbal, 15, 15, 24
Balkan Antantı, 178
Balkan Savaşları, 175, 176, 187
barbarorum Turci, 132
Barbarossa Harekatı, 190
Batak Olayı, 173
Batı Türkistan, 50, 165
Batu Han, 64, 65
Bayan Ölgey Müzesi, 25
Baybars, 225
Baycu Noyan, 225
Bayraktar Camii, 204
Bekir Sami (Kunduh), 228
Belh, 62
bengitaş, 9, 12, 18, 31
Berke, 67, 68
Berlin Antlaşması, 174
Beş Balık, 35
Bilge Kağan, 15, 16, 18, 20, 32, 34
Birinci Dünya Savaşı, 110, 113, 136, 137, 155, 157, 179, 200, 211, 229
Birinci Haçh Seferi, 132
Birinci Türk Dil Kurultayı, 146
Birinci Türkmen Kurultayı, 233
Birinci Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi, 5
BM Güvenlik Konseyi, 207, 208
Boğa İşbara Kağan, 23
Bolşevik Devrimi, 189, 211
Bordeaux, 71, 75
Bosna, 110, 219
Bozkurt-Ergenekon, 10, 24, 43
Bozkurtlar, 141
Brahmanlık, 23, 24, 36
Brakisefal, 140, 152
Brest-Litovsk Anlaşması, 212
Budizm, 23, 24, 54
Bugut Yazıtı, 22-24
Bülent Ecevit, 207, 219
Bulgar Halk Çiftçi Partisi, 176, 177
Bulgar Prensliği, 175
Bumin Kağan, 11, 22, 33
Burhan Nalbantoğlu, 203
Büveyhoğulları, 225
Büyük Devletler, 122, 127
Büyük Ermenistan, 87
Büyük İskender, 89
Büyük Millet Meclisi, 137, 157
Büyük Selçuklu Sultanlığı, 45, 82, 87, 88, 93, 225
Büyük Timur İmparatorluğu, 46

C–Ç

Caferoğlu Ahmed, 104, 135, 149
Camuha, 58
Canbolatoğlu Ali Paşa226
Canım Han Hacı, 169
Ceditçiler-Kadimler çatışması, 167
Celal Bayar, 179
Celal Nuri (İleri), 138
Celal Talabani, 233
Celali ayaklanmaları, 226
Cem Sultan, 133
Cemal Paşa, 113, 122
Cengiz Han, 46, 57-62, 69, 189
Cengiz Mustafayev, 221, 222
Ceren Çolak, 176
Ceyhun Nehri, 51, 61
CHP, 148
Cinagupta, 24
Claude Cahen, 81, 87
Constantin Borzecki, 5, 135

Çoyr Yazıtı, 21, 22
Cumhurbaşkanlığı Forsu, 41, 42, 44, 47, 57, 84, 93
Cüveyni, 15, 60, 62, 64, 67
Cüzcani, 61, 63
Çağataylılar, 46
Çaldıvar Kalesi, 38
Çan Kay Şek, 168, 169
Çargelan, 38
Çarlık Rusyası, 5, 211
Çeçen, 194, 196
Çeçerleg Aymağı Müzesi, 23
Çerkes sürgünleri, 175
Çetin Altan, 234
Çingeneler, 179, 181, 182

D
Dağlık Karabağ, 211-215, 219-221
Dandanakan Savaşı, 55
Deng Xiaoping, 170
Derbent Geçidi, 211
Dil Bayramı, 148
Dil Heyeti, 145
Dil milliyetçiliği, 100
Dimitri A. Klements, 19
Divan-ı Harb-i Örfi, 113
Doğu Bloku, 181
Doğu Türkistan, 60, 165, 166, 168-172
Doğu ve Batı Göktürkleri, 33
Dokuz Umde, 138
Dört Halife Dönemi, 50
Dr. Nazım, 127, 128
Drau Nehri, 195
Duma, 123, 124
Düvel-i Muazzama, 137

E
Ebu Bekir, 49
Ebu'l-Abbas, 53, 54
Ebul'l-Gazi Bahadır Han, 11
Ebulfez Elçibey, 215
Edmund Calvert, 174
Eftalitler, 44
Eğirdir Dağ Komando Okulu, 205
ekalliyetler, 136
El Mukanna, 54
Elegeş Yazıtı, 26, 27
Emeviye Camii, 229
Emmanuel Karasu, 108
Enosis, 199, 201, 202, 205, 209
Enver Paşa, 6, 112, 113, 137
EOKA, 201, 202, 204, 206, 209
EOKA-B, 206
Erbil Protokolü, 233
Eric Hobsbawm, 4
Ermeni Patrikhanesi, 179
Esik Kurgan, 26, 28
Eski Türkler, 28, 33, 40, 90, 147
Etienne Copeaux, 81, 91, 143
Eugene Pittard, 139
Eynulla Fatullayev, 216

F
F. Max Müller, 106
Fahmin Hacıyev, 216
Falih Rıfkı Atay, 153
Fârâbî, 93
Faruk Nafiz (Çamlıbel), 158
Faruk Sümer, 82
Fatih Sultan (II.) Mehmed, 90
Fatin Rüştü Zorlu, 232
Fatımiler, 81, 225
Fazıl Ahmed, 146
Fazıl Küçük, 205
Fecr-i Âtîciler, 99
Firdevsi, 106
Fransız Devrimi, 121, 122, 135
Fuzulî, 94, 95

G
Gagavuz, 1, 84, 181
Garantörlük Anlaşması, 207, 208
Gaspıralı İsmail, 108, 135
Gazan Han, 11, 76, 77
Gazneliler, 45, 55
Gelibolulu Mustafa Ali, 94
Genç Kalemler, 100, 104, 105
Gence Anlaşması, 211
Gençliğe Hitabe, 139
Georg Ostrogorsky, 87, 91, 104
Georgi Dimitrov, 178
Georgios Grivas, 201
Giovani Plano de Carpini, 65
Glasnost, 213
Guillaume de Tyr, 132
gulag, 193
Güneş Dil Teorisi, 5, 140, 145, 150-153
Gürbelçin Kaya Yazısı, 22
Gustaf J. Ramstedt, 19
Güyük Han, 64-66

Gyula Németh, 27, 151

H

Haccac, 51
Haçlı Seferleri, 90, 132, 141, 143
Hak ve Özgürlükler Hareketi (HÖH), 120, 121, 129, 182
Hâkâniye, 93
Hakk-ı Hıyar, 200
Halep Türkmenleri, 226, 235
Halepçe, 231
Halid bin Velid, 49
Halid Ziya (Uşaklıgil), 98
Halide Edip (Adıvar), 114, 156
Halil (Kut), 113
Hamdullah Suphi (Tanrıöver), 108, 138
Hamid Zübeyr (Koşay), 145
Hamidiye Alayları, 120
Han Maksud, 167
Hanbalık, 72
Hanefiler, 77, 138, 226, 230
Hangay Sıradağları, 37
Harezmşah Muhammed, 45, 59-62
Hariciler, 51
Harold Macmillan, 205
Harun Reşid, 54
Hasan Ali (Yücel), 146
Hasan Reşit Tankut, 140
Hasan Yıldız, 87
Hatuuv-us Yazıtı, 25
Havas dili-avam dili, 94
Haydar Aliyev, 219, 220
Haydar Mirza, 37
Hayreddin Paşa, 99
Hazar Gölü, 61
Hermann Arminius Vámbéry, 106
Hilmi Ziya (Ülken), 157, 158, 160
Hind-Avrupa dilleri, 147
Hive Özbek Hanlığı, 5, 46
Hınçak (Çan) Cemiyeti, 127
Hoca Niyaz, 167, 168
Hoca Sadettin Efendi, 94
Hocalı Katliamı, 211, 214, 216, 219-221
Hoytu Tamır Külliyesi, 19
Hugh Seton-Watson, 105
Hüen-çang, 31, 35, 36, 40
Hülagü, 65-68
Human Rights Watch, 217, 223
Hunlar, 1, 10, 17, 42, 44, 58, 84, 197
Hüseyin Avni (Ulaş), 158-160
Hüseyin Cahit (Yalçın), 99, 146
Hüseyin Namık Orkun, 26, 28, 48, 81, 145
Hüseyinzade Ali, 108, 135
Hüsnü Mahalli, 233

I–İ

Irak Türkmen Cephesi (ITC), 232
Islahat Fermanı, 120
İ. Necmi (Dilmen), 151
İbn Batuta, 62
İbn-i Kemal, 94
İbn Sînâ, 93
İbnü'd-Devâdârî, 83
İbnü'l Esir, 60, 62
İbnü'l Ezrak, 83, 88
İdeolojik Anadoluculuk, 160
İdraksiz Türk, 132
İhe Aşete Yazıtı, 25
İkinci Dünya Savaşı, 168, 178, 201, 228
İkinci Tarih Kongresi, 140
İkinci Türk Dil Kurultayı, 149
İkinci Türkmen Kurultayı, 233
İleriye Doğru Büyük Sıçrayış, 170
İlham Aliyev, 220
İlteriş Kağan, 16, 18, 34
İmam Nureddin Harezmi, 66
İnguş, 194, 196
İntihap Kanunu, 128
İpek Yolu, 39, 43, 73
İran Devrimi, 125
İsa Yusuf Alptekin, 168, 169, 172
İslam Ansiklopedisi, 42
İslam Mecmuası, 155
İslamcılık, 99, 111, 119, 120, 135, 159
İsmail Beşikçi, 87
İsmail Tansu, 203
İstemi Kağan, 34
İtilaf Devletleri, 113, 177
İttihad-ı Osmanî, 111, 121
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), 6, 99, 101, 126, 127, 129, 203
İttihatçı-Taşnak ittifakı, 127
İzmit Basın Konferansı, 114

J

Jakobenler, 122
James Churchward, 5
Japon Devrimi, 123
Jön Kirakosian, 212
Jön Türkler, 95, 99, 104, 116, 121-130, 135, 136

Joseph B. Stalin, 169, 180, 189, 190, 196, 212
Joseph Schubert, 37
Justin McCharty, 174

K

K'i-min Kağan, 34
Kafkas Cephesi, 137
Kamuran Gürün, 87, 221
Kamus-ı Türki., 99, 148
Kanlı Noel, 206
Kanlı Pazar, 124
Kansu Gavri, 226
Kanun-ı Esasî, 97, 98, 120, 128
Kanuni Sultan (I.) Süleyman, 134
Kapıkulu askerleri, 47, 132
Kara Budun, 55
Kara Yülük Osman Bey, 32
Karabağ Komitesi, 214
Karabalgasun (Karakurum) Yazıtları, 23, 25
Karaçay-Balkar, 25
Karakoyunlu Devleti, 46
Karakurum, 15, 23, 64-67, 110
Kaşgarlı Mahmud, 1-3, 22, 32, 86, 93, 131, 133, 143
Katip Çelebi, 3
Kavalalı Mehmed Ali Paşa, 227
Kaygusuz Abdal, 94
Kayılar, 132
Kayıp Kıta Mu, 5, 6
Kâzım (Özalp), 149
Kazım Karabekir, 111, 112
Kazım Naim (Duru), 101
Kemçik Cirgak Yazıtı, 14
Kenan Tanrısevdi, 203
kendi kaderini tayin hakkı, 201
Kerkük Katliamı, 232
Kıbaç Hatun, 51
Kıbrıs Cumhuriyeti, 25, 207, 208
Kıbrıs Türk Federe Devleti, 207
Kıbrıs Türk Mukavemet Birliği (KTMB), 202, 209
Kırgızlar, 1, 2, 14, 26, 84, 107, 156
Kırım Hanlığı, 189
Kırım Otonom Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 189, 194
Kırım Savaşı, 173
Kızıl Elma Destanı, 108, 111, 155
Kızıl Ordu, 190-192, 194, 195
Kızılbaş Türkmenler, 134
Koçi Bey, 134
Köl İç Çor, 19, 25
Köl Tigin, 15, 16
Komünizmle Mücadele Derneği, 141
Konstantin Karamanlis, 205
Konstantinopolis, 73, 74, 77, 80, 132
Köprülüzade Mehmed Fuad, 101, 146, 156
Kore Savaşı, 203
Koşo Çaydamı Gölü, 15
Kosova Savaşı, 222
Kubat Tabaldiev, 26
Kubilay Han, 57, 73, 78
Küçük Asya, 83, 155
Kudüs, 72, 73, 75, 76
Kulbak, 22
Kumul İsyanı, 167
Kürdistan49, 86, 87, 157, 159, 170
Kürt Meselesi, 139, 161, 171, 233
Kürt Tarihi Dergisi, 85
Kuşan-Türk Kültürü, 39, 52
Kuteybe, 51, 52
Kuyucu Murat Paşa, 134
Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 43, 208
Kuzucuoğlu Tahsin Bey, 110

L

Laçin, 212, 220
Lala Mustafa Paşa, 199
Lale Devri, 134
Lazkiye, 225, 229
Lefkoşa, 202, 203, 206, 209
Léon Cahun, 5, 69, 106, 107, 135
Levon Ter Petrosyan, 214, 220
Lisân-ı Osmânî, 93, 95-98, 103
Liu Mau-tsai, 31, 34
Lozan Barış Antlaşması, 138, 200, 228

M

Ma Chung-Ying, 167
Mahan Tigin, 23, 24
Mahmut Muhiti, 169
Makarios, 201, 205, 206
Makedonya, 87, 126, 128, 129
Mamma li Turchi, 134
Manas Destanı, 24, 38
Mançu Hanedanı, 166
Maniaş, 23
Mark Sykes, 227
Marko Polo, 71-73, 132
Markos, 72, 73

Maverâünnehir, 36, 50, 51, 54, 62
Mavera-yı Kafkas Federasyonu, 211
Mavi Alay, 191, 195
Mavi Anadoluculuk, 160
Mazdekçilik, 24
Mehmed Halid (Bayrı), 158
Mehmet Emin (Yurdakul), 101, 108
Mehmet Şemseddin (Günaltay), 155
Meiji Restorasyonu, 123
Mekke Şerifi Hüseyin, 112
Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye, 121
Melikşah, 3, 45
Memorial/İnsan Hakları Savunma Merkezi, 218
Mercidabık, 226
Mervanoğlu Hanedanı, 87
Mesket Türkleri, 194, 196
Mesudi, 54
Mesut Barzani, 233
Mete Han, 89
Mevaliler, 53
Mihael Gorbaçov, 213
Milli Mücadele, 130, 137, 138, 157, 171
Ming Hanedanı, 165
Minsk Grubu, 219, 220
Misak-ı Milli, 200, 228
Mislaviler, 231
Mö'etüken, 64, 65
Moğol-İlhani Devleti, 73
Moğolistan Halk Cumhuriyeti, 17, 169
Moğolların Gizli Tarihi, 57, 58, 60-62, 69
Moiz Kohen (Munis Tekinalp), 108, 135
Molla Mustafa Barzani, 231
Mondros Mütarekesi, 113, 157
Möge Hatun, 64
Möngke, 66-68
Mongku-Taiz, 58
Monte Melkonian, 217
Mora Ayaklanması, 199
Moyun Çor, 20, 21, 44, 45
Mu-Kan Kağan, 23, 25
Mu'tasım, 54
Muaviye, 51
Mükrimin Halil Yinanç, 81, 89
Mümtaz Faik Fenik, 179
Musa Kâzım Efendi, 155
Müsavat Partisi, 211
Mustafa Akdağ, 86
Mustafa Kemal, 5, 6, 41, 114, 135, 137, 139, 145, 146, 148, 149, 157-159, 228
Müstakil İslami Şarki Türkistan Cumhuriyeti, 168
Musul, 73, 75, 76, 88, 230, 231
Mutugen, 62

N

N. G. Spafariy, 13
Naacal Tabletleri, 6
Nâbî, 95
Nahçıvan, 212, 219
Naîmâ, 134
Namık Kemal, 96, 98, 120
Napoli (Sorrento) Körfezi Savaşı, 75
Narodnikler, 127, 157
Nasturi, 51, 63, 67, 72, 73, 75
Nasturi Kilisesi, 71, 73
NATO, 2001, 207, 208
Nayman Han, 63
Necip Asım, 88
Necip Fazıl (Kısakürek), 153
Necmettin Sadak, 201
Neuilly Barış Antlaşması, 177
Nihal Atsız, 41
Nikita Kruşçev, 196
Nikolai M. Yadrintsev, 15
Nikolaos Trikopis, 90
Nikos Sampson, 206
Niyazi Akşit, 89
Niyazi Berkes, 109
Nurettin Topçu, 160

O–Ö

Obsessione Turc, 133
Oktay Aslanapa, 89
Orhun Yazıtları, 1, 3, 5, 11, 15, 18, 24-26, 58, 135
Oğuzlar, 1, 3, 21, 32, 47, 50, 55, 80, 82, 84, 131
Olcaytu, 77
On Urug, 44
Ongin Yazıtı, 18, 35
Orhun Yazıtları, 1, 3, 5, 11, 15, 18, 24-26, 58, 135
Orta Asya, 5, 6, 21, 23, 26, 28, 31, 40, 46, 48, 53, 81, 93, 106-108, 112, 131, 135, 151, 160, 192, 194, 211
Osman Turan, 89
Osmanlı Devleti, 47, 56, 86, 97, 103, 113, 123, 127, 128, 166, 187, 200, 211, 226
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, 126
Osmanlı İmparatorluğu, 47, 106-108,

112, 116, 119, 122, 125, 130, 132, 174-177, 189, 227
Osmanlı Meclis-i Mebusanı, 200
Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti, 126
Osmanlıcılık, 119, 120, 135
otonomi, 169
Ögeday, 57, 59, 61, 64, 67
Ömer Seyfeddin, 101, 108, 111, 114, 117, 135
Öngüt (Ak Tatar), 71
Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 192

P
P. Pelliot, 57
Pakraduni Ermeni Krallığı, 79
panturanizm, 112
Pantürkist, 170
Pekin, 59, 71, 73, 77
Perekop Kıstağı, 190
Perestroyka, 213
Phil Hermann E. Kvergic, 150
PhilipJ. von Tabbert-Strahlenberg, 13
Polonya, 5, 12, 65, 135, 151
Pomaklar, 101, 180-182
Prens Sabahaddin, 121
Prizren Vilayeti, 173
proto Türkler, 42
pukdana, 74
Pyotr Grigorenko, 196
Pyotr I. Kavarov (Palladius), 57

Q
Qing Hanedanı, 165

R
Rabban Şauma, 71, 73, 74, 76, 77
Radloff Atlası, 18, 25
Rahmi Apak, 136
Rauf Denktaş, 202, 203, 207
Razgrad, 177, 180, 182-185, 187
Recaizade Ekrem, 97
Reşat (Kayı), 157
Reşat Genç, 2
Reşidüddin Fazlullah, 11, 61
Reşit Galip, 139
Resneli Niyazi, 128
Rıza Şah, 125
Rıza Vuruşkan, 203
Romalılar, 87, 199
Romanos Diogenes, 80, 82, 90
Rum ili, 86
Rum Selçuklu Devleti, 45, 88, 225
runik yazı, 13, 20, 26
Rus Çarlığı, 108, 189, 195
Rus Devrimi, 123, 124
Rus-Japon Savaşı, 124
Ruşen Eşref (Ünaydın), 145

S–Ş
Sabit Damolla, 167, 168
Sadri Maksudi Arsal, 140, 145
Said Paşa, 99
Salah Cedid, 229
Samih Rıfat, 145, 146
Sancar Bey, 87
Sanskritçe, 23, 63
Sarthocaoğlu Harcavbay, 19
Sasaniler, 87
Seferberlik Tetkik Kurulu, 203
Selenga Irmağı, 22
Semen U. Remezov, 13
Serge Sarkisyan, 217
Servet-i Fünun dergisi, 99
Seyyid Ebu'l-Gazi Han, 106
Sibirya, 13, 18, 98, 100, 190, 192, 193
Sibt İbnü'l-Cevzi, 82
Sigmund Freud, 150
Silezya, 65
Sir Wallis Budge, 71
Sırat-ı Müstakim dergisi, 155
Sofya Üniversitesi, 180
Sogdca, 23, 25, 33, 93
Soğuk Savaş Dönemi, 229
Somon Sevrey Taşı, 25
Sosyal Demokrat Menşevik Partisi, 211
Sovyet İlimler Akademisi, 149
Söz Derleme Heyetleri, 148
Stepanakert, 215
Steven Runciman, 87
Subutay, 65
Suci Yazıtı, 19-21
Sufilik, 54
Süleyman bin Velid, 52
Süleyman Paşa, 5, 97
Süleyman Vahid, 155
Sumgayıt Katliamı, 213
Sun Yat Sen, 166-168
Suret Hüseyinov, 220
Suriye Anayasası, 228
Surp Haç Kilisesi, 87

Süveyş Kanalı, 199
Suzi Çelebi, 134
Şafiiler, 77
Şamanizm, 24, 54, 63
Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti, 167-169, 172
Şeddadiler, 85
Şevket Süreyya Aydemir, 110, 137, 143, 162
Şeyh Galip, 95
Şeyh Said İsyanı, 138
Şeyhoğlu Mustafa, 94
Şiilik, 54
Şincan Uygur Özerk Bölgesi, 165
Şine Usu Yazıtı, 19-21, 28, 45
Şirvanşah Aşireti, 84
Şuşa, 215, 220

T

T'a-Po Kağan, 31, 34
Taberi, 49, 52
Tabgaç (Kuzey Vey Çin Krallığı), 33 42, 43, 45
Taklamakan Çölü, 73
Takrir-i Sükûn Kanunu, 159
Talas Savaşı, 53
Talas Yazıtları, 18
Talat Tekin, 20, 27
Tanzimat Fermanı, 119
Tarık Zafer Tunaya, 113
Taryat (ya da Terhin) Yazıtları, 20, 21, 24, 28, 44, 48
taş baba, 21, 22, 25
Taşkent, 35, 193, 197
Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu-EDF), 127, 211
Taspar Kağan, 24
Templar Şövalyeleri, 199
temur kazug, 31, 32
Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyetçilik Cemiyeti, 121
Tesin Yazıtı, 25
Tevfik Fikret, 99, 111
thema Anatolikon, 85
thema Armeniakon, 85
Thomas De Waal, 217, 218
Tien-Şan (Tanrı) Dağları, 26
Timur, 46, 226
Timurtaş Paşa, 86
Todor Jivkov, 180
Togu Balık, 21, 22, 34, 35
Tonyukuk Yazıtları, 15, 16, 21
Tö-Tö Bozkırı, 38
Truman Doktrini, 179
Tuba Yazıtı, 14
Tuğrul Bey, 79, 80, 90, 225
Tuna Vilayeti, 173, 175, 187
Tunalı Hilmi, 127, 203
Turancılık, 105, 106, 108, 109, 111, 113, 114, 141, 156, 159
Turani Dalok (Turan Şarkıları), 107
Turani Társaság (Turan Cemiyet), 107
Türgiş, 14, 33, 43, 45, 53
Turgut Özal, 160, 161, 181
Türk Antropoloji Mecmuası, 140
Türk Antropoloji Tetkikat Merkezi, 139
Türk Derneği, 100, 107
Türk Dili Tetkik Cemiyeti (TDTC), 145, 146
Türk Gençlik Teşkilatı, 141
Türk korkusu, 133
Türk Mukavemet Teşkilatı (TMT), 202, 203, 209
Türk Tarih Tezi, 5, 6, 41, 81, 91, 139, 143, 150-152, 160
Türk Yurdu Cemiyeti, 101
Türk-İslam Sentezi, 42, 81, 89, 91, 141-144, 197
Türkan Hatun, 61
Türkçülük, 99, 101, 109, 116, 121, 134-136, 156
Türkei, 132
Türkiya, 155, 156, 158
Türkiye Büyük Millet Meclisi, 157
Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı Kongresi, 139
Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi, 148
Türkmen Bağımsızlar Hareketi, 232
Türkmen Kardeşlik Ocağı, 232
Türkmen Milliyetçi Hareketi Partisi, 234

U–Ü

Ukrayna, 190, 194-197
Ulan Bator, 15, 16, 20-22, 25
Ulsin Tov Müzesi, 22
Ülüm gazetesi, 96
Uluslararası Kriz Grubu, 234
Ural-Altay dilleri, 99, 106
Urartular, 211
Utrar,60
Uybat Nehri, 13

Uygur İmparatorluğu, 6
Uygurca, 14, 20, 25, 27, 74, 93
Üç Bölge İsyanı, 169
Üç Tarzı Siyaset, 135
Üçüncü Türk Dil Kurultayı, 150, 151
Üçüncü Türkmen Kurultayı, 233

V
Vakit gazetesi, 138
Vasili Radloff, 10
Vasiliy V. Barthold, 58, 69
Veli İbrahimov, 189, 190
Vergi ayaklanmaları, 125, 129
Victor Krasin, 196
Vilhelm L. Peter Thomsen, 9-12, 14
Vladimir I. Lenin, 190
Vladimir Minorsky, 87
VMRO (Dahili Örgüt), 126, 127
Vyborg Manifestosu, 124

W
Wan-şou-şu, 34
William Rubruck, 37, 66
World Council of Churches, 179

Y
yabgu, 35
Yağlakar Kan Ata, 21
Yahya Kemal, 88, 91, 136, 143, 146, 158
Yakup Han, 165, 166
Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), 101, 158
Yakup Mamedov, 216, 220
yatuk, 32
Yavuz Sultan (I.) Selim, 94, 120, 226
Yelena N. Zvereva-Klements, 15
Yeni Lisan hareketi, 101, 104
Yeni Osmanlılar, 95, 96
Yeniçeri Ocağı, 86
Yenisey Yazıtları, 13, 14, 26, 81
Yeşil Hat, 207
Yezid, 52
Yıldırım (I.) Bayezid, 46, 86, 226
Yorgo Papadopulos, 206
Yörük, 32, 134, 173, 199, 226
Yunanistan, 65, 138, 151, 186, 199, 201, 202, 205-208, 211
Yunus Emre, 94
Yuri Romanov, 221
Yusuf Has Hacip, 3

Z
Zeki Velidi Togan, 53, 135
Zemarhos, 24, 34
Zerdüştlük, 24, 51
Ziya Gökalp, 5, 101, 105, 107, 108, 112, 113, 116, 135, 155, 156
Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), 158
Zori Balayan, 218

© **LİTERATÜR** KASIM 2016

Türklerin Öteki Tarihi

Ayşe Hür

"Türk" kavramını "boy, kavim" anlamında ilk kullananlar Çinliler, Iranlılar ve Bizanslılar; "etnik kategori" olarak ilk kullananlar da Avrupalılar. Aradan geçen bunca yıl sonunda "Türk" denilince ne anlaşılması gerektiği, "Türkler" bir etnik grup mu, bir halk mı, bir millet/ulus mu tartışmaları hâlâ sürüyor.

Ayşe Hür, *Türklerin Öteki Tarihi*'nde Yenisey Yazıtları'ndan başlayıp yakın geçmişe uzanan bir süreçte "Türk" kavramının ortaya çıkışını, gelişimini, "Türk" kimliğine karşılık "gayri-Türk" kimliğinin oluşumunu ve bu süreçteki etkileşimleri irdeliyor. Yazar, bir yandan tarih boyunca kendilerine "Türk" demiş ya da başkaları (öteki) tarafından "Türk" diye adlandırılmış toplulukları ele alırken bir yandan da "Türk", "Türkler", "Türklük" gibi kavramların tarih içinde izini sürecek ipuçları veriyor.

9789750407533